

STUDIA KURDICA

No: 1 - 3

Yıl: 2

Nisan 1985

- Martin Van BRUINESSEN Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları
- Daniel METHY I. Dünya Savaşı Sonrası, Constantinople'da Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı Belirlemeler
- Daniel PANZAC Onsekizinci ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Kürdistan'da Veba Salgınları
- Siyamend OTHMAN Kürt Sorunu Karşısında Sovyet Politikası Üzerine Bir Analizin Elemanları
- Joyce BLAU Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları
- MALMÎSANIJ Ondokuzuncu Yüzyılda Kird (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar
- İhsan AKSOY Onurlu Bir Bilim Adamı ve Tarihe Sunulmuş Bir Savunma
- Ali BUCAK "Gerçek Gerçek"

Paris Kürt Enstitüsü Tarafından Beş Dilde Yayınlanan Yıllık
Kürt Araştırmaları Dergisi

Himaye Kurulu / Sponsors' Committee / Comité de Parrainage

ABRAHAMIAN Ervand	GALLETI Mirella	RODINSON Maxime
AHMAD Ibrahim	GÜNEY Yılmaz	SA'IDI Gholam-Hussein
AL-QASSÈM Samih	HALLIDAY Fred	SLUGLETT Peter
ALAWI Hadi	HITCHINS Keith	STORK Joe
BATATU Hanna	DJALIL Urdukhan	VANLY Ismet
BLAU Joyce	KURDOIEV Qanat	VAN BRUINESSEN Martin
CHAILAND Gérard	LIBARIDIAN Gerard	VIDAL-NAQUET Pierre
CHARNAY Jean-Paul	MEKENZIE	VIEILLE Paul
CHAKERI Cosro	NATIGH Homa	WAHBY Tawfiq
DARWISH Mahmoud	PAKDAMAN Nasser	ZUBAIDA Sami
FAROUK-SLUGLETT Marion	PRAIDER Jean-Paul	

Yayıncılar / Editors / Editeurs :

BUCAK Ali, GHAZI Hassan, METHY Daniel, OTHMAN Siyamend, VALI A.

Türkçe Yayın Yönetmeni / Director of the Turkish Edition / Directeur de l'Edition Turque

BUCAK Ali

Dergi Yönetmeni / Director of the Review / Directeur de la Revue

OTHMAN Siyamend

Yazışma Adresi / Correspondence

STUDIA KURDICA
Institut Kurde de Paris
106, rue Lafayette,
75010 Paris - France
Tel: 824 64 64

Bütün çekler ve bağışlar "STUDIA KURDICA" namına gönderilmelidir.

STUDIA KURDICA'nın yayınından yalnızca yayıncıları sorumludur, derginin içeriğinden Kürt Enstitüsü sorumlu değildir. İmzalı yazıların içeriği yalnızca yazarlarını bağlar.

Dépot légal : 2e trimestre 1985

L'Institut Kurde de Paris bénéficie de subventions du Fonds d'Interventions Culturelles.

STUDIA KURDICA

No: 1 - 3

Yıl: 2

Nisan 1985

İÇİNDEKİLER

OKUYUCUYA NOT		5
ÇIKARKEN		9
Martin Van BRUINESSEN	Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları	13
Daniel METHY	I. Dünya Savaşı Sonrası, Constantinople'da Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı Belirlemeler	38
Daniel PANZAC	Onsekizinci ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Kürdistan'da Veba Salgınları	49
Siyamend OTHMAN	Kürt Sorunu Karşısında Sovyet Politikası Üzerine Bir Analizin Elemanları	52
Joyce BLAU	Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları	60
MALMÎSANIJ	Ondokuzuncu Yüzyılda Kird (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar	72
KİTAPLAR		
İhsan AKSOY	Onurlu Bir Bilim Adamı ve Tarihe Sunulmuş Bir Savunma	79
Ali BUCAK	"Gerçek Gerçek"	87

Institut kurde de Paris

CONTENTS

NOTES TO THE READER		5
EDITORIAL OF THE FIRST ISSUE		9
Martin Van BRUINESSEN	The Kurds and their language in the XVIth century: Evliya Çelebi's notes on Kurdish dialects	13
Daniel METHY	Some precisions on the Kurdish organizations in the aftermath of World War I	38
Daniel PANZAC	The epidemics of plague in Kurdistan in the XVIIIth and XIXth centuries	49
Siyamend OTHMAN	Elements of an analysis of Soviet policy options vis-à-vis the Kurdish question	52
Joyce BLAU	The Studies on Kurdish linguistics and Lexicography	60
MALMÎSANIJ	The conflicts between the Kird (Zaza) tribes in the XIXth century	72
BOOKS REVIEWS		
İhsan AKSOY	An honourable man of science and a plea in front of History	79
Ali BUCAK	" 'Real' Reality"	87

SOMMAIRE

NOTES AU LECTEUR	5
EDITORIAL POUR LA PREMIERE PARUTION	9
Martin Van BRUINESSEN	Les Kurdes et leur langue au XVIIe siècle: les notes d'Evliya Çelebi sur les dialectes kurdes 13
Daniel METHY	Quelques précisions sur les organisations kurdes à Constantinople après la première guerre mondiale 38
Daniel PANZAC	Les épidémies de peste au Kurdistan, aux XVIIIe et XIXe siècles 49
Siyamend OTHMAN	Eléments d'une analyse des options politiques de l'URSS vis à vis de la question kurde 52
Joyce BLAU	Les études sur la linguistique et la lexicographie kurdes 60
MALMÎSANIJ	Les conflits entre les tribus kird (zaza) au XIXe siècle 72
LES LIVRES	
İhsan AKSOY	Un homme de sciences, un homme d'honneur et une plaidoirie face à l'histoire 79
Ali BUCAK	"Réalité 'réelle' " 87

OKUYUCUYA NOT

Studia Kurdica, Türk dilinde yayınlanan ilk Kürt toplum-bilimleri dergisidir. Elbette ilk olmanın verdiği bütün avantaj ve sakıncaları taşıyor. İlk olandan hem çok şey beklenilir, hem de çok şey verilemez. Ama önemli olan da bütün güçlükleri göze alarak ilk adımı atmaktır. Sonraki adımlar, birinciden daha iyi olacaktır.

Studia Kurdica'nın Türkçe sayısı, derginin ilk sayısı değil, daha önce bir Arapça/Farsça sayı ve bir Arapça sayı yayınlandı. Türkçe sayıyı da bir Farsça ve bir İngilizce/Fransızca sayı takip edecek. Böylece beş ayrı dilden, yılda dört dergi yayınlamayı düşünüyoruz. Gelecekte olanaklarımız elverirse, her dilden yılda bir sayı yerine, iki, hatta üç aylık aralarla dörder sayı yayınlamak bizimde en büyük isteğimiz.

Studia Kurdica'nın projesini İran ve Iraklı Kürt arkadaşlar hazırlamış ve uzun bir zaman üzerinde çalışmışlardı. Projelerinde Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yayın yapmak vardı; böylece bütün Ortadoğu'ya hitap edebileceklerdi. Fakat ilk dönem bu mümkün olmadı. Derginin Arapça / Farsça ilk sayısı çıktı. Türkiyeli Kürtler ancak bu ilk sayıdan sonra çalışmalara katılabildiler. İkinci sayı Arapça / Farsça / Türkçe olarak hazırlanmaya başlandı. Ama bu arada derginin her dilde ayrı ayrı yayınlanmasının okuyucu açısından önemli avantajlar taşıyacağı göz önüne alındığından, ikinci sayı Arapça ve üçüncü sayı da Türkçe olarak hazırlandı.

Studia Kurdica, adından da anlaşılacağı gibi Kürt tarih ve toplumunu inceleyen bir dergi. Kürt toplumu uzun yıllardır tarihsel ve toplumsal bir dönüşüm mücadelesi içinde. Bu dönüşümlerin gerçekleşmesi ise toplumu anlamaya bağlıdır. Toplumsal bilimler tarihi ve toplumu anlama / dönüştürme bağlamı içerisinde ele alındıklarında, ancak o zaman insanlığın elinde onu ileriye götürecek bir araç olabilir. Yalnız bu demek değildir ki bilim insanlara toplumu değiştirme reçeteleri sunar. Bu bilimin görevi olmadığı gibi bilime aykırıdır da. O zaman bilim olmaktan çıkıp, ideolojiye dönüşür. Bilimin görevi gerçekleri ortaya çıkarmaktır, sürekli gerçeği aramaktır. Gerçekler kitlelerin önüne koyulduğu zaman, onların elinde gelecekleri hakkında karar vermek için yeterli veri olacaktır. Ve nihai karar her zaman kitlelerindir.

İşte bu noktada bilimin iki önemli ilkesinden söz etmek gerekiyor. Bilim **nesnel** olmalıdır. Tarihe ve topluma tarafsız yaklaşabilen bir gözlemci ancak onu anlayabilir. Fakat toplumsal bilimlerde mutlak nesnellik de mümkün değildir. Çünkü toplumsal olaylar, doğa olayları gibi her defasında kendini tekrarlamadığı gibi, laboratuarlarda da yeniden üretilemez. Bilimcinin geçmiş olayları belgelerden ve yaşananı anında inceleyebilmesi gerekir. Fakat bilimci kendi araştırma nesnesi olan toplumun, aynı zamanda bir öznesi durumundadır. Yani toplumsal olayları o toplumla beraber yaşar, toplumun geçmişi ve geleceği ile ilgili özlem ve kanıları vardır. Toplumsal koşulların dışında değildir. Bir bilim adamı kendini önyargılardan ne kadar arındırırsa arındırsın, araştırmalarında mutlaka bazı ideolojik yansımalar olacaktır.

Buna karşı alınacak tek önlem bilimin **demokratik** olmasıdır. Yani kanılarda çeşitlilik. Araştırmacılar vardıkları sonuçları özgürce açıklayıp, demokratik bir biçimde tartışabildikleri takdirde, gerçeğin farklı yönlerini daha iyi anlayabileceklerdir. Ne kadar tarafsız olunursa olunsun, tek yanlı gerçek, ancak ideolojik bir "gerçek"tir. O halde araştırmacının vazgeçemeyeceği iki önemli bilim ilkesi vardır: **Nesnellik** ve **demokratiklik**.

Bu iki ilke şüphesiz **Studia Kurdica**'nın da ilkeleri olacaktır. Derginin sayfaları herkese açıktır. Gönderilen araştırmalar ve diğer yazıları seçerken bir tek ölçümüz olacaktır: Yazının düzeyi. Derginin yazıları, üniversiter araştırma düzeyinde olacaktır. Polemik yazıları ya da yazarın dünya görüşünü açıklayacağı herhangi bir yazı dergide yer almaz. Elbetteki araştırmacının da bir dünya görüşü ve araştırma nesnesini yorumlama yöntemi vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bunun aksi düşünülemez. Zaten bunun içindir ki demokratik ve nesnel olmayı savunuyoruz. Yayın Kurulu gönderilen yazılar karşısında tarafsızdır. Yazıları ancak derginin düzeyi açısından değerlendirecektir. Bunun dışında ister tek tek Yayın Kurulu'nu oluşturan kişilerin, isterse de bütün Yayın Kurulu'nun paylaştığı görüşleri olan bir yazı olsun; eğer bir araştırma ürünüyse ve bilimsel ölçülere uygunsa bu yazı dergide yayınlanır.

Örneğin, elinizdeki sayıda, yazarlarının kanılarını paylaşmayacağınız bazı yazılar olacaktır. Bunlar aynı zamanda Yayın Kurulu'nun da değil, yalnızca yazarların görüşleridir. Gönül ister ki bu yazılara eleştiriler yazılsın ya da karşı görüşleri savunan araştırmalar yapılsın ve bunlar derginin gelecek sayılarında yayınlansın.

Zaten derginin üç Ortadoğu ve iki Batı dilinde yayınlanmasının anlamı da Kürt sorunuyla ilgilenen bütün aydınlara hitap edebilmesi ve onlara sayfalarında yer verebilmesidir. Türkçe sayının işlevi ise Türk ve Türkiyeli Kürt aydınlar arasında bir iletişim sağlayabilmek ve Kürt sorunu açısından hepsine ortak bir forum yaratmaktır. Derginin sürekliliği sağlanabilirse, bunun yararları bir kaç yıl sonra çok açık olarak, somut bir şekilde görülecektir. Ayrıca **Studia Kurdica** projesi yalnız dergi yayınıyla da sınırlı değildir. Kitap yayını ve bilimsel toplantıları da gerçekleştirmeye yönelik bir projedir.

Bugüne kadar Kürt sorununa ilişkin Türk dilinde yapılan özgün araştırmalar çok azdır; bunların da büyük bir kısmı Beşikçi'nin çalışmalarıdır. Geriye kalanlar devletin resmi ideolojisini onaylayan, haklı çıkarmaya yönelik güdümlü "araştırma"lardır. Gerçi Türkiye'de Kürt sorunu üzerine birçok kitap yayınlandı; fakat bunlar yayıncılarının çok şeyi göze alıp, yayınladıkları çevirilerdi. Araştırmaların bu

kadar az olmasında en büyük rol şüphesiz devletin. Devlet Kürt sorunuyla ilgili araştırmalara karşı cezalandırıcı bir tavır alınca, konu araştırmacı için çekici olmaktan çıkıyor. Fakat kanımızca tek neden bu değil. (Çünkü aydınlarımız, yine devletin tavır aldığı birçok konuda çok sayıda çalışmalar yayınladılar). Diğer nedenlerden birincisi ve en önemlisi resmi ideoloji. Tek tük örneklerin dışında ve hiç olmazsa bu konuda Türkiyeli aydınlar resmi gözlüklerle kalmayı tercih ettiler. Burada sakın yalnız Türk aydınlarını suçladığımız zannedilmesin. Aynı eleştiri Kürt kökenli Türkiyeli aydınların büyük bir kısmı içinde geçerlidir. Bugün Türkiye’de Kürt kökenli bilim adamlarının sayısı azımsanmayacak bir düzeydedir. Fakat onlar da bu konuda meslekdaşlarıyla birlikte hareket ettiler.

İkinci neden birincinin bir türevi ve daha çok da son yirmi yıldır görülen bir neden. (Çünkü bu dönemde birçok aydın resmi görüşün dışında olduğunu iddia ediyordu). Bu da Kürt sorununun küçümsenmesi. Birçok aydın, sorunu artık çözülmüş marjinal bir etken olarak görüyor. Bu nedenle de en geniş tarihsel ve toplumsal analizlerde dahi Kürt etkenini bulmak mümkün değildir.

Fakat çok geç kalınmış da değildir. Son onbeş yılda gelişen olaylar, iktidar odaklarının ve toplumun tepkileri, Kürt sorununun boyutlarını ortaya açık bir şekilde çıkardı. Bugün Türkiye’nin yakın tarihinin, toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısının ve konjonktürel durumun incelenmesi, Kürt sorunu analize dahil edilmeden yapılamaz, yapılsa bile gözardı edilmiş olur, analiz gerçeği yansıtmaz.

Bu durumda **Studia Kurdica**’ya önemli bir görev düşüyor. Yalnız dergi olarak değil, bir araştırma merkezi gibi çalışabilirse, belirttiğimiz eksikliğin bir kısmını kapatacak ve bu araştırmaların yayılması, tartışılması için bir alan açmış olacaktır.

...

Derginin Türkçe birinci sayısı çok büyük zorluklarla gerçekleştirildi. Bu nedenle de gecikmeyle çıkıyor. Birikmiş ya da önceden hazırlanmış yazılar olmadığı için yazı bulma zorluğu çekildi. Dergi için hazırlanan makalelerin bir kısmı yabancı dillerde yazıldı. Görüleceği gibi makalelerin yarısından fazlası çeviridir. Dergide elbette çeviri makale olacaktır. Fakat amaç Türkçe yazabilen araştırmacıların doğrudan hazırlayacağı, Türkçe araştırmaların ağırlıkta olmasıydı. Bu ilk sayıda gerçekleştirilemediği gibi, öngörülmeyen çeviri sorunlarıyla da uzun zaman uğraşıldı. Hatta çeviri açısından derginin başarılı olduğu da söylenemez. Fakat kadromuzun sınırlılığıyla sınırlıyız. Elbette ki bu konuda bizim de hatalarımız var. Daha geniş bir Kürt ve Türk aydın çevreye **Studia Kurdica**’nın projesini yayamadık, detaylı bir şekilde açıklayamadık. Aksi takdirde şüphesiz ki daha geniş imkânlarla çalışacaktık.

Ayrıca Paris’de Türkçe yayın yapmanın yarattığı matbaa zorluklarıyla da karşılaştık. Bu nedenle de dergi istenen teknik düzeye ulaşamadı.

Bütün bunlardan başka mali zorluklarımız da var. Açık konuşmak gerekirse dergimiz çok kıt mali olanaklarla gerçekleşiyor. Benzeri bütün dergiler gibi, **Studia Kurdica** da ancak çok az sayıda insanın geceli, gündüzlü, gönüllü çalışmalarıyla gerçekleştiriliyor. Profesyonel kadrolarımız yok. Fakat buna rağmen matbaa, posta ve yazışma masrafları çok yüklü ve diğer benzerleri gibi bir müddet de gelir

sağlamayacak. Hele Avrupa'daki amatör dağıtım koşulları göz önüne alınırsa ve düzenli bir satış sağlanamazsa derginin geleceği her zaman tehlikede olacaktır.

Yazının başında da belirttiğimiz gibi bütün bunlar ilk sayıyı gerçekleştirmenin zorlukları. İkinci sayımız için çok daha umutluyuz. Ve bütün Kürt ve Türk aydınlarına sesleniyoruz:

Gelin beraber çalışalım. Dergimizin sayfaları hepinize açıktır. Bize araştırmalarınızı gönderin; eleştirilerinizi, düşüncelerinizi yazın. Mali zorlukları aşmada, derginin yayılmasında, satışında yardımcı olun. Hepinizin desteğine ihtiyacımız var.

Yayın Kurulu

Institut kurde de Paris

ÇIKARKEN*

Elinizde bulunan bu derginin, İran ve Iraklı Kürt aydınları arasında iki yıldan fazla süren bir tartışma/ görüşme sürecinin ürünü olduğunu belirtmek yerinde olur. Değişik görüşleri olan bu aydınlar bağlı bulundukları ülkelerde var olan siyasi yoğunluklardan örgütsel olarak bağımsızdılar. Amacı Kürt kültürünü muhafaza etmek ve geliştirmek olan Kürt Enstitüsü'nün kuruluşu bunlara seslerini duyurma imkanı sağladı. Bu aydınları biraraya getiren etkenlerin, Kürt sorununun üç boyutunda odaklaştığı söylenebilir.

KÜRT BOYUTU

Bir çok nedenden dolayı, Kürt politikası, toplumu, tarih ve kültürü üzerine uydurulmuş çok sayıdaki yanlış görüşleri, bu derginin sayfalarında düzenli olarak sergilemeyi ümit ediyoruz. Bu konuların araştırmasına kürtlerin bizzat kendilerinin girişmesinin, bu duruma karşı, akla gelebilecek en makul çare olacağını zannediyoruz. Bununla birlikte böyle bir çözümün karşısına iki doğrudan engel çıkıyor:

a- Nitelikli Kürt araştırmacılarının eksikliği. Bunun büyük ölçüde, 1923 Lozan Antlaşmasından bu yana, Kürdistan'ı yöneten hükümetlerin takip ettikleri, başarılı kültürel az gelişmişlik politikasının sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bütün açık yürekliliğimizle şunu söylemek gerekir ki, biz kürtler şimdiye kadar araştırmacı kadroların yetişmesine çok az önem verdik, hatta yaygın olan yanlış bir kanının tam tersine, bugün, eğitim görmüş kürtlerin büyük bir çoğunluğu bile kendi tarihlerinin uzun bir dönemi konusunda bilgisizdirler.

Kuşkusuz nitelikli bir kürt araştırmacı kuşağının biçimlenmesi yalnızca kültürel, politik ve sosyo-ekonomik etkenlerin biraraya geldiği bir toplumsal-tarihsel sürecin sonucunda mümkün olabilecektir.

Umutumuz ve aynı zamanda dileğimiz, mütevazı olanaklarımızla bu sürecin hızlandırılmasına katkıda bulunabilmektir.

b- Herkesin üzerinde birleşeceği gibi, bilimsel araştırmanın başta gelen şartı işlev görme, düşünme anlayışında özgürlüktür. İnsanların kendi dışındakilerle aynı

(*) Bu yazı, Studia Kurdica'nın birinci sayısında arapça, farsça, ingilizce ve fransızca olarak yayınlandı. Çıkış yazısının önemini göz önüne alarak türkçeye çevirip, aynen yayınlıyoruz.

şekilde bir düşünce tarzında olması hiç de gerekli değildir. Farklı düşünme ve eleştiri hakkı, insan olan herkesin kutsal bir hakkı olmalıdır. Kuşkusuz söylenebilir ki, kürtler hiç bir zaman bu hakka sahip olamamışlardır. Ama Kürtler ortadoğudaki despot rejimlerin seçilmiş kurbanları olsalar bile, kendi aralarında demokratik davranmayı başaramazlar mı? Kendi tarihimizi kuşbakışı olarak gözden geçirdiğimizde nesnel olan her insanın görebileceği gibi, bazı istisnalar dışında, cevap olumsuz olur. Şuna inanıyoruz ki eğer kürtler gerek bölgesel gerekse de uluslararası boyutta bir inandırıcılık kazanmayı umuyorlarsa, liderlerinin kişisel rekabetlerini ve partizanlıklarını aşma yeteneklerini pratikte göstermeleri ve hiç olmazsa yalnız bir dönem için Kürdistan'ı paylaşan devletlerin oluşturduğu jeo-politik sınırların dahilinde bir ulusal birlik düzenlemeleri gerekecektir. Biz artık çok partili bir sistemin Kürdistan'da kabulünün gerekli olduğu olgusunu gözönüne alarak, kürt toplumu içerisinde fikirlerin ve özgünlüklerin çoğunluğuna saygı gösterilmeden bir ulusal birliğin gerçekleşeceğine inanmıyoruz.

Fakat bütün bunlara kürt aydınları ve okumuşları hangi noktada müdahale edecektir? Bu durumda oynayacakları rol nedir?

Bu noktada bir özeleştiri yapmak gerekiyor. Irak Kürdistanı'nda 1970-1975'deki istisnai dönem hariç bir çok aydın ve okumuş kürt, kendi halkının politik mücadelesinin dışında kalmıştır. Örnek olarak doktorları alalım: İran'da kürt hareketi tarafından kontrol edilen bölgede yalnız bir tek kürt doktoru olduğunu söylersek, hiçde sır sayılacak bir şey açıklamış olmayacağız. Biliyoruz ki bu durum kürt doktorlarının kitliğinden ileri gelmiyor. Fazla uzağa gitmeğe gerek yok. Bugün yalnızca Londra'da 30'un üzerinde kürt mütehassıs doktor var. Söylemek gerekir ki kürt kadrolarının kendi halkının politik mücadelesi içerisindeki dikkat çekici yokluğunun nedenlerinin bir çok boyutu vardır, ve bu yazının sınırları içerisinde tatmin edici bir biçimde belirlenemez.

Yine de bir şey bizim için çok açıktır: Eğer okumuş aydın bir kürt kendi halkının yazgısıyla ilgili bir şey söylemek istiyorsa, eğer kürtler için doğru dürüst ve tam bir varoluş umut ediyorsa, kürtlerin meşru hakları için verdiği mücadeleye kendi alanında katkıda bulunarak, kardeşlerinin arasında yer almaktan başka bir seçimi yoktur. Büyüksofi filozof Mevlana Celaleddin Rumi'nin sözlerini hatırlayalım: « Bir su damlası, yalnız bir su damlası olduğu zaman, 'ben bir su damlasıyım ' demek zorundadır, fakat ne zaman ki okyanusa düşerse, o zaman 'ben okyanusum' diyebilir».

ORTADOĞU BOYUTU

Gördüğünüz gibi derginin birinci sayısı, bir türk aydınına ithaf edildi*. Bu bağlamda, bir türk dili bölümü oluşturulması nedeniyle ikinci sayımızdan itibaren bu derginin üç dilde yayın yapacağını bildirmekten mutluyuz. Aynı gerçektir ki dergimizi birlikte yaşadığımız üç halkın diliyle basmaya karar vermemizin nedeni niyetimizin anlamlı bir gösterisi olarak anlaşılmalıdır. Kürt halkı olarak kaderimizin, ortadoğunun diğer halklarının kaderine bağlı olduğuna inanıyoruz. Dengeli, savaştan ve baskılardan kurtulmuş bir Ortadoğunun, Ortadoğu halklarının birlikte, barış içinde yaşamasının, ancak hepimizin haklarının güvence altına alınması halinde mümkün olabileceğini düşünüyoruz.

(*) Derginin birinci sayısı, şu anda hapishanede bulunan Dr. İsmail Beşikçi'ye ithaf edilmiştir.

Açık yüreklilikle konuşalım. Uzun zamandan beri bazı ortadoğulu aydınlar kürt ayaklanmalarını "ayrılıkçı eğilimler,, şüphesiyle, bir ihtiyat payıyla değerlendiriyorlar. Doğaldır ki bizler, kürt hareketi adına konuştuğumuzu iddia edemeyiz. Buna rağmen kürt aydınları olarak bir temel sorunu ortaya çıkarmayı istedik. Neden kürtler kendi özgün devletlerine sahip olamasınlar? Nüfusları Kerkük veya Diyarbakır veya Kirmanşah gibi bazı kürt şehirlerinin nüfusunu aşmayan topluluklar için bir devlet istemini ateşli bir biçimde savunan, ama aynı hakkı Suriye, Lübnan, Ürdün ve Arap Emirlikleri gibi bir kısım Ortadoğu ülkelerinin toplam nüfusunu aşan kürtler için inkar eden bazı aydınların varoluşu, bize anlaşılmasız geliyor. Bütün ideolojiler halkların kendi geleceğini belirleme hakkını açıkça ifade etmiyorlar mı? Peki, öyleyse neden kürtlere gelince bir istisna yapılıyor?

Bunu söylerken çok açıktır ki kürtler de şimdye kadar ayrılmayolunda ciddi bir adım atmadılar. Nedeni basit, çünkü bir çoğu, kendi aralarında, hala, ülkelerini bölüşen devletlerin sınırları dahilinde haklarının güvence altına alınacağını mümkün olacağına inanıyorlar.

Gerek bunlar, gerekse de ayrılıkçılık yaparım kaygısıyla kürt sorununa her türlü yaklaşımdan çekinen ortadoğulu arkadaşlarımız, sorunun nasıl dallanıp budaklandığını görmeye çalışsalar; güncel kürt ayaklanmaları ile yaşadıkları ülkelerdeki demokrasi arasında var olan ilişkileri düşünseler daha iyi ederlerdi. Gerçekten de çok az insanın karşı çıkabileceği gibi bütün gerçek ademi merkezileşmeler yada hükümetlerinin federal bir biçim almaları- eğer güncel kürt ayaklanmalarının olumlu sonuç vereceği olasılığı gözönünde bulundurulursa- kürtlerin komşularını da zorunlu olarak demokratik bir biçimlenmeye sürükleyecektir.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da şudur: Geleneksel olarak Kürdistan'ı yöneten devletler arasındaki bütün yakınlaşmalar, kürtlerin zararına gerçekleştirilmiştir. (Sadabad Paktı, Cezayir Antlaşması ve çok sayıda " sınır güvenliğiantlaşmaları,,). Bu olgu birçok kürdü bu tür yakınlaşmalara endişe ile bakar hale getirmiştir. Bazı gözlemcilerin bundan çıkardıkları sonuca göre, Ortadoğudaki sürekli bölünmüşlük durumunun devam etmesi kürtlerin menfaatinedir. Biz bu görüşte değiliz; Eğer despot rejimler ve bölge halkları yani demokrasi güçleri-ki sık sık Kürdistan'da bir sığınma yeri ararlar-arasında bir ayırım yaparsak, bunlar da, söz konusu yakınlaşmaların bedelini çok pahalı öderler. Bu sınırlı alanımızda ve bazı ortadoğulu arkadaşlarımızın da tanıklığında halklarımızın geleceği ile ilgili değişik sorunlar üzerine bir tartışmayı başlatabilmek amacıyla İran'lı, Irak'lı ve Türk aydınları ile kontak kurmaya sürekli çaba harcadık. Derginin bu sorunların tartışılacağı bir forum haline dönüşmesini görmek bizim en büyük temennimizdir. O halde kürtler ortadoğuda birliğin etkeni midir? Bunu yalnızca gelecek günler söyleyebilir.

Eğer biz ortadoğulular tüm bölge halklarının meşru haklarına saygılı bir biçimde, onların somut olarak özgür ve doğru dürüst varoluşlarına doğru etkilemeye uğraşmayıp, normal akış seyrine bırakırsak, bu gelecek bizlerin arzu ettiği gibi olmayabilir. Yıllar boyunca yabancı müdahaleleri kanlı kardeş kavgaları, şiddetli politik ve toplumsal kargaşalar ortadoğu halkları için geleceği belirsiz bir duruma getirdi. Bugün ortadoğulu karakterindeki genel güvensizlik izlerini anlamak için bu etkeni gözönüne almak, psikologlar için ilginç olabilir. Bu güvensizlik, çoğunlukla insanların diğerlerine karşı şüphelerini besliyor, kademeli bir yalıtılmaya ve "aşırı,, kanıların tırmanışına neden oluyor. İnanıyoruz ki dialog ve karşılıklı tanıma, bizleri ayıran bütün engelleri ortadan kaldıracak önemli araçlardır. Bu bağlamda, aydınların rolü gün gibi ortadadır. O halde yazdıklarımızı karşılıklı okumaya ve birbirine zıt olsalar bile görüş alış-verişine başlayalım.

ULUSLARARASI BOYUT

Osmanlı Devletinin çöküşünden sonra, bir kürt devletinin yaratılması-1920 Sevr Antlaşması ile- öngörülmüştü. Fakat o dönemin politik pragmatizmi bu anlaşmanın yerine kürtlerin adını dahi anmayan 1923 Lozan Antlaşmasını ikame etti. Büyük güçler açısından ise " Kürdistan Dosyası „ kapatıldı. Bununla birlikte kürtlerin bu oldu bitti olguyu sert bir biçimde reddetmeleri, hemen arkasından ortadoğu ile ilgilenen güçlerin kürt sorununu yakından incelemeye mecbur etti. Bu tekraryeşeren "ilgi,, iki noktada merkezileşti.

a- "düşman,, hükümetleri istikrarsızlaştırma (déstabilisation) etkeni olarak kürtler ve b- "dost,, ülkelerde, özellikle İran ve Türkiye'de, ulus-devlet biçimlenmesine engel olarak kürtler. Böylece kürtler, büyük güçlerin bölgedeki politikasında bir çevre araç (Instrument périphérique) olarak algılanıyorlardı. Ayrıca bağımsızlık esprisine sahip oldukları kabul edilen batı akademilerinin de bu konuda hükümetlerine ayak uydurduklarını gözlemlemek ise gerçekten acıklıdır. Örneğin batı üniversitelerine bir gözetme gösterecektir ki, aralarında hiçbiri incelemelerinde kürt tarihi ve toplumunu özgün bir araştırma nesnesi olarak almamışlardır. "Batı Himalayalarda Lahana yetiştirmenin olanakları,, gibi de olsa, her türlü araştırma projesini finanse eden Batının ortaya çıkardığı araştırmalar kürtlerle ilgili kendi ilgilerine yaraşır bir düşünce ileri süremediklerini gösterdi.

Bu arada Türkiye'de politik tutukluların büyük bir kısmı kürtlerdir. İran'da mollaların egemenlik kuramadıkları tek alan Kürdistan'dır. Ve güncel Irak hükümetlerini etkileyen en ciddi tehdit, Kuzey'den gelmektedir. Açıkça ortadoğu kadar önemli bir bölgede yaşayan onbeş-yirmi milyon kürde daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Çok hızlı gelişen bir dünyada yaşıyoruz ve politikada da hayatta olduğu gibi mutlak yasalar yoktur. 1970'li yılların başından beri değişmelerle ve kargaşalarla sarsılan Ortadoğu yeni ilgisini, Ortadoğulu politikanın önemli bir etkeni olan kürt sorunu üzerine topladı. Kürt insanının büyük bir kısmının daha uzun zaman cahil kalmayı kabul etmeye hazır gibi görünmediği ortaya çıktı. Bu yüzyılın başından beri haklarına ne kadar bağlı olduklarını uzun uzadıya ispatladılar ve bu uğurda çok yüksek bir bedel ödediler: Yalnız Türkiye'de aralarından bir milyona yakın insan Mustafa Kemal hükümeti tarafından ya katledildi ya da sürüldü.

Anlaşılmaya ve herkesin desteğine ihtiyacımız var.

Yayın Kurulu

ONYEDİNCİ YÜZYILDA KÜRTLER VE DİLLERİ : KÜRT LEHÇELERİ ÜZERİNE EVLİYA ÇELEBİNİN NOTLARI

Martin van Bruinessen*

1655'de meşhur türk gezgini Evliya Çelebi, Kürdistan'ın da birçok yerine gideceği bir geziye başladı. Çelebi'nin duyduğu ve gördüğü herşeyi not etme alışkanlığı vardır; binalar, siyasi ve iktisadi işler, efsaneler ve halk hikayeleri, tarihi olaylar ve halkın yediği yiyecek türleri, içtiği suyun niteliği ve hatta konuştuğu diller. Yaşamının son yıllarında (1684 veya 1685'de öldü) bu notlarını on kalın ciltten oluşan **Seyahatname** adlı büyük gezi kitabını yazmak için kullandı (1). Kürdistan'daki gezisi ve maceraları dördüncü cildin büyük bir kısmını ve beşinci cildin küçük bir parçasını oluşturur. Evliya'nın bu çalışması şüphesiz Kürdistan'ın 17. yüzyıldaki durumu üzerine yazılmış en önemli kaynaktır. Neredeyse hiçbir konu kalmamıştır ki Evliya üzerine en azından birkaç laf etmemiş olsun. Bu makalede, bunlardan biriyle ilgileneyeğim: Kürt dili. Fakat bu özel konu üzerinde odaklaşmadan önce, Evliya'nın gezileri, not alma ve yazma yöntemleri üzerine birkaç söz söylemek zorundayım.

EVLIYANIN KÜRDİSTAN SEYAHATI

1655'deki uzun gezisi Evliya'nın ilk Kürdistan ziyareti değildi. 1640'da, yukarı Fırat'dan Erzurum'a sonra da Maku ve Tebriz üzerinden Kafkaslara giderken, Kürdistan'ın kuzey bölgelerinden geçmişti. Bu tur sırasında Kürtler üzerine topladığı bilgiler (II. kitapta yazılanlar) az bulunur cinstendir. 1649-50 kışındaki ikinci turunda (III. Kitap) daha da ilginç bilgiler verir. Evliya, Şam'ın eski beylerbeyi Murtaza Paşa'ya, Suriye'den Sivas'a giderken, Halep-Nizip-Birecik-Urfa-Hûsni Mansur (Adıyaman)-Elbistan yolu boyunca eşlik etmişti. Geçtiği şehir ve hatta köylerin birçoğu ile ilgili etraflı bilgiler verir, zaman zaman da Kürtlerden söz eder. Murtaza Paşa onu Sivas'da

(*) Hollandalı Sosyolog ve Kürdolog. Doktora tezi kürtler üzerindedir: **Agha, Shalkh and State, on the social and political organisation of Kurdistan**. Halen Utrecht Üniversitesinde öğretim üyesidir.

(1) A.H. Lybyer, "The Travels of Evliya Effendi", **Journal of the American Oriental Society**, 37 (1917), s.224-239;

M.C. Baysun, "Evliya Çelebi", **İslam Ansiklopedisi**, III, s.400-412;

R.F. Krentel, "Neues zur Evliya Çelebi Forschung", **Der Islam**, 48 (1972), s.269-279.

görevlendirerek, Murat suyu çevresindeki bölgelerin kürt beyleriyle görüşmeye gönderir. Evliya, Pertek, Sagman, Palu, Çapakçur (Bingöl), Genç, Atak (Lice), Kulp ve Mihrani'yi dolaşır. Bu yöneticiler, o vakitler hayli geniş bir özerklikten yararlanıyorlardı. Evliyanın anlattıkları bu beylerin merkezi hükümetle ilişkilerinin içyüzünü kavramak açısından önemlidir. Evliya ayrıca her baharda Suriye ovalarından Bingöl dağlarındaki otlaklara geçen ve hem merkezi hükümete hem de Çapakçur'un Kürt Beylerine yüksek vergiler ödemek zorunda olan büyük göçebe aşiretlerinden de yazılarında bahsetmiştir.

1655'de Evliya Van beylerbeyi olarak atanan akrabası Melek Ahmet Paşa'ya katılarak onunla beraber Van'a gitti. İstanbul, Sivas, Malatya ve Palu üzerinden büyük bir konvoy halinde doğuya geçtiler. Melek Ahmet, Evliya'nın yanına birkaç güvenilir adamını vererek, özel bir görevle Diyarbekir'e gönderdi. Evliya yolculuğa devam ederek Mardin ve Sincar'a gitti. Burada isyan halinde bulunan yezidi aşiretler hakkında bir hayli bilgiler topladı. Bir ay sonra yanındaki büyük askeri konvoyla Melek Ahmet Paşa'ya katılıp, birlikte Bitlis'e girdiler. Burada bölgenin güçlü yöneticisi Abdal Han'ın konuğu olarak bir müddet kaldılar. Bitlis'le ilgili sayfalar, bütün **Seyahatname**'nin en ilginç parçalarından biridir. Bitlis o dönemde henüz önemli bir kültür merkeziydi ve yöneticisi İstanbul'dan neredeyse bağımsızdı. Evliya, Abdal Han'ın derin bilgisine hayran kaldı. Bu çok kültürlü kürt beyinden ve zengin kütüphanesindeki kitaplardan, bölgenin tarihi ve kültürü üzerine birçok şey öğrendi. Bitlis'den, Van gölünün kuzey sahili boyunca yola devam ederek, Melek Ahmet Paşa'nın atandığı Van'a gittiler. Van'da, Evliya, Hakkâri ve çevredeki diğer bölgelerin güçlü aşiretleri ile ilgili çok bilgi derledi. Bu arada Bitlis yöneticisi Abdal Han Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini tümüyle koparmıştı ve Melek Ahmet Paşa'ya Abdal Han'a haddini bildirme görevi verilmişti. Dolayısıyla Evliya bağımsızlıkta aşırıya kaçan bir kürt beyine karşı yürütülen bir harekâtın ilk-el gözlemlerini iletebilmiştir. Bunu, aşağı yukarı iki yüzyıl sonra Alman Moltke'nin de katıldığı bu tür harekâtların sonuncusu ile karşılaştırmak ilginç olabilir (2). Bu sonuncusu hâlâ varlığını sürdüren son bağımsız emirliklerin tümüyle ortadan kaldırılmasını hedefliyordu. Halbuki Evliya'nın döneminde hedef çok daha sınırlıydı. Abdal Han, yenilgisinden sonra tahttan indirildi. Fakat yerine Bitlis eşrafi tarafından Abdal Han'ın oğullarından biri seçildi ve resmen tanındı. Bitlis, böylece eskiden olduğu gibi özerk olmaktaki devam etti. Ancak harekâtın bu sınırlı başarısı dahi geçici oldu. Çünkü Melek Ahmet Paşa ve askerlerinin Van'a dönmesinin üstünden pek bir zaman geçmeden Abdal Han iktidarı yeniden üstleniverdi. Bir süre sonra Evliya İstanbul'a dönerken, Bitlis'den geçtiğinde Abdal Han kendisini rehin aldı (bu olay **Seyahatname**'nin beşinci cildinde anlatılır).

Ancak bu olaydan önce, Evliya Kürdistan'da başka geziler yapmıştı bile. Diplomatik bir görevle İran'a gönderilmiş ve İran Kürdistanı'nın birçok bölgelerini gezmişti. İran'dan, Bağdat'a gitmiş, güney Irak'ın çeşitli bölgelerini görmüştü. Bir başka görevle de Diyarbekir'e gönderildiğinde, Bahdınan'dan geçmiş, Erbil, Akra, Zaho ve Cizre'yi gezerek, Hasankeyf üzerinden yoluna devam etmişti. Diyarbekir'den dönüş yolculuğunda da Nusaybin, Musul ve Takrit'i görmüştü.

Bugün bile Kürdistan'da Evliya'nın gördüğü kadar yer görmüş, Evliya kadar çok dolaşmış kişiler pek azdır. Bu nedenle Kürdistanla ilgili söylediklerinde kendisini ciddiye almak gerekir, özellikle de verdiği bir çok ayrıntıdan, iyi bir gözlemci olduğu anlaşıldığı için. Dinlediği birçok hikayeyi yazmış, duyduğu şarkı ve şiipleri de yöresel

(2) H.von Moltke, **Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839**, Berlin 1842, 12 Mayıs 1838 tarihli mektup. (Türkiye Mektupları adı altında türkçeye çevrildi).

lehçelerinde kaydetmiştir bunun birkaç örneğini aşağıda da göreceğiz. Geçtiği tüm bölgelerdeki insanların dini, adetleri ve davranışları ile ilgili notlar almıştır. Siyasi durumu değerlendirme konusunda keskin gözlemleri vardır. Başka hiçbir kaynaktan kürt yöneticilerinin siyasi tutumları, merkezi otorite ve yerel yöneticilerle ilişkileri hakkında bu kadar somut bilgiye rastlanmaz. Zamanının diğer yazarlarından farklı olarak sıradan insanlarla da ilgilenmiştir. **Seyahatname**, kürtler hakkındaki ilk sosyolojik çalışma olarak nitelendirilebilir. Bu eserin hâla çok az biliniyor olması çok üzücüdür.

SEYAHATNAMENİN ÇEŞİTLİ BASKI VE ÇEVİRİLERİ

Evliya'nın Kürdistan ile ilgili yazılarından çok azı Avrupa dillerine çevrilmiştir: Urfa (3) ve Elbistan-Sivas yolunun (4) tasviri (her iki yazıda da aslında kürtler hakkında çok az bilgi vardır), Sincar'lı yezidilerle ilgili bölüm (5), Bitlis tasvirinin (6) bir kısmı ve Abdal Han'ın tahttan indirildiğinde el konan ve açık arttırma ile satılan kütüphanesi hakkındaki ilginç bölüm (7). Yakın bir süre önce de Kürdistan gezilerinin büyük bir bölümü kürtçeye çevrilmiştir (8). Ne yazık ki bütün bu çeviriler iyi bir elyazmasından değil de **Seyahatname**'nin ilk baskısından yapılmıştır. Bu ilk baskının özellikle ilk altı cildi (İstanbul 1896-1901) son derece yetersizdir ve çok sayıda hata ve eksiklikler vardır. Orijinal metindeki birçok bölüm çıkarılmıştır. Mesela Evliya'nın Bağdat'dan Musul'a gidişini ve Musul'dan dönüşünü anlatan 124 büyük sayfa tutan bölüm (62 yaprak, yani IV. kitabın %30'u) toptan yokolmuştur. Kürt lehçelerinden örnekler bu baskıda tanınmaz haldedir. Neyse ki Evliya'nın yazdığı ya da kendi denetiminde yazdettiği orijinal el yazması hâlâ mevcuttur (9): İstanbul'da Topkapı Kütüphanesi'ndedir. III. ve IV. kitapları beraber ciltlenmiştir ve katalog numarası **Bağdat Köşkü 305**'dir. Evliya hakkındaki herhangi ciddi bir çalışma bu orijinal el yazmalarını esas almalıdır. Arzu edilir ki **Seyahatname**'nin bu el

(3) M. Köhbach, "Urfa und Seine Legendentarditionen bei Evliya Çelebi", *Der Islam*, 57 (1980), s.293-300.

(4) N. Gözaydın, *Evliya Çelebis Reise in Anatolien von Elbistan nach Sivas im Jahre 1650*. Diss., Mainz 1974.

(5) Th. Menzel, "Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden. Die Teufelsanbeter oder Ein Blick auf die widerspenstige Sekte der Jeziden", Hugo Grothe, *Melne Vorderasienexpedition 1906 und 1907* içinde, cilt I, Leipzig 1911, s.L XXXI-C XXVI.

(6) W.Köhler, *Die Kurdenstadt Bitlis nach dem türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebi*, Diss. München 1928.

(7) A. Sakisian, "Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVIIe siècle et ses trésors", *Journal Asiatique*, 229 (1937), s.253-270

(8) Se'îd Nakam, *Kurd le mäjûy dirawsêkanîda: Seyahetnamey Ewliya Çelebi*, Bagdat, Korî Zanyarî Kurd, 1979.

(9) Çeşitli elyazmalarını karşılaştırmak için, bkz; R.F. Kreutel, "Neues zur Evliya" ve P.A. Mackay, "The manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi", *Der Islam*, 52 (1975), s.278-298.

yazmalarına dayanan toplu bir yeni baskısı yapılsın (10). Bu yapılmadığı sürece, ya ilk baskı ya da kısa bir süre önce çıkan latin harfleriyle Temel Kuran ve Aktaş tarafından biraz basitleştirilerek hazırlanmış baskıyla yetinmek zorundayız (11).

KÜRDİSTAN, KÜRT DİLİNİN KÖKENLERİ VE EVLİYA ÇELEBİ

Dördüncü kitabın birçok yerinde Evliya kürt dili hakkında yorumlarda bulunur. Bu makalenin bundan sonraki bölümünde işte bunu ele alacağım. Alıntıların kendileri dört parçadan oluşmaktadır, makalenin sonunda orijinal türkçesi latin harfleriyle verilmiştir. İlk iki parçada (elyazmasının 212 bve 218 byaprakları) Evliya kürt dilinin kökenleriyle ilgili bir efsaneyi anlatır. Bu hikayeden, Evliya döneminde, kürtçenin çok eski bir dil olarak kabul edildiği ve halkın bu dilin farsça ve arapçadan farklı bir dil olduğunu bildiği sonucu çıkmaktadır (Evliya kürtçeyi, türkçe ile karşılaştırmaz). Evliya efsaneyi aktarırken Migdisi dediği bir ermeni yazarı kaynak göstermektedir (12). Peygamberlerle ilgili efsaneleri de aynı yazara borçludur. Evliya'nın anlattığı efsaneye göre kürtçenin kökenleri çok eskilere Tufan'dan hemen sonraki döneme kadar gitmektedir:

Ne zaman ki Hazreti Nuh-ı Neci tufanda Cudi dağı üzere gemisiyle durup (13) kurtulduğunda, bütün Nuh ümmeti gemiden dışarı çıkıp temiz amber toprağa yüz sürüp, şükür secdesi ettiler... Böylece tufan sonrası bu dünyanın ilk imarı, Resul'un doğumundan dörtbin dörtyüz doksan sene önce olmuştur ki ilk imar olan Nuh'un gemisinin durduğu Cudi dağı üzerine Hazreti Nuh'un inşa ettiği Cudi şehridir ki bu dağ hakkında ---- suresinin - **ve estevde ala'l Cudive qile bu den li'l-qavmi'z - zalimin** (Gemi Cudi'ye gelerek durdu ve "kötülük yapanlar gittiler" diye bir ses duyuldu) ayeti inmiştir (14). Hazreti Nuh asrında bir muazzam şehir olup çok gelişmiş idi. Hükümdarı, Hazreti Nuh ümmetinden Kürdim Melik idi. Bu Cudi dağı üzerinde bu Kürdim Melik altıyüz sene yaşayıp, evlatları (her tarafa) yayılıp, İbranice dilinden başka bir dil yaratmışlar, bu ne İbranice, ne Farsça ve ne de Dericedir (15). Ona Kürdim dili derler. Yani Kürdistanda kullanılan Kürt dili Hazreti Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kalmıştır.

(10) Evliya'nın Diyarbekir'i tanımlayan bir yazısını, çevirisi, uzun bir sunuş ve birçok notla beraber Utrecht Üniversitesi'nden dört meslektaşımın birlikte yakında yayınlayacağız. Bunu takiben, IV. Kitab'ın yayınlanmamış bölümlerini, yani Evliya'nın Güney Kürdistan'da seyahatlerini yayınlamayı düşünüyoruz.

(11) **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sadeleştiren: Tevfik Temel Kuran, Necati Aktaş, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1975-1983.

(12) Bu yazarın kim olduğunu keşfedemedim. İsim arap tarihçisi Muqaddasi ya da Maqdisi'yi akla getiriyorsa da o olmadığı kesindir.

(13) Hristiyan geleneğinde bu dağ Araratla özdeşleşmiştir. Halbuki müslüman geleneğinde ise gayet mantıklı bir biçimde, Cizre'nin kuzeydoğusunda, Mezopotamya ovasına bakan ve adı bugün de Cudi olan yüksek bir dağa özdeştir.

(14) Kuran XI (Hud Suresi), 44.

(15) İkinci parça, Kürtçenin, Arapça ve Pehleviceden de farklı olduğunu ekler. Deri, Sasanî İran'ının sarayda konuşulan diliydi ki bu Farsi'den yani çağdaş Farsçadan pekaz farklıdır. Pehlevice, Sasanî İmparatorluğu'nun resmî yazılı diliydi. Aynı zamanda Zerdüşť dininin iki eski kutsal yazısından biriydi.

İkinci parça aynı efsanenin, biraz farklı anlatılmış bir biçimi ile başlar. Olay Evliya'nın Mifarikin diye anlattığı (eskiden Mervani Kürt Hanedanı'nın başkenti olan bugünkü Silvan) yerde geçer. Melik Kürdim bu kez bu şehirle ilintilidir. Yüksek dağlarında 600 yıl yaşadıktan sonra Melik Kürdim, aşağıya inip bütün Kürdistan'ı dolaşır. Mifarikin'in iklimini en hoş bulup oraya yerleşir. Evlatları çok olup, onlar için ibraniceden tamamen bağımsız (anlaşılmaktadır ki Evliya ya da Migdisi, Nuh'un cemaatinin dilinin ibranice olduğunu düşünmekte idi); Arapça, Farsça, Deri, ve Pehlevi gibi klasik dillerden de farklı, bu garip ve hoş kürt dilini yaratır. Dikkate değer bir nokta Türkçeden hiç söz edilmeyişidir; anlaşılan yazarımız Türkçeyi klasik bir dil olarak saymamaktadır. Kürt diline böyle saygı değer bir köken atfeden yerel geleneği Evliyanın da doğrulamaya çalıştığı sezilenmektedir.

Evliya'nın sözünü ettiği diğer kaynaklardan biri Kemal Paşazade'nin fars dili hakkında yazılmış ünlü kitabı **Daka'ik el-Haka'ik**'dir (16). Evliya bu eserden "Cen-net sakinlerinin dili arapça, farsça ve dericedir" diye bir hadisi aktarıp dünyadaki gerçek özgün üç dilin bunlar olduğu sonucuna varmıştır. Bu görüş Melik Kürdim hikayesini doğrulaması da tersini de göstermez. Evliyanın kürtçenin varolan ilk dillerden biri, hatta belki de birincisi olduğunu varsaydığı anlaşılmaktadır. Evliya'nın verdiği Tufan'ın tarihi ve Melik Kürdim'in yaşı dikkate alındığında, Kürtçenin oluşumunun M.Ö. 3000 civarında olduğu görülüyor. Evliya'nın bu görüşü bugünkü Kürt dili hakkındaki resmi Türk görüşünden çok farklıdır.

Evliya Kürtçenin birçok değişik lehçesi olduğunu bilmektedir. Bunu Kürdistan'ın büyüklüğüyle açıklar:

"Dağlık ve taşlık Kürdistan vilayeti uçsuz bucaksız olmakla, on iki türlü kürt dili vardır ki birbirlerine sözleri ve deyimleri uymaz ki birçokları birbirlerinin kelimelerini tercüman ile anlarlar.

Büyük ülkedir. Bir ucu kuzeyde Erzurum, Van diyarlarından, Hakkari, Cizre, İmadiyye, Musul, Şehrezul, Harir, Erdelan, Derne, Derteng'ide içererek, ta Basra'ya varıncaya kadar yetmiş konak yer Kürdistan ü Sengistan (Kürtler ve taşlar ülkesi) sayılır. Arap Irak'ı (17) ile Osmanlı arasında bu yüksek dağlar içre altı bin adet Kürt aşiret ve kabilesi güçlü bir sed olmasaydı, Acem kavmi için Anadolu (diyar-ı Rum)'yu istila etmek çok kolay olurdu. İnşallah, altı bin aşiretin reislerini de bulundukları yerlerinde yazmak için elime cevahir benzeri kalemimi almışım. Ama bu Kürdistanın eni, boyu gibi geniş değildir. Kürdistan'ın eni doğuda İran toprağından Harir ve Erdelandan, Şam ve Arap Irak'ının (Halep'in) pāk topraklarına kadar yirmi ve yirmi beş konak ve daha aşağısı on beş konak yerlerdir. Ve bu kadar ülkeler içre beşyüzbin tüfekli şafî müslüman vardır.

Ve cümle yedi yüz yetmiş altı pare kale sayılır ki cümlesinde de insanlar yaşar. İnşallah kaleleri dahi yerlerinde tasvir olunur. Devran tükenene kadar Al-i Osman ile Şah-ı Acem arasında Kürdistan ülkesi müebbet olsun. Amin ya Mu'in.

(16) Kemal Paşazade (1468-1534) bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi ve diğer bir çok çalışmanın yazarı, büyük bir Osmanlı bilginiydi. Sonradan şeyh-ül İslam olmuştu (bkz.V.L.Ménage, "Kemal Paşazade" *Encyclopedia of Islam*, 2.basım). 400 farsça kelimeyi açıklayan **Daka'ik el-Haka'ik**'in çok popüler olması gerekiyor: Atsız en az 59 adet elyazmasından sözeder (*Şarkiyat Mecmuası*'nda, 6 (1966), s.78).

(17) "İraq" Arab aşağı yukarı bugünkü orta ve güney Irak'a tekabül eder (bu bölge 1623 ile 1638 yılları arasında Safevilerin elindeydi). Metnin içeriğinden Evliya'nın "İraq" Acem demekle (orta batı İran) ya da genel olarak İran'ı kastettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda tasvir edilen topraklar, çok büyük ve kalabalık olduğundan değişik dilleri vardır: Zazaca ve Loloca, Hakkârî'nin Cilo dili, Avnikî, Mahmudî, Şirvanî, Cizrevî, Pisanî, Sincaî, Hariî, Erdelanî, Soranî, Halitî, Çekvanî, İmadî (Amedî) ve Rojikî dilleri vardır". (II. Parça)

Bu alıntıda Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği Kürdistan gerçekten de çok geniştir. Osmanlı İmparatorluğu için taşıdığı stratejik önemine gelince, Evliya bunu şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde vurgulamıştır. Hem ülkeleri dağlık ve taşlık bir ülke olduğu için hem de kürtler sağlam, güvenilir müslümanlar oldukları için, Kürdistan fars akınlarını önleyen etkili bir engel teşkil etti. Acaba Kürdistan'ın bu koruyucu işlevini vurgulamak için mi, Evliya Kürdistan sınırını güneyde Basra'ya kadar indirmiştir? O dönemde, bu konuda Evliya tek değildir. 1620'lerde Kürdistan'da dolaşan İtalyan gezgini Pietro Della Valle de Kürdistan'ın Susiana (Kuzistan) ve Babil bölgeleri arasında başlayıp, kuzeyde Ninova'ya, hatta belki de Karadeniz'e kadar uzandığını duymuştu (18). Kuvvetle muhtemeldir ki, gerçekten de o kadar güneyde kürt aşiretleri bulunmaktaydı. Ancak o bölgede kürtlerin çoğunluğu oluşturdukları, hatta kayda değer kalabalıkta bile oldukları anlamına gelmez. Evliya'nın "Kürdistan" kelimesini bugünkü anlamından farklı bir anlamda kullandığını unutmamamız gerekir. O bu bölgeye "**Kürdistan ü Sengistan**" demektedir ki, "kürtler ve taşlarla dolu bir ülke" diye çevrilebilir. Diyarbekir'i tasvir ettiği bir bölüm daha da manidardır. Burada bölgeye sadece "Kürtler ve Türkmenler Ülkesi" anlamına gelebilecek, "Kürdistan ü Türkmenistan" demektedir. Bu, ima etmektedir ki Evliya kürtlerin olduğu bütün bölgelere, küçük bir azınlık oldukları durumda bile, "Kürdistan" demektedir. Tabii Ortadoğunun nüfusu Evliya döneminde bugün olduğundan çok daha fazla karışık idi. Gerçek Kuzey Kürdistan'ın %15 ya da biraz fazlası hristiyan, çok küçük bir azınlık (% 0.2) de yahudiydi (19). Müslüman çoğunluğun bileşimi hakkında istatistik yoktur. Ancak tümünün kürt olmadığı gezi notlarından aşikârdır. Ayrıca Kürdistan'ın birçok bölgesinde önemli sayıda türk ve arap yaşamaktaydı. Evliya'nın Kürdistan'ının Suriye ve Irak gibi uç bölgelerinde, tektük kürt adacıkları dışında, kürtlerin sadece küçük azınlıklar oluşturduğu kesin olarak söylenebilir. Evliya'nın bütün bu bölgeleri Kürdistan'a dahil saymasının nedeni muhtemelen, kürtlerin toplumun en göze çarpan ve de askeri açıdan en önemli bölümünü oluşturmalarındandır. Altı bin aşiret ve yarım milyon silahlı insan gücü belki on kere abartılmış sayılardır. Fakat öyle de olsa hatırı sayılır bir topluluk ve hesaba alınması gereken bir güç oldukları aşikârdır. Evliya bu aşiretleri daha ayrıntılı anlatacağı yolunda verdiği sözü kısmen tutar. Birçok yerde Kürtler hakkında bilgi verir ve beklediğinden çok daha medenî ve kültürlü çıkan kürtlere karşı bir sempati ve hayranlık duyduğunu her defasında hissettirir.

Evliya kendisi Kürtçe bilmediği halde, kürtlerin konuştuğu çeşitli dil ve lehçeler arasındaki farkların gayet iyi farkındadır. Onaltı lehçeden bahseder (ilk başta

(18) *Voyages de Pietro della Valle, gentilhomme romain, dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse,...et autres lieux*, Paris 1661-4.

(19) Bu oran, Diyarbekir, Urfa ve Musul'un 16. yüzyıl başlarındaki ilk mali teftişine dayanılarak hesaplanmıştır. Bkz. Ö.L.Barkan, "Essay sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal for the Economic and Social History of the Orient* I (1958), s.9-36; özellikle s.20. Nüfusun bileşimi üzerine daha fazla bilgi için yakında basılacak *Diyarbekir in the mid-seventeenth century* adlı eserimin Giriş'ine bakın.

söylediği gibi oniki değil); bunların tümü kendisinin konuşulurken duyduğu lehçelerdir. Bunlardan sadece iki-üç tanesi; zazaca, rojiki ve muhtemelen Erdelanî başka lehçe konuşanlar için büyük ölçüde anlaşılmasa gerektir. Sözü ettiğİ diğer tüm diller, kuzey lehçeleri (Kurmançî) topluluğunun çeşitleridir. Pisanî, Halitî ve Çekvanî'ler aynen Zaza ve Lolo'lar gibi Evliya'nın Bingöl yaylalarına göçederken gördüğü topluluklardandır (20). Van'da kaldığı sırada Evliya, Hakkârî'deki Cilo bölgesi aşiretlerinin ve güneydoğu Van dağlarındaki geniş Mahmudî aşiretinin üyeleriyle temas etmişti. Avnik, Evliya'nın ilk doğu gezisinde ziyaret ettiğİ, Erzurum'un doğusundaki bir bölge ve bir kaleye verilen isimdi (21). Şirvan, Bahdınan'da bir bölgedir; Cizrevî ve İmadî şüphesiz Cizre ve Amadiya lehçeleridir. Harîr bölgesi Rewanduz'un güneyinde Büyük Zap suyu üzerindedir. Lehçesi güneyve kuzey kürt lehçeleri arasında bir yapıya sahiptir. "Erdelanî" den Evliya'nın hangi lehçeyi kasedettiğİ açık değildir: Bir güney Kürdistan lehçesi olan ve bugün büyük ölçüde Farsçalaşmış bulunan, Sanandaj ve çevresinin (Erdelan Emirliğı) konuşulan dilini mi, yoksa Emirliğın edebi dili olan Goranî'yi mi? Hangisini kasedettiğini anlamamızı sağlayacak hiçbir örnek de vermemiştir. Evliya'nın sözünü ettiğİ Soranî (سورانی) lehçesi beklenenin aksine Soran Emirliğı'nın, yani bir güney lehçesi değil, aşağıda da göreğemiz gibi bir kurmançî lehçesidir. 17. yüzyılda Mifarikin yakınlarında Batman çayı boylarında yaşayan Soran adlı bir topluluk vardı ve Evliya kürt dilleri üzerine en eksiksiz notlarını da burada almıştı. Rojikilere gelince, bunlar Bitlis Beyliğı'nın önde gelen aşiretleridir, Dilleri diğer kürtler için kesinlikle anlaşılmasdır. Bunun nedenini bilâhare göreğiz.

BAZI LEHÇELERDEN ÖRNEKLER

Daha önce de söylediğimiz gibi, Evliya Bitlis'de hayli uzun zaman geçirmiş ve yöneticisi Abdal Han'la iyice yakınlaşmışdır. Ayrıca esrarengiz ve anlaşılmas Rojiki diliyle de çok ilgilenmiş hatta Abdal Han'ın bu dilde yazdığı bir şiiri kopya edip, dilin en önemli kelimelerini ihtiva eden bir lugatçe hazırlamışdır. Şiirin yedi kitasından birini aşağıda örnek olarak veriyorum:

Bu dil hıpanını lutf eyleyüp çanik-i keremlen yap
eger ihşan edersen bize hüsnüñ hırhırın bir çap
°acebmi çinçihır olsam ki zülfüñ etdi bir qullab
meni piçkir edipdir çanik-i hicran sen çalarsan çap
°acib piçlura pitrepoğ olup gilzara gelmişdir (yaprak.226 b)

(20) Evliya şu göçer aşiretlerin yazlık otlaklara göçettiğini söyler: Zaza, Lolo, İzolî, Yezîdî, Halitî, Çekvanî, Şikakî, Kikî, Pisanî, Pesyanî, Modkî, Zibarî, Karkarî, (III.kitap, s.226, 232; IV. kitap, birinci baskıda s.145). Zaza, tabii ki bir aşiret değil farklı bir dil gurubunun adıdır; Lolo da aşiret değil belirli bir lehçeye verilen addır ("lo"yu çok sık kullanma özelliklerinden). Yezîdî, pek tabii, bir dini isimlendirmedir. Adı geçen diğer aşiretlerin bir bölümü hemen ya tümüyle yezîdî idiler (örneğin: Halitî ve Şikakîler). Sonradan Pisanî ya da Pesyanîler Bingöl dağlarının kuzeydoğu yakasına, Halitîler. göç yolları üstündeki Antep, Urfa, Diyarbekir ve Erzurum vilayetlerine, Çekvanîler ise esas olarak Bitlis'e yerleşmişlerdir (Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul, Tercüman, 1979).

(21) Seyahatname II, s.226-9. Bu bölgedeki çoğu kürt de Mahmudî aşiretindendi. Awnik'in bugünkü ismi: Güzelhisar (Çobandere nahiyesi, Pasinler ilçesi, Erzurum ilinde).

Açıktır ki bu Kürtçe değil bir türk lehçesidir; "edipdir" ve "meni" gibi biçimler Azeri lehçeleri gurubuna ait olduğunu gösterir, aynen Diyarbekir'de konuşulan Türkçe gibi. Ancak bu lehçeyi anlaşılmaz yapan kelimeleridir; kelimelerin çoğu ermeni kökenli gözükmemektedir. Evliya'nın belli ki Abdal Han ya da başka bir Bitlis yerlisinin yardımıyla hazırladığı lugatçeye rağmen, tam olarak anlaması ve düzgün olarak tercüme etmesi hemen hemen imkansızdır (22). Dilbilimsel (linguistic) sorunlar çözüldükten sonra bile şiirin birçok dizesi pek az bir anlam ifade eder. Sanki şiir mümkün olduğu kadar çok sayıda tuhaf ve acaip deymi bir araya getirmek amacıyla yazılmıştır. Bu da, insanda şiirin gerçek Rojikî dilini yansıtmadığı şüphesini doğurmaktadır. Öte yandan Evliya, Rojikîler tüm kürt lehçelerini bildikleri halde, onların dilini kimsenin anlamadığını iddia eder. Daha sonraki yıllarda Bitlis şehri kürtleri birinci dil olarak Türkçe konuşurlar. Ayrıca **Derleme Sözlüğü**'ne göre bu şiirdeki garip kelimeler Bitlis Türkçesinde halen mevcuttur! Bu Rojikîlerin, ya da en azından kentleşmiş Rojikî aydınlarının karışık bir dil, fars, arap ve ermeni deyimleriyle dolu bir türk lehçesi konuştuklarını gösterir. İnsan, böyle bir dilin nasıl olup da ortaya çıktığını ve kürt olduğunu iddia eden bir halk tarafından konuşulduğunu merak eder. **Şerefname**'de anlatılan Rojikî seçkinleri tarihi bazı ipuçları verebilir. Kendi efsanelerine göre Rojikîler, kökenleri farklı yirmidört aşiret bir tek gün (rojek) içinde konfederasyon kurduğu zaman bir siyasi varlık olarak ortaya çıkmışlardır. Bu kurucular arasında muhtemelen ermeniler ve türkler de bulunmaktaydı. Fakat daha önemlisi, reislerinin Bitlis'de yaşıyor olmasıydı. Çünkü o dönemde Bitlis büyük ermeni cemaatini barındırdığı gibi, aynı zamanda Tebriz-Halep ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Başka hiçbir kürt beyliğinin Bitlis kadar uluslararası ilişkisi yoktu. Bu da Bitlis'de Türkçe ve Farsça bilmeyi gerekli kılıyordu.

Evliya'nın kopya ettiği bir başka kısa metin de Cizrevi lehçesinde (ki bu kez gerçek Kürtçedir) yazılmış bir kısa şiirdir. Bu belki de kürt folklorunun ilk kaydedilmiş örneğidir. Muhtemelen ırmak üzerinde seyreden salların mürettebatının "şüger makamında, hüznü bir sesle" (III. Parça'ya göre) ya da "Beyatî makamında, ahenkle" (IV. Parça) söyledikleri şarkılardan biridir (23). Şişirilmiş keçi derisinden yapılan bu sallar, Evliya'nın döneminde ve hatta günümüze kadar Dicle ve kolları (şarkıda adı geçen Habur Çayı gibi) üzerinde insan ve mal taşımacılığında kullanılan temel araçtır. Şarkı nakaratlarla (terennüm) bağlanan dörtlüklerden (mürebba^c) oluşmaktadır:

(22) İlk ve oldukça başarısız bir deneme von Hammer'e aittir. (**Fundgruben** dergisi, cilt 4 (1814), s.380-382) Von Hammer, Seyahatname'nin kendine ait elyazması bir kopyayı kullanmıştır. Bu kopyada şiir biraz çarpılmıştır. Von Hammer şiirin türkçe olduğunun bile farkına varamamıştır. Leiden Üniversitesi'nden Jos Weitenberg şiirdeki ermenice kelimeleri teşhis edip çevirmeye yardım etti. Bu kıtanın ilk deneme çevirisi şöyledir:

Bu harap olmuş gönlü yakaladığın pençen, lütfeyle iyilik pençesi olsun,
eğer bize bir sepet olgun, güzel meyva ihsan edersen !
Acaip mi üzgünsem eğer ? Ki zülfün darağacımın ilmiği olmuştur.
Hicranın pençesi beni perişan etti, sen (keyfinden) ellerini çırparken,
Tüyleri yolunmuş, çıplak acaip bir tavuğa döndüm, çamurlarda düşen kalkan.

(23) Bu görüldüğü kadar çelişkili değildir: Evliya'nın sözünü ettiği Şüger makamı, muhtemelen Şur'un bir çeşididir ki o da Beyatî ile neredeyse eştir. Her ikisi de aynı aralıklar dizisine dayanır. Şur İran, Beyatî ise türk müzik geleneğine aittir. İkisi de halk müziğinin sevilen makamlarıdır (müzikolojist Wouter Swets'den alınan özel bilgi).

1 Çûme Cizîrê, kelek berdanê
çû Xabûrê, xîvet vedanê
ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo
eman murûwet  ezîzim, bo çî kelendû?

(nakarat:) eman mûrûwet  ezîzim, boçi kelendû?
 a murûwetî,  a murûwetî, biroyî, biroyî, biroyî
eman murûwet  ezîzim, bo çî kelendû ?
eman murûwet  ezîzim, bo çî kelendû ?

2 îro du ro je mekan d r e, x b x b
 ro du ro je mekan d r e, x b x b
bejn k zirav e, xal zah r e, x b x b
bejn k zirav e, xal zah r e, x b x b
(nakarat)

3 î ev çî  ev e,  evek  dar , x b x b
cehfin ter   e, baran dibar , x b x b
ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo
eman mur wet  ez zim, bo ç  kelend  ?
(nakarat) (24)

Evliya  arkının tümünün tercümesi için gerekli yeterince not almam  tır ("her beyiti çevirmeye kalk  ssayd m, hikayemi bo yere uzatm   olacakt m" diye yazar ikiyüzlülükle). Bu  ark daki kelime ve deyimlerin birkaç  Evliya'n n Kürtçe lugat esinde açıklanır (II.Parça) Ancak diğer bazı kelimeler açıklanmadan bırak lm   tır. Bu konuda sözlükler de pek yararlı olamamaktadır. Bu nedenle aşağıdaki  eviri deneme mahiyetindedir:

- (1) Cizre'ye gittim, salları salıvermi lerdi / Habur'a gittim, çadırları kurmu lard  / ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo / aman, insaf et canım, bunu niçin yapt n bana?
- (2) Evden uzak kalalı, bugün iki gün oluyor / Boynu incedir, beni gözüküyor.
- (3) Bu gece nasıl bir gecedir, [böyle] karanlık bir gece? /....(?), ve yağmur da ya ıyor.

EVLIYA'NIN KÜRTÇE LUGAT ES 

Kürtçe tarihsel dilbilimi açısından en ilginici, Evliya'n n toplad  ı kelime listesidir (II.Parça'da). Bu daha önce Hammer tarafından yayınlanm   ve daha

(24)  ark ı burada Hawar alfabesiyle yazdım. halbuki makalenin sonundaki parçalar ekinde ise türkçe için kullanılan transliterasyonu kullandım. Bazı yerlerde birkaç tercih yapmak zorunda kaldım: Özellikle / / ile /o/, / / ile / /, /w/ ile /v/ arasında. Ayrıca benim   ile   yorumumda bugünkü Cez re lehçesi telaffuzuna uymaya  alı t m.

sonraki dilbilimcilerin de oldukça ilgisini çekmişti (25). Ancak Hammer'in elindeki **Seyahatname**'nin elyazması, aslının oldukça dikkatsiz bir kopyasıydı ve kelimelerin birçoğu çarpıtılmıştı. Aslı çok daha iyidir. Arap yazısı, kürtçe transkripsiyon için pek elverişli değildir. Fakat hareke yazısını kullanarak Evliya kelimelerin telaffuzunu aşağı yukarı doğru bir şekilde verebilmiştir. En azından latin alfabesiyle yapılmış ilk transkripsiyonlar kadar iyi bir biçimde.

Liste, birden fazla lehçeye ait kelimelerden oluşuyor görünmektedir. İlk önce Soranî lehçesine ait kelime ve deyimlerle başlanmaktadır ki daha önce de söylendiği gibi, bu, Diyarbakir ile Bitlis arasında yarı-yolda yeralan Mifarikin (Silvan) bölgesinin dilidir. Listenin sonuna doğru salcıların şarkısından cümlelere rastlıyoruz ki bunlar muhtemelen Cizre lehçesindedir. **Şapik heye** sorusuna kadar liste Evliya'nın diğer çeşitli diller için hazırladıklarını andırmaktadır: sayılar, birkaç tane yaygın kullanılan deyim, yiyecek ve içecek isimleri. Sanıyorum ki bu noktaya kadar ki kelimeler Soran bölgesindeyken sordukları, listenin gerisi de diğer bölgelerde öğrendikleridir. Bu nedenle listenin bu iki bölümünü ayrı ayrı ele alacağım. Her ikisi de başkaları tarafından değişik yer ve zamanlarda derlenmiş buna benzer kelime listeleri ve sözlüklerle karşılaştırılacaktır.

Evliya, muhtemelen böyle bir Kürtçe lugatçe hazırlamış ilk kişiydi. İkinci lugatçe ancak bir asırdan fazla bir süre sonra yazılacaktı. Bahdınan'da onsekiz yıl kalan İtalyan misyoneri Garzoni sonuna italyanca-kürtçe (Amadiye lehçesinde) kapsamlı bir sözlüklelediği ilk kürtçe gramer kitabını yazdı (26). Bundan sonraki liste Muşlu bir ermeniyle o havalide konuşulan kürtçe üzerine mülakat yapan (1806'da) Klaproth tarafından hazırlandı (27). Birkaç yıl sonra Rus dilbilimcisi Berezin, Musul yakınlarında konuşulan kürtçeyi inceleyerek, bir gramer, bir kullanışlı cümleler listesi ve bir sözlük hazırladı (28). 1860'larda Erzurum'da Rus konsolosluğu yapan Jaba da sonradan Justi tarafından yayınlanacak olan geniş bir sözlük hazırladı (29). Jaba'nın sözlüğünün temel bilgi kaynakları Erzurum vilayetinden (özellikle Beyazıt'dan) olmasına rağmen herhangi bir lehçeye bağlı değildir. 19. yüzyılın sonlarında yayınlanan iki başka sözlük tek tek lehçeleri daha çok yansıtır. Bu nedenle de karşılaştırma açısından daha ilginçtirler: Amerikan misyoneri Rhea'nın, Gever (Yüksekova) da kaldığı sırada derlediği Hakkâri lehçesi sözlüğü (30), Bitlis'deki Modkan yöresi valisi Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın Bitlis, Siirt bölgesi lehçesi için

(25) J.von Hammer, "Ueber die kurdische Sprache und ihre Mundarten, aus dem III. Bande der Reisebeschreibung Ewlia's, **Fundgruben** 4 (1814), s.246-7; P.J.A. Ierch tarafından **Forschungen über die Kurden und die iranischen nordchaldäer**, Band II. St. Petersburg 1858, s.18-21.

(26) P.Maurizio Garzoni, **Grammatica e Vocabolario della Lingua Kurda**, Roma, 1787.

(27) Jul. v. Klaproth, "Kurdisches Wörterverzeichnis", **Fundgruben** IV (1814), s.312-314. Mülâkatlar 1808'de Tiflis'de yapılmıştır.

(28) E.Berésine, **Recherches sur les dialectes persans**, Kazan 1853, 3 cilt. Ciltlerin herbiri diğer irani diller yanında, batı kürtçesi üzerinde de durmaktadır.

(29) A.Jaba, **Dictionnaire Kurde-Français**, St. Petersburg 1879.

(30) Samuel A. Rhea, "Brief grammar and vocabulary of the Kurdish language of the Hakari district", **Journal of the American Oriental Society**, 10 (1880), s.118-155.

hazırladığı sözlük (31). Kuzey lehçeleriyle ilgili daha başka sayısız çalışma mevcuttur, fakat yukarıda sözü edilen kelime listeleri karşılaştırma açısından çok daha kullanışlı bulunmuştur. Arasıra, Le Coq'un Lolo lehçesi ve Baba Kürtçesinde (bir güney lehçesi) hazırlanmış kelime listelerine (32), Blau'nun "Amadî ve Sincarî lehçeleri listelerine de atıfta bulunacağım (33). Güney lehçeleriyle karşılaştırma yapabilmek için sadece Wahby ve Edmonds'un sözlüğü (34) ile Le Coq'un Baba Kürtçesi üzerine notlarına başvuruyorum. Soranî lehçesinin kesin olarak kuzey lehçeleri (Kirmancî) gurubuna dahil olduğunu göstermek için bu başvurular yeterli olacaktır. Aşağıda kelimeleri Hawar alfabesine göre yazıp, harf sırasına göre dizip, benim latin transkripsiyonundan sonra Evliya'nın arap harfleriyle transkripsiyonunu ve çevirisini verdim.

I. Soranî lehçesi

av (آو) "su" - Garz.: ave (açıktır ki burada yalın halde değil isim takı almıştır: **avê**); Ziya: (آف) (**av**); W&E: **aw**.

bezi (بض) "koyun" - Garz.: páz (**pez**); Kl.: pass (**pez**); Ber.: poz (**poz**); Jaba: pez (پز) (**pez**); W&E: **pez**.

bizen (بزن) "keçi" - Garz.: bzn (**bizin**); Kl.: bissinn (**bizin**); diğer bütün kirmancî lehçelerinde de aynıdır; W&E: **biz** = "keçi", **bizin** = "dişi keçi".

bîn (بن، بین) "getiri" - Ber.: bina xxx (**bîna**); Jaba: bine (**bîne**), birçok kuzey lehçesinde aynıdır; güney lehçelerinde, **bibe** (< **birdin**).

ceh (جئه) "arpa" - Garz.: gièi (**cey**); Kl.: tscha (**çe**); Ziya: **ceh**; Jaba: djeh, djeou (**ceh**, **cew**); Blau (Sindjar): **cehî**; W&E: **co**.

çar (چار) "dört" - bütün lehçelerde aynıdır.

çendek (چندك) "bazı" (Evliya tarafından tam karşılığı verilmemiştir) - Jaba: tchendeki (چندكى) (çendekî). Karş. Garz.: cian (**çen**), "ne kadar"; Ziya **çend**; W&E: chendê (**çendê**) = "bazı".

dazde (دازده) "oniki" - Garz.: duanzdah (**duwanzdeh**); Ziya: (دوازده) (**dwazde**); Jaba: devazde (**diwazde**); Rhea: dânzdah (**danzdeh**); W&E: **dûwanze**.

deh (ده) "on" - Garz.: dah (**deh**); Kl.: deh (**deh**); Ziya: xxx (**de**)

(31) Yusuf Ziyaeddin el-Halidî, *El-hadiye el-hamidiye fi el-lughat el-kurdiye*, İstanbul, 1310. Yazarın en önemli bilgi kaynağı Siirtli bir kürt mollasıydı. Bu sözlük M.E Bozarslan tarafından latin harflerine çevirilerek ve ekler yapılarak, yeniden yayınlandı (1978).

(32) A. von Le Coq, *Kurdische Texte: Kurmangi-Erzählungen und-Lieder*. Berlin, 1903.

(33) J.Blau, *Le kurde de Amadiya et de Djabal Sindjar*, Paris, 1975.

(34) T. Wahby & C.J. Edmons, *A Kurdish - English Dictionary*, Oxford, 1966.

dibis (دِيس) "pekmez" - Rhea: **dibs**; Jaba:-; (< Ar.dibs).

direw (دِرَو) "yalan" - Garz.: dráu (**direw**); Ziya: **derew**; Jaba: direou (**direw**); W&E: **diro**.

du (دو) "iki" - Garz.: du (**du/dû**); Kl.: ddu (**didû**); Ziya: (دُو) (**du/dû**); Rhea: **du**; W&E: **dû**.

goşt (كُوشْت) "et" - **gûşt** veya **goşt** (bütün lehçelerde).

goz (كُون) "çeviz" - Garz.: ghûz, ghús (**gûz**); Ziya: **goz**; Jaba:-; Blau (Am.): **gûz**; Le Coq (Baba): gûez; W&E: **göz**; (Karş. Yeni Farsça **gawz**).

hal:halî te çî ye (حَالَتِه چيه) "nasılsın?" - Jaba: **halî te çawan e**.

hat-: hati (هَاتِه) "geldin".

heft (هفت) "yedi" - bütün kuzey lehçelerinde aynıdır, buna karşılık güney lehçelerinde **hewt** (حه و ت).

heş (هش) "sekiz" - diğer bütün lehçelerde **heşt**.

hejir (هَجِير) "incir" - bütün kuzey lehçelerinde aynıdır. Karş. W&E: **hencîr**.

herre (هَرِه) "git" - /r/ sesinin kuvvetli olmasına rağmen diğer kelime listelerinde genellikle **here** olarak yazılır. Buna kuzey lehçelerinde sık rastlanır. Güney lehçeleri ise **biŕo**'yu kullanır.

hesb (حَسَب) "at" - Garz.: asp (**esp**); Kl.: hasp, âsp (**hesp,asp**); Ziya: (هَسَب) **hesp**; Le Coq (Baba): âsp (**asp**); Le Coq (Lolo): hâsp (**hesp**); W&E: **esp**.

heye,heyve (هِيَه، هِيَّه) "vardır" - diğer kelime listelerinde yalnızca **heye**.

hingivî (هِنْكِي) "bal" - Garz.: enghivin (**hengivîn**); Kl.: hingif (**hingif**); Ziya: (هِنْكِي، هِنْكِي) (**hingiv,hingivîn**); Jaba: (هِنْكِي، هِنْكِي) (**hingiv,hingivîn**); W&E: **hengwîn**.

işkok (اَشْكُوك) "armut" (gerçekten armudun yabancı bir türü için kullanılır: "ahlat")- Garz.: -; Kl.: -; Ziya: (اَشْكُوك) (**şkok**); Le Coq (Baba): şikōkâ (**şikoke**), "armudun bir cinsi". Sözlüklerde nadir olarak belirtildiği halde birçok kuzey lehçesinde **şekok/şikok** olarak kullanılır. Güney lehçelerinde ise **girsik** olarak kullanılır.

jor (ژُور) "yukarı" - Kl.: gjor; Ziya: (ژُور) (**jor**); Jaba: zior (ژُور) (**jor**), "içeri", jiori (**jorî**) = "üst taraf, üst"; W&E: **jûr**.

kirmanc:kirmancê (کِرمانجی) "kürt" - Ziya: (کِرمانج) (**kirmanc**); Jaba: kourmandji (**kurmancî**); W&E: **kirmanc**.

lo (لو) Bir ünlem.

mewz (مَوْز) "kuru üzüm" - Garz.: mevis (**mewfz**); Ziya: (مَوِيْث) (**mewij**); Jaba: (مَوْث، مَوِيْث، مَوِيْث) (**mewiz, mewij, mewij**); Rhea: mēwush (**mēwuş**); W&E: **mēwuj**.

mirşik (مِرْشِك) "tavuk" - Garz.: mrísk (**mirîşk**); Ber.: mrishq (مِرِشَق) (**mirîşq**); Ziya: (مِرِشَك) (**mirîşk**); Jaba: (مِرْشَك، مِرْشَك) (**mirîşk, mirîjk**); Rhea: mirîshk (**mirîşk**); Le Cōq (Baba): mrişik (**mrîşik**); W&E: mirîshk (**mirîşk**).

nan (نان) "ekmek" - Bütün lehçelerde aynıdır.

neh (نَه) "dokuz" - Garz.: nah (**neh**); Kl.: nah (**neh**); Ziya: (نَه) (**ne**); Rhea: nāh (**nah**).

penc (پَنْج) "beş" - Diğer kuzey lehçelerinde de aynıdır. W&E: **pānc**.

qilawî (قِلَاوِي) "sağlıklı, iyi" - Ziya: (قَلَّوْ) (**qelew**) = "şişman, sağlam bünyeli (hayvanlar için)"; Rhea: kalav = "şişman", kalâwî (**qelawî**) = "şişmanlık"; W&E: qelew = "şişman, ağır yapılı".

rabûn: radibim (رَادِبِم) "kalkarım" - Garz.: derabum (**dirabim**); Ziya: (رَادِبِه) (**radibe**); vs. Bu fiil yalnız kuzey lehçelerinde bulunur; güney lehçelerinde **heIsan** fiili kullanılır.

rûn-: rûn, rûnî, rûnîti (رُون، رُونِي، رُونِيتِي) "otur" - Garz.: derûnim, runist; Ziya: (رُونِشْتِن، رُونِدَه) (**rûniştin, rûdine**); Jaba: ez rou ti-nim, rou nim (**ez**

rûtinîm, rûnim). Bu fiil güney lehçelerinde bulunmaz. Bunun yerine **da nîştin** kullanılır (Emir: **da nîşe**).

sawar[bûn] (سَوَار) "ata binmek, at sürmek" - Garz.: suár kim (**suwar**); Ber.: souvar (**sûwar**); Ziya: (سَوَارْبُون) (**suwarbûn**); Jaba: souvar (**suwar**); W&E: **suwar**.

se (ثَه) "üç" - Kl.: ssessi (**sisî**); Ziya: (سِي، سِيِي) (**sê, sisê**); Jaba: si (**sî**); W&E: **sê**. Evliya'nın (ث) yerine (س) kullanması bir tıslama sesi verebilmek içindir. Bu da muhtemelen /sisê/ kelimesinin tek hece gibi okunmasından kaynaklanır.

selamet: selamet hati (سَلَامَتْ هَاتِه) "hoş geldin" - Garz.: salamet (**selamêt**); Ziya: (سَلَامَتْ) (**silamet**); Jaba: selameti (**silameti**) = "iyi sağlık"; W&E: **selamet** = "güvende, emin".

ser (سَر) "baş" - Bütün lehçelerde aynıdır. **be serê** yeminlerde kullanılır: **be serê xanê te** "beyinin başı için", vs. Krş. Garz.: ser babeta (**ser babê te**) "babanın başı için".

sêv/ sîv (سِيَو) "elma" - Garz.: sef (**sêv**); Ziya: (سِيَفْ) (**sêv**); Jaba: (سِيَفْ) (**sîv**); W&E: **sêw**.

şeş (شش) "altı" - Bütün lehçelerde aynıdır.

şûxul: şûxlê xo (شُوعْلِي خُو) "kendi işin" - Garz.: scióghól (**şûxûl**); Ziya: (سِغِل) (**şixil**); Jaba: (شخول) (**şuxûl**); Blau (Sincar): **şûxil**, (Ar. **shughl**). Güney lehçeleri bunu pek kullanmaz, (Türkçe) **iş** ve (Farsça) **karkelimelerini** kullanırlar.

tire (تِرِه) "üzüm" - Garz.: trî (**tirî**); Ziya: (تِرَى، تِرِه) (**tirî, tiri**); Jaba: tiri (**tirî**); Rhea: tiri (**tirî**); W&E: **tirê**. (Evliya bu kelimenin altına "**isale**" yazarak, /e/ nin çıkarılmış olduğunu göstermiştir; aslında /i/ bugünkü telaffuzunda seslinin fonetik niteliğinin yetersiz bir temsidir).

werre, warre (وَرّه، وارّه) "gel" - Bütün lehçelerde **were** dir, /r/ üzerine basılarak söylenir.

xo (خو) "kendi" - Garz.: az qo (**ez xo**) = "ben kendim"; bu qo (**bi xo**) = "kendi"; Ber.: bkho (**bxo**) = "kendi"; Jaba: khou, khé (**xû, xwe**); Ziya: (خَوْه) (**xuwe**); Blau (Am.): **xo, xoh**; Blau (Sincari): **xwe**; W&E: **xo**.

xoşî (خَوْشِي) "sıhhat ve afiyet" - Ber.: khosh (**xoş**) = "güzel, hoş"; Ziya: (خَوْش) (**xuweş**); Jaba: khochi (**xoşî**) = "sağlık"; Rhea: khwash, khosh (**xweş, xoş**) = "hoş"; W&E: xoshî (**xoşî**) = "hoşluk, mutluluk, keyf".

xuwar (خَوَار) "aşağı" - Ber.: khouar (**xuwar**) = "altında"; Ziya: -; Jaba: (خوار) khar (**xwar?**), sadece "eğri" anlamındadır; Rhea: khwâr (**xwar**) = "eğri", khwâri/l'khwâri (**xwarî, li xwarî**) = "aşağı"; W&E: **xuwar** = "eğimli, aşağıya doğru, eğri".

yanzde (يَاكْزده) - (ك) burundan gelen bir /n/ ya da /ŋ/ yi temsil eder- "onbir" - Garz.: ianzdah (**yanzdeh**); Kl.: jasda (**yazde**); Ber.: ianzdya (**yanzd'e**); Ziya: (يَاكْزده) (**yazde**); Jaba: ianzdeh (**yanzdeh**); W&E: **yanze**.

yek (يك) "bir" - Bütün lehçelerde aynıdır.

zan-: zanim (ظانم) (ظ) güçlü bir /z/ yi temsil eder) "biliyorum" - Garz.: zanum (**zanim**); Kl.: dsanem (**dzanim**); Ziya: (دِزَانَه) (**dizane**); Jaba: **dizanim**; W&E: **zan-, ezanim**.

zebeş (زَبَش) "karpuz" - Ziya: (زَبَش، زَبَش) (**zebeş, jebeş**); Jaba: zebech (**zebeş**); diğer kuzey lehçelerinin çoğunda aynıdır; Garzoni'de hem debes (**debeş**) hem de siütî (**şûti**) vardır. Sonuncusu güney lehçelerinde kullanılan bir kelimedir.

Görülmektedir ki Evliya'nın listesinin bu birinci bölümündeki kelimeler sonradan hazırlanmış olan kirmancî kelime listeleriyle, daha çok da Klaproth ve Yusuf Ziyaeddin'inkilerle yakın bir uyum içindedir. Soran lehçesi, Batı Kürdistan'ın aynı yörelerinde (Diyarbakir-Bitlis-Siirt) çok daha sonraları hâlâ konuşulan lehçelerle yakın bir benzerlik göstermektedir. Bu lehçenin bu kadar değişmez (stable) olması ilginçtir. Evliya'nın kelimelerinin tümü hâlâ kullanıldığı gibi, telaffuzu da neredeyse tam tamına aynı kalmıştır. Sadece birkaç kelimeyle (**dazde, mirşik, qilawî**) sonradan kaydedilen biçimleri arasında birtakım ufak farklar vardır; bu

farklar muhtemelen Soran lehçesiyle, civar yörelerin lehçesi arasındaki farkları yansıtmaktadır. Dilin daha eski bir aşamasını temsil ediyor olmaları muhtemel değildir, çünkü **dazde**, **duwazde**'den türemiştir bunun tersi olamaz.

II. Diğer kelime ve deyimler (değişik lehçelerden)

‘alışan (عالیشان) “şanlı”, “muhteşem” (Cizre ve Bitlis’in kürt beylerine (**xan**) Osmanlı sultanları tarafından verilen ünvandır).

baran: baran dibarê (باران ديارى, باران ديارى) “yağmur yağıyor” - Bütün lehçelerde.

bejnik (بەژنیک) “boyun” (muhtemelen, **bejn** “endam, boy”ın küçültme eki almış şeklidir) - Garz.: bezn (**bejn**); Ziya: (بەژن) (**bejn**); Jaba: **bejin**; W&E: **bejn**.

berdan: berdanê (بەردانى) “salıvermişler” - Ziya: (بەردان) (**berdan**); Jaba: **berdan**; W&E: **ber dan**.

bo çi / poçi (بوچی, پوچی) “niçin” - Garz.: boc, boccia (**bo çi, bo çi ye**); Jaba: **bo** = “-den, için” [**bo çi (bo çi)**nin Bahdinan’a özgü olduğu kaydedilmiştir. Diğer yerlerde **çuma** kullanılır; Rhea: bo chi (**bo çi**); W&E: bo chî, boch, bo (**bo çi, boç, bo**) . Birçok kuzey lehçesi **çima**’yı kullanır; Bahdinan’da hem **bo çi** hem **çima** kullanılır, fakat aralarında ufak bir anlam farkı vardır. Daha güneyde **çima**’nın anlamı çok farklıdır: “sanki, -mişcasına, güya” (W&E).

cehfin veya cehxin (جەفین) Evliya tarafından çevrilmemiştir. Bu kelime, ne de bir benzeri, hiç bir sözlükte yer almaz. İçinde yer aldığı metinde (IV. parçadaki şarkı) hiç bir ipucu vermez. Bilgisine başvurduğum kişilerden Bahdinan’ın Bervari yöresinden biri **çavên** “gözler” (çoğul izafetle birlikte) kelimesinin bozulmuş hali olabileceğini söyledi. Bkz. **terîş**.

çarık (چاریک) “şal” (Evliya “kuşak” olarak çevirir) - Garz.: ciârk (**çarık**) = “bayan şalı veya pelerini”; Jaba: tcharik (**çarık**) = “turban, baş örtüsü”; W&E: **caroke** = “şal (kadınların omuzlarına doladıkları ve alt bölümü bir şeyler taşımak için kullanılan örtü)”. Bahdinan’da, **çarûk** W&E’nin sözünü ettikleri şal anlamında kullanılır; diğer kuzey kelime listelerinde bu kelimeye rastlanmaz.

darî (دارى) “karanlık, koyu” - Bütün Kirmancî kelime listelerinde sadece **tarî** (W&E: **tarîk**) bulunur; ancak bazı lehçelerde /t/ çok güçlüdür.

dûr (دور) “uzak” - bütün lehçelerde aynıdır.

eman (آمان) “insaf, aman”, “rahmet, magfiret” - Ziya: (آمان) (**eman**) = “insaf, aman dilemek”; Jaba: **eman**; W&E: **eman, aman** = “imdat, insaf!”.

°eziz (عزیز) "aziz" - Garz.: āziz (**azîz**); Jaba: aziz (**azîz**, °ezîz ?); W&E: **azîz**; (Evliya'nın kelime başına (ع) yazmış olması ille de bunun gerçekte telaffuz edildiği anlamına gelmez)

furoş-; **furoşim** (فروشم) "sata(cağım)" - Garz.: fruhhsium (**frûşim**); Ziya: (دفروشم) (**difroşim**); Jaba: ez difyrouchim (**ez difirûşim**); Blau (Amadî): **firoş-**; W&E: firosch (**firoş-**).

gewher (گوهر) "küpe" - Garz.: ghohark (**gohark**), - ik küçültme ekiyle (?); Ziya: (گهوان) (**guh**); Jaba: (گوهار) (**gûhar**); Blau (Amadî): **guhark**; W&E: **gewher** = "mücevher, öz, cevher".

gobal (کوپال) "(ucu kıvrık) değnek, asa" - Garz.: **kopal**; Ziya: (کوپال) (**gobal**); Jaba: koupal (**kûpal**, **kopal**); Rhea: gobâl (**gopal**); W&E: **gobaI**, gochan (**gočan**).

gûh; **gûhan** (گوهان) "kulaklar" (çoğul takılı hali) - Garz.: ghoh (**guh**); Ziya: (گه) (**guh**); Jaba: (گوه) , gouh (**gûh**); Rhea: **guh**; Le Coq (Baba): gûe; W&E: **gö**.

haci; **haciyan** (حاجیان) "hacılar" (çoğul takılı hali).

îro (ایرو) "bugün" - Garz.: auro, iro (**ewro**, **îro**); Kl.: iru (**îrû**); Ziya: (ایرو) (**îro**); Jaba: (ایرو) irou, (اڤرو) auro (**îrû**, **evro**); Rhea: avru, îru (**evrû**, **îrû**); W&E: **emřo**, **emroke**, **îmřo**.

îşev (ای شو) "bu gece" - Ziya: (ایشف) (**îşev**); Jaba: (ایشفه) ichevé (**îşevê**); W&E: **îmşew**.

je (ژه) "-den, -dan" - Garz.: ez, ex (**ejveya je** ?); Jaba: (ژ) (**ji**); Rhea: zh' (**j**); Blau (Amadî ve Sincarî): **J**; Lerch: ze, zi (**je**, **ji**). Güney lehçelerinde **li**, **ji** yerine kullanılır.

kelek (کلك) "sal (şişirilmiş keçi derisinden yapılır)" - Bütün lehçelerde aynıdır.

kelendû (کَلَنْدُو) Tespit edilemeyen bir başka kelime. Salcıların şarkısında "bo çî **kelendû** ?" sorusu geçer; kelime listesinde Evliya daha uzun "bo çî **kelendû ta hevra** ?" sorusunu "bana niçin böyle davrandın?" diye çevirir. Halbuki bu çeviri kısa cümleye daha uygundur. İkinci cümle ise **hevra** "bir biri" gibi daha belirgin bir dolaylı nesne almış başka başka bir cümledir. Bu kelime muhtemelen farsça (کلند) kuland = "kaba, traşedilmemiş, düzeltilmemiş" ve (گلنده) gulanda = "kötü huylu kadın" anlamına gelir (Steingass).

lekan (لکان) "kar ayakkabısı" - Jaba: **lekan**. Diğer kirmancî kelime listelerinde yoktur. **Derleme Sözlüğü** 'ne göre, bu kelime Erciş'de (Van'ın Erzurum tarafındaki kazası) konuşulan Türkçe lehçelerinde bulunur ki bu da son derece yerel bir kullanımı olduğunu gösterir. Güney Kürtçesinde farklı biçimi **liyan** kullanılır (W&E), ve bana verilen bilgiye göre bu Bahdınan'da da kullanılan bir biçimdir.

mekan (مَكَان) "yer" (şarkının bağlamı içerisinde, Evliya tarafından "ev" olarak çevrilmiştir) - Bu kürtçede az kullanılan arapça bir kelimedir. Yalnız Ziya. ve Jaba tarafından, orijinal anlamı olan "yer, mevki" olarak kaydedilmiştir.

murûwet (مُرُوْت) "düşüncelilik, cömertlik" - (< Ar. (مرؤة)) Jaba: merouvet (**mirûwet**); diğer kelime listelerinde kaydedilmemiştir.

ro (رُو) "gün" - Garz.: rvz (**ruj**); Ziya: (رُوْ) (**roj**); Jaba: (رُو رُوْ) (**ro, roj**); Rhea: **ru**; Blau (Amadî ve Sincari): **roj**; W&E: **roj**.

şa (شَا) (öyle görünüyorki şarkıda sadece ünlem olarak kullanılmıştır). Karş. Jaba: cha (**şa**) = "zevk", "mutlu"; Lerch: şa (**şa**) = "zevk"; W&E: shad (**şad**) = "memnun, mutlu, keyifli".

şapik (شَاپِيك) "şal" - Ziya: (شَاپِيك) (**şapik**) = "kısa yün ceket"; Jaba: (شَاپِيك) (**şapik**) = "keçi kılından dokunmuş astarsız palto". **Şalû şapik** Merkezi Kürdistan'da evde dokunmuş yün kumaştan yapılmış geniş pantolon ve ceketten oluşan erkek kıyafeti.

şev (سَو) "gece" - Garz.: sciéf (**şev**); Ziya: (شَفْ) (**şev**); Jaba: (شَفْ) (**şev**); W&E: **şev**.

taxûk (تَاخُوْك) "kızak" - Ziya: (تَاخُوْك) (**taxûk**); Rhea: tâkut (?) (**takût**; Rhea emin değildir). W&E: **taxurk** (kuzey lehçesinden bir kelime olarak kaydedilmiştir). **Derleme Sözlüğü**, Ahlat (Bitlis'in kazası) da konuşulan Türkçe lehçesinde tahuk, takunk, tahunk olarak kaydeder. Ermenicede, Erzurum lehçesinde dahuk olarak geçer.

terîş/ terîşe (تَرِيْشَة) Salıcıların şarkısında geçen anlamı belirlenmemiş bir kelime. Karş. "**cehfin / cehxin terîş e, baran dibarê**". Jaba: teriche (**terîşe**) = "talaş; Le Coq (Baba): tirîş (**tirîş**) = "ekşi". Bu bağlamda (karanlık ve yağışlı bir gece), güney kürtçesinde kullanılan **tirîşqe** = "yıldırım darbesi" anlamına gelebilir. Ancak, Garzoni "yıldırım"ı sadece brûsi (brûsi) olarak çevirmiştir.

vedan: vedanê (وَدَانِي) "(çadırları) kurdular" - Ziya: (وَدَان) (**vedan**); Jaba: (وَدَان) (**ve dan**); Blau (Amadî): **vedan**. Güney lehçeleri bunun yerine **heldan** kullanırlar.

xal (خَال) "ben" - Jaba, Blau (Amadî) ve W&E tarafından aynen kaydedilmiştir. Garzoni "ben" karşılığı olarak sadece niscan (**nîşan**) vermiştir.

xan (خَان) "hükümdar" - Farsça ve Kürtçede, Türkçedeki "beg"in karşılığıdır.

xîvet (خِيَوْت) "çadır" - Garz.: kivét (**xîvet**); Jaba: (خِيَفْت) (**xîvet**); Rhea: khivat (**xîvet**); Blau (Sincari): **xîv**. Güney lehçelerinde kullanılmaz.

xûb (خُوْب) Şarkıda bir ünlem olarak kullanılmaktadır. (Farsça: khûb = "iyi").

zahûr (ظَهْوَر) (Evliya böyle yazmıştı: (طَهْوَر)) "görünür (hale gelmek)". Yaygın olarak kullanılan bir arapça kelime. Hiç bir sözlük veya kelime listesinde yer almaz.

zirav (زِرَاو) "ince, narin" - Garz.: zráva (**zirave**); Kl.: sraw (**ziraw**) = "ince"; Ziya: (زِرَاف) (**zirav**); Jaba: (زِرَاف) (**zirav**); Blau (Sincarî): **zirav**. Karş. W&E: **ziraw** = "safra, cesaret".

Listesinin bu ikinci bölümündeki kelimeleri Evliya'nın değişik yerlerden topladığı bellidir; hepsi aynı lehçeye ait değildir. **lekan** ve **taxûk** gibi bazı kelimelere yalnız oldukça sınırlı bir alanda, Van gölünün kuzeyindeki karlı yörelerde rastlanır. Bunlar Kürtçe olduğu kadar Ermenice ve Türkçe de kullanılır. Cezire lehçesinden olması gereken salcıların şarkısının kelimelerinin bir kaçı Ziyaeddin'in sözlüğünde ya hiç yer almaz, ya da değişik bir biçimde gözükürler. Ama daha doğuda konuşulan lehçelere (Bahdinan, Hakkârî, Erzurum) yakındırlar; güney lehçeleriyle fark da pek belirgin değildir. Şarkıda ayrıca başka lehçelerde fazla tutulup yaygınlaşmamış (**mekan**, **murûwet**, **zahûr**) gibi birkaç Arapça kelimeye rastlanır. Nihayet, bazı kelimeleri de tanımak hiç mümkün değildir. Bunlar Evliya'nın çevirmeden bıraktığı kelimelerdir. Mümkündür ki Evliya bunları not ederken yanlış yazmış olsun ve böylece tanınmaz bir biçim almış olsunlar.

DİLBİLGİSİ İLE İLGİLİ GÖZLEMLER

Evliya'nın kelime ve cümle listesi ilgili lehçelerin grameri üzerine çok az bilgi verir. Bu hiç de şaşırtıcı değildir. Listenin Soranice bölümünde isimlerin tümü yalın haldedir, olsa olsa bir izafe almışlardır. İzafe (ى) olarak yazılır, ya da bir kesre ile gösterilir, dolayısıyla /-î/ ya da /-ê/ biçimindedir: **şûxlê xo, be serê xanê te, halê te çi ye ? Şuxul** lehçelerin çoğunda dışı bir kelime olarak kabul edildiği için, birinci örnekte /-a/ nin izafe olması beklenebilir. Başka dışı kelime örneği olmadığından, bu lehçede dışı kelimeler de /-î/ ya da /-ê/ yi izafe olarak almaktadırlar, yoksa **şûxul** erkek mi sayılmaktadır, bilemiyoruz. Maalesef izafe almış çoğul isimler ve takılı haldeki isimler de yoktur. Belirsiz edat /-ek/ iki kez geçer ama isim olmayan kelimelere ekli olarak: **çendek** ("bazı", "kaç tane" anlamındaki **çend**'den) ve **furoşek** ("tek satış", "bir tek malın satışı", fiil kökü **furoş**-dan türetilmiş olarak). Nihayet /-î/ ya da /-ê/ ile biten bir tane hitap hali vardır: **lo kirmancî !**

Cezire lehçesindeki şarkıda iki isim çoğul takılı haldedir ve /-an/ ile biter: **şevекî haciyan , gewher dû gûhan**. İki coğrafi isim de yalın değildir: **Cizîrê, Haburê**. Buradaki tek izafe belirsiz edatı izler ve yine /-î/ ya da /-ê/ biçimindedir: **şevекî darî, şevекî haciyan**.

Soranice listesinde ismin -in hâli (possessive) şahıs zamirini izleyen izafe ile elde edilir: **serê te, be serê xanê te, halê te çi - ye ?** Öte yandan, şarkıda iyelik gösteren (possesive) bir son-ek (suffix) de kullanılmıştır: **ezîzim**. Hangi iyelik yapısının tercih edildiği konusunda bir karara varabilmek için yine gerekli malzemenin yoksunuz.

Soranî lehçesinde, şimdiki zamanın /di-/ ya da /ti-/ ön-ekleri (prefix) bellidir ki bazan ihmal edilmiştir: **zanim, furoşî, furoşim**. ancak bileşik fiillerde kullanılmıştır: **radibim, çar ta tikim**. (Karş. şarkıda: **baran dîbarê**).

Geçen tek olumsuz hâl /ni-/ biçimindedir: **nizanim**. Emir kipinde **rûn**, **rûnî** ve **rûnîtî** yanyana yer alırlar, **warre** ile **werre** **veherre** ardardadır, **sawar bi**, **rabe**'nin yanında (**bûn** ile bileşik olarak), **bin**'de **bîn**'in alması durumu vardır (**anîn**'in emir hâli; alışılmış biçim **bîne** (Jaba age.) ya da **bîna** (Ber.)dir).

SONUÇ

Burada yayınlanan metin bölümleri konuşulan Kürtçenin bugüne kadar gelmiş en eski örneklerine aittir. Yalnız bir tane, çok kısa bir metin kesinlikle daha da eskidir. O da 15. yüzyıl başlarında bir ermeni elyazmasında sözü edilen bir duadır (35). Evliya notlarını aldığı anda Ehmedî Xanî henüz küçük bir çocuktur. Melayê Cezerî ve Feqiyê Teyran ilk önemli "klasik" Kürtçe şiiri yazalı daha çok olmamıştı (36). Ancak bu şairlerin eserlerinin elyazmaları çok daha yakın dönemlere aittir ve yazarlarının elinde ne kadar değişmiş olduklarını bilemiyoruz. Üstelik edebî eserler olarak muhtemelen konuşulan dili yansıtmıyorlardı. Bu nedenlerden, 17. yüzyıl Kürtçesi üzerine tek güvenilir kaynak Evliya'nın notlarıdır. Dilin ne kadar az değişmiş olduğunu görmek şaşırtıcıdır.

Bu birkaç dilbilimsel not Evliya'nın çalışmasında bulunabilecek ilginç malzemenin ancak ufak bir bölümüdür. Kürtler hakkındaki notlarının daha büyük bir bölümü çevrilip yayınlandığında, Evliya'nın **Seyahatnâme**'sinin daha sonraki gezi kitaplarının hemen hemen tümüyle yarışabileceği görülecektir. Evliya'nın gözlemleri sıradan bir gezgininkinden çok daha sistemlidir ve güçlü bir algılamayı yansıtır. Kendisini ilk kürdolog olarak nitelemekte tereddüt etmiyorum. Umarımki bu makale bu önemli yazara karşı yeniden bir ilgi doğmasını sağlar.

(35) V.Minorsky tarafından "Bulletin mensuel du Centre d'Etudes kurdes," no.10 (Paris, 1950), s.10'da yayınlanmıştır. Minorsky aşağıdaki çeviri ve transkripsiyonu vermiştir: **P'ak'ej xodé, p'ak'ej zahm, p'ak'ej vemark, k'oy hati xaçé esk'erma rahmat-é-ma**: "Saf (ki) aynı zamanda Tanrı'dır, saf (ki) aynı zamanda güçlü(dür), saf (ki) ölümsüz(dür), (sen) ki haça mağfiretinle geldin, bize rahmet eyle.

(36) Bu şairlerin yaşadığı yıllar üzerine bazı tartışmalar vardır; D.N. Mackenzie, Melayê Cezerî'nin 1570-1640, Feqiye Teyran'ın 1590-1660 yılları dolayında yaşadığını iddia eder ki savı oldukça akla yatkındır (**Yadname-ye Irani-ye Minorsky**, Tahran, 1969, s.125-130). Ehmedî Xanî kendi doğum yılını 1650 olarak verir ve 1706'da ölmüştür.

I.PARÇA (yaprak 212 b)

Qaçanki Hazret-i Nuh-ı Neci tufanda cebel-i Cude üzere keşisile qarar edüp necat bulunduqda cümle ümmet-i Nuh gemiden taşra cıqıp hak-i c'amber pake yüz sürüp secde-i şükür etdiler..... Amma ba'de 't-tufan bu dünyanın ibtida'ımarı veladet-i Resuldan muqaddem dörd bin dörd yüz toqsan sene olmuştır kim ibtida'ımar olan keşti-yi Nuhun qarar etdügi cebel-i Cude üzere bina-yı Hazret-i Nuh şehr-i Cudedir kim bu cebel haqqında sure-i -----

ve estevte c'ala 'I-Cudi ve qile bu'den li 'I-qavmi 'z-zalimin

ayeti nazil olmuştır. Hazret-i Nuh c'asında bir şehr-i mu'azzam olup gayet c'ımar oldı. Hakimi Hazret-i Nuh ümmetinden Kürdim Melik idi. Bu cebel-i Cudi üzere bu Kürdim Melik altı yüz sene mu'ammer olup evlad evladı münteşer olup c'lbri lisanından gayrı bir lisan-ı'ındiyyat te'lif edüp, ne'İbridir ve ne Farisidir ve ne lisan-ı Deridir. Ana lisan-ı Kürdim derler kim hala Kürdistanda isti'mal olınan lisan-ı Kürd Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdimden qalmışdır.

II. PARÇA (yaprak 218 b-219 a)

Müverrih-i Migdisi qavlı üzere ba^cde 't-tufan-ı Nuh^cimar olan şeh-r-i Cudidir, andan qal^e-i Sencardır, andan bu qal^e-i Mifarqindir. Amma şeh-r-i Cudi sahibi Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdim altı yüz sene mu^cammer olup Kürdistan diyarların geşt ü gûzar ederek bu Mifarqine gelüp ab ü havasından hazz edüp bu zeminde sakin olup evlad ü ensabı gayet çok olup lisan-ı 'İbriden indiyat bir gayrı lisan-ı turrehat peyda etdi kim ne'İbridir ne'Arabi ve ne Farsî ve ne lisan-ı Deridir ve ne lisan-ı Pehlevidir. Ana lisan-ı Kürdim derler kim bu diyar-ı Mifarqinde peyda olup hala diyar-ı kürdistan da istîmal olunan lisan-ı Kürd hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdimden qalmıştır. Amma vilayet-i Kürdistan dağıstan u sengistan bilad-ı bi-payan olmagile on iki guna lisan-ı Ekrad vardır kim birbirlerine elfazları ve lehce-i mahsuseleri mugayirdir kim nicesi birbirlerinin kelimatların tercüman ile anlarlar.

Memalik-i 'azimdir. Bir ucu şimalda diyar-ı Erzerumdan diyar-ı Vandan diyar-ı Hakkari ve Cizre ve 'Imaddiye ve Mosul ve Şehrezul ve Harir ve Erdelan ve Bagdad ve Derne ve Derteng ve ta Basraya varınca yetmiş qonak yer Kürdistan ü sengistan^cad olunur kim 'Iraq-ı 'Arab ile Al-i 'Osman mabeyninde bu kuh-i bülendler içre altı bin^caded mir-i 'aşayır ü qabayıl-ı Ekrad sedd-i şedid olmasa qavm-ı 'Acem diyar-ı Ruma istila etmeleri emr-i sehl idi. İnşa'llah mahallile altı bin^caded mir-i 'aşayirleri dahi tahrir etmege destime hame-i cevahir-güyamı almışım. Amma bu Kürdistanun^carızı tulı gibi vasi^cdegildir. Canib-i şarqisinde 'Acem hududında Harir ve Erdelanda hak-i Şam ve hak-i 'Iraq-ı 'Arap ki hak-i Halebdır, ol hak-i pakine varınca Kürdistanun^carızı yigirmi ve yigirmi beş qonaq ve ednası on beş qonaq yerlerdir. Amma bu qadar ülkeler içre beş kerre yüz bin tüfenk-endaz ümmet-i Muhammed Şafî'yyü 'l-mezheb vardır.

Vecümle yedi yüz yetmiş altı pare kal^ce ad olunur kim cümle imardır. İnşa'llah qıla^cları dahi mahalleleriyle tevsif olunur. İnqırazu'd-devran^cAl-i Osman ile Şah-ı 'Acem ma-beyninde memalik-i Kürdistan mü'ebbed ola. Amin ya Mu'în.

Bu tahrir olunan mertebe sevad-ı mu^cazzam olmagile elsine-i muhtelifeleri vardır: lisan-ı Zaza ve lisan-ı Lolo ve lisan-ı Cilovi-yi Hakkari ve lisan-ı 'Avniki ve lisan-ı Mahmudi ve Şirvani ve Cizrevi ve Pisani ve Sincari ve Hariri ve Erdelani ve Sorani ve Haliti ve Çekvani ve 'İmadi ve lisan-ı Rojiki vardır. Amma lisan-ı qadim 'Arabi ve Farsî ve Deridir zira min **Daqa'iq el-Haqa'iq** li Kemal Paşazade qaddese sirrihi **qala 'n-nebi salla 'llahü 'aleyhi ve selleme lisanü ehli 'l-cenneti 'l-'arabi ve 'l-farsî ve 'd-deri** buyurmışlardır.

Amma lisan-ı Kürd budur kim tahrir olunur. Evvela lisan-ı Ekrad-ı Soran:

yek du se çār penc şeş heft heş noh da yāñzda dāzda
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

lō kirmāncī vārre rūnītī
 sen Kürd gel otur

selāmet hāte
 sag geldin

hālite çiye ?
 nedir haluñ ?

hōšī, qilāvī
 iyi, hoşim

herre şūglī hō
 git kendi işine

hesbī savārbi
 ata bin

verre rün
 gel otur

verre hūvār
 gel aşağı

herre jör
 git yuqaru

herre bīn
 git getir

heye nān ?
 ekmek var mı?

heye
 var

ceh heyve, bīn
 arpa varsa, getir

mirşik heyve, bin
 tavuq varsa, getir

nizānim mirşik
 bilmem tavuğı

tu derev dike, heyve çendek
 sen yalan söylersin, vardır satarsın

nizānim
 bilmem

herre bin
 git getir

rādibim serīte
 qalqarım başını

çār tātikim be seri hānite
 dörd yerde yararım han başıçün

verre rūnī, kirmānc, be seri mīrite
 gel otur, Kürd, beg başıçün

verre
 gel

herre
 git

rābe
 qalq

zānim
 bilürim

nizānim
 bilmem

nān
 ekmek

āv
 su

gūşt
 et

hingivī
 bal

dibis
 bekmez

tire
 üzüm

zebeş
 qarpuz

hejīr
 incir

bez
 koyun

bizen
 keçi

sīv
 elma

işkōk
 emrud

mevz
 quru üzüm

gūz
 ceviz

şāpik heyve?
 şaluñ var mı ?

heyve
 var

furūşī ?
 satar mısın ?

furūşim
 satarım

be çend furūşek ?
 neçeye satarsın ?

çārīk
 quşak

gōbāl
 cevgan

lekān
 qarda yürüyecek babuc

tāhūk
 qızaq

hīvet
 çadırlar

çūmā Cizirī
 Cizre şehrine vardım

kelek berdānī
 gemileri koyuvermişler

pō çī kelendū tāhūra ?
 niçün böyle etdiñ baña ?

īrō dū rō je mekānī dūre
 bugün iki gündür ki evinden uzaqdır

hānī ālīşānite
 han ulu adlıdır

īşev çi şeve, şeveki dārī, bārān dibārī ?
 bu gece ne gecedir ki böyle qaranlıqdır ve yağmur yağar ?

şevêki hâcîyân
hacılar gecesinde

bejnîk zirāve hāl hālîte,
ince boynında beñleri,

gevher dū gūhān
qulağında iki kupe.

Bu guna nice biñ elfaz-ı dūrerbarları vardır ki bu qadarca tahrir olunup iktifa olundu.

* * *

Institut kurde de Paris

III. PARÇA (yaprak 205 b)

[Bir nehir dahi] nehr-i Haburdur. Qal'e-i Zaho daglarından nice yüz  uyun-ı cariyeler qarışıp nehr-i  azim olur. Hatta Ekrad ta'îfesi bu nehr-i Habur haqqında lisan-ı fasih   na-sahihlerle mürebba' ları vardır kim savt-ı hazin ile  ureger maqamında qıra'at etdikleri bi-ma'niyat budur. M rabba'ı Kürdi: **  me Ciziri kelek berd n **   **  me H b ri  ivet ved n **   **                    **   **em ni mur vet azizim b     kelend ** dey  hub-avaz ile nehr-i Habur  medh edüp bu mürebba'ı terennüm ederler. Eger bu mürebba'ı terc mesile tahrir eylesek tatvil-i kelim olur.

IV. PARÇA (yaprak 387 a)

Lehce-i mahsus-ı istilâhat-ı îbarat : [Bu Cezire-i İbn Ömer] ehâlisinün lisanları fasih ü belig Ekrad lisanidir. Amma ba'zı hanende hub-avazlı kimesneleri maqam-ı Beyatide bu sema'ı tagannı ederler. Mürebba':

**Çūme Cezīrī kelek berdānī ⊕ çūme Hābūrī hīvet
vedānī ⊕ āyāyā ōyōyō ōyōyōyō ⊕ emān murūvet azīzim bō
çī kelendū ⊕ emān murūvet mükerrer şā murūveti şā murūveti birōyi
birōyi ⊕ emān murūvet azīzim bō çī kelendū ⊕ yine emān murūvet
mükerrer derler.**

Bend-i diger: **İrō dū rō je mekân dūre hūb hūb ⊕ mükerrer bejnīk
zirāve hāl tāhūre hūb hūb ⊕ mükerrer āyāyā ōyōyō
ōyōyōyō ⊕ emān murūvet** ila ahire baladaki gibidir.

Bend-i salis: **İşeb çī şeve şeveki dārī hūb hūb ⊕ ceħfin terişe bārān
dībārī hūb hūb ⊕** ila ahire **āyāyā.**

Bir hoş-ayende neva olduğundan lisan-ı Ekrad-ı Cizre üzere bu mahalle Cizre kelek gemilerinün ve nehr-i Haburun evsâfları bu güne mürebba'ile tahrir olunup bu lisan-ı fasih bu qadar ile iktifa olındı. Eger her mısra'nın terceme etsek tatvil-i kelam olur.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI, CONSTANTINOPLE'DA KÜRT ÖRGÜTLENMELERİ ÜZERİNE BAZI BELİRLEMELER

Daniel Methy **

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Kürt toplumunun en çarpıcı ve en belirgin özelliği iktidar odaklarının yaygın bir şekilde parçalanması, ufalanması sürecine sahne olmasıdır (1).

"Modernleşme" özlemindeki Osmanlı iktidarı önemli birer güç odağına dönüşme ve dolayısıyla da aşiretsel, yöresel otoritelerin dışına taşma ihtimali bulunan tüm ögeleri ezmeye çalışmış ve bunda kısmen de başarılı olmuştur.

"Modern" bir devlet yaratmanın başlıca şartlarından birisi de iktidar merkezi ile özneleri arasında yer alan ve kontrol edilemeyen tüm ara-elemanların ortadan kaldırılmasıdır. Bu nedenle Osmanlı iktidarının yaptığı ilk iş "Bey"lerin iktidarını kırmak olmuştur. Beylik iktidarının çıktığı yer ve dayandığı kesim aşiret olmasına rağmen beylik aşiret yapısını belirli ölçüde aşmıştı ve aşiretin tarihten silinmesinin tohumlarını bağrında taşıyordu. Beyliklerin ortadan kaldırılmasıyla Osmanlı devletinin karşısında sadece aşiret reislerinin ilkel otoritesi kalmıştı ki, bunlar özgüçleri ne olursa olsun varolan otoriteleri ile yetinmeye mahkûmdular. Bu aşiret güçlerinin ortadan kaldırılması görevini de Kemalizm üstlendi. Fakat aşiret yapısının çözülmesini sağlayan devlet yapısının yanında özellikle iktisadî-toplumsal gelişmeler olmuştur. Buna rağmen "Kürt politikası" bugün bile aşiret yapısının derin izlerini taşır.

1. Dünya savaşının sonunda, ki bu dönem ortadoğu tarihinde hayati öneme sahiptir, bu sürecin (aşiret yapısının çözülme süreci ç.n.) birinci bölümü çoktan sonuçlanmış ikinci bölümü ise henüz başlamış bulunmaktaydı.

"Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde Kürtler" üzerine yaptığı değerli çalışmada Kürt tarihçisi Kendal Nezan Mondros mütarekesinden sonra Kürdistan'ın siyasal durumu üzerine şöyle yazmaktadır: "Tam bir siyasal boşluk mevcuttu...Bağımsız beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra yöresel siyasal

(*) İncelediği tarihsel döneme uygun gördüğü için, yazar, İstanbul'u, Constantinople olarak anmıştır. Biz de buna sadık kalarak çeviride aynen muhafaza ettik- ç.n.

(**) Paris (Sorbonne) Üniversitesinde Kürt Sorunu üzerine doktora tezi yapmaktadır.

(1) Detaylı bir analiz için bkz. M.M Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State, on the social and political organisation of Kurdistan**,

otorite daha da ufulanmıştı. Her aşiret reisinin elinde ufacak bir otorite parçası kalmıştı. Öyle ki hiçbir geleneksel önder tek başına bir Bedir Han ya da Yezdan Şer beylerin seferber etmiş olduğu gücün yarısını (*) dahi toplayabilecek durumda değildi" (2). Aksini iddia etmek mümkün değil. Gerçekten de kürt ulusunun geleceğini belirleyecek olanlar bir kaç kürt önderi ya da örgütünün dolduramadığı bu iktidar boşluğunu sonradan kuzeyde ve güneyde dolduranlar olacaktır. Böylece göçebeler ve yerleşikler, aşiretler ve beylikler, köyler ve kentler gibi kürt toplumunun eski çelişkileri tarihsel sonuçlarına ulaşacaktır. Kürt reisleri ve önde gelen şahsiyetlerinin Constantinople'de ya da başka yerlerde yürüttükleri eylemler de kesinlikle bu çerçeveye içinde kalır.

Müttefik güçler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ki düşmanlık dönemi de bu çeşitli kürt "şahsiyetlerinin" yürüttükleri eylemlere pek yararlı olmamıştır. İttifak devletlerinin diplomatik arşivlerinin incelenmesi, Müttefiklerin kürt politikasının temel özelliklerini göstermesi açısından ilginç bazı bilgileri ortaya çıkarır.

Kürt sorunuyla en yakından ilgilenen güç, harekât arenasında dolaysız yer alan ve Kürdistan'ın savaş sonrası kaderiyle birincil olarak ilgilenen Rusya idi. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğunun bu bölgesinde rusların yürüttüğü tek politika kılıç-tüfek politikasıydı. Uzun dönemli amaçlara yönelik, üst düzeyde alınmış kararlara dayanan, iyi hazırlanmış bir politikanın hiçbir zaman varolmadığını rahatça söyleyebiliriz. Bu boşluğun nedenleri karmaşıktır ve derinleştirilmesi gereken ayrı bir çalışma konusudur. Ancak çeşitli genel açıklamalar arasında N.Bekass'ın şu tahlilinden söz edebiliriz: "...20. yüzyıl başında Çarın Kürtlere karşı tutumunda bir değişiklik göze çarpar. 1. Dünya savaşı sırasında Rusya ile dostları arasında yapılan gizli anlaşmalar şu varsayıma haklılık kazandırmaktadır: Bu dönemde topraklarını genişletme emellerine ulaşabilmek için uluslararası anlaşmalara güvenen Rusya Kürtlerle iyi ilişkiler kurma politikasına gösterdiği eski ilgisini dolayısıyla yitirmişti" (3). Bu nedenle çarlık, güç kazanma ihtimali olan hiçbir kürt şahsiyetini, hiçbir zaman ön plana çıkarmamıştır.

Ancak bambaşka bir düzeyde çok açıktır ki işgal politikasının yaptırımları sonucu Ruslar yerel eşraftan yararlanmak zorunda kalmışlardır. Bu eşraf içinde en önde Bedir Han ailesinin üyeleri gelir. Özellikle de daha savaştan önce Tiflis'e iltica etmiş bulunan ve sonra da Rus işgalindeki Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde vali olan Kâmil Bey Bedir Han'dır. Ancak Kâmil Bey'in manevra alanı son derece kısıtlıydı. İşgal kuvvetlerinin sürekli ve yoğun zulmü altında başka türlü olması da beklenemezdi. Değişik kaynaklar Bedir Han Bey'in çeşitli aşiret şeflerini biraraya getirmek için harcadığı boşuna çabalardan söz etmektedir (4).

Bedir Han Bey'in somut olarak tek yararı, Ermenilerin hırsları aşırıya kaçtığı anda zaman zaman bunu bastırmak için araç olarak kullanılması olmuştur (5).

(*) Bu iyimser bir tespit olarak görünüyor.

(2) Kendal, "Les Kurdes sous l'Empire Ottoman", Gerard Chaliand, **Les Kurdes et le Kurdistan** içinde, Paris, Maspero 2.baskı 1981.

(3) N.Bekass, "Les Relations Soviëto-Kurde", **Critique Socialiste**, Paris, 1982. s.102.

(4) **L'Action Assyro-Chaldeenne**, no 1, Şubat 1920 s.11.

(5) "**Kurdistan and the Kurds**", Binbaşı Noel ve Yüzbaşı C.F. Waltey tarafından hazırlanmış bir rapor, C.S.I. Printing Section, Mount Carmel, Filistin, 1919 s.116.

Bir alt kademede, aşiret reisleri düzeyinde de durum aynıdır. Ancak yöresel koşullar son derece değişken olduğu için kıyıda köşede tek tük de olsa farklı durumlara rastlanabilir.

İngiliz politikasının daha farklı olması için hertürlü neden vardı. İlk zamanlarda Çarlığın ortadan kaldırılmasına kadar geçen sürede bu politika ittifakların değişmezliği ve Mezopotamya'daki İngiliz Yüksek Komutanlığı'nın Kürt sorunu karşısındaki derin cehaleti ve kararsızlığıyla belirlendi (6). Zaten İngilizlerin Kürdistan'daki askeri harekâtla doğrudan ilgilenmeye başlaması ancak 1917 başında olmuştur. Rus devriminin başlangıcıyla çakışması, bu tarihin önemini iyice arttırmıştır. Rus ipoteğinden kurtulan İngiltere ve Fransa artık Kürt sorunu ile açıktan uğraşabilirlerdi. Üstelik Batılı bakanlar Çar'ın politikasından hiçbir şey anlamamışlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Kürtlerin koz olarak oynanmamış olmasından yakınmaktaydılar (7). Rus ordusunun dağılması bu duygularını daha da güçlendirmişti.

Hatta Müttefiklerin üst derece yetkililerinden bazıları Arap ülkelerinde Mekke Şerifiyle yürütülen politikanın aynısının Kürdistan'da da güdülmesi gerektiğini düşünüyordular. "Türkiye'ye karşı girişilecek her türlü askeri harekât heterojen yapıdaki bu imparatorluğun siyasal çözülüşünü amaçlayan bir eyleme dayanabilir ve dayanmalıdır da". Fransa'nın Rusya'daki askeri ataşesi General Niesel, 1917 Kasım'ında yazdığı bir raporda şöyle demektedir: "İttifak Devletleri 'Arabistan Araplarıdır' sloganını ortaya atmışlardır. Aynı şekilde 'Kürdistan Kürtlerindir' sloganıyla devam etmelidirler" (8). İngiliz meslektaşları da onunla bu görüşü paylaşmaktaydılar. Ancak, öncelik taşıyan ermenilerle ilişkilere zarar verebilir endişesiyle bu görüş sonuçta reddedilmiştir. Daha önemsiz başka bir neden de Şerif Hüseyin'in rolünü iyi-kötü üstlenebilecek bir Kürt şahsiyetinin bulunamayacağına inanılmasıydı (9). Böyle bir politika gerçekten de aşiret reisleriyle varolan görüş birliklerinden daha ciddi anlaşmalar gerektiriyordu. Böyle bir şefi bulmanın olanaksızlığını bilen İngilizler ciddi bir şekilde aramaya da girişmediler. Aksini deneyen Fransızlar ise Kürdistan'daki politik güçlerin dağınıklığı karşısında bu tür politikaların yürümeyeceğini kesinlikle gördüler.

Bu yolda yapılan denemelerden Kâmil Bey Bedir Han ile Tiflis ulusal Ermeni komitesi başkanı Mösyö Aharonyan arasında, Kafkasya'daki Fransız askeri ataşesi Albay Chardigny'nin himayesinde 28 Ocak 1918'de yapılan anlaşmaya işaret etmekte yarar var (10). Bu anlaşma Kürt ve Ermeni halkları arasında Türk hücumlarına karşı bir savunma ittifakını pekiştirmekten öte bir amaç taşımıyordu. Hiçbir sonuç vermemiş olmakla birlikte bir Kürt ileri gelenin ilk kez "ulusun temsilcisi" olarak ortaya çıktığı ve halkı üzerinde varsayılan nüfuzundan

(6) Bkz, A.J. Wilson, **Mesopotamia 1917-1920: A Clash of loyalties**, Oxford University Press, Humphrey Milford, Londra, 1931.

(7) Örneğin bkz, "Intelligence Summary I Aout 1916 Egyptian Expeditionnary Force", **Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü arşivi**, 7 N 1282.

(8) **Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü arşivi**, 7 N 762.

Genel rapor, Ek no 1 Rusya'daki Fransız Askeri Heyeti 22 Ekim 1917.

(9) **Dış İlişkiler Bakanlığı arşivi**, 1914-1918 Savaşı, cilt 894, Konsey Başkanının Petrograd Fransız Askeri Heyeti Şefine 13 Aralık 1917 tarihli telgrafi.

(10) **Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü arşivi**, 4 N 62, Genel Kurmay 3. Bürosunun Notası, 2 Nisan 1918.

yararlanarak kendini büyük devletlerin gözünde değerlendirmeye çalıştığı bir durumdur.

Güney Kürdistan'a giren İngilizler, kendilerini daha da yakıcı sorunlarla karşı karşıya buldular. Çarlık ordularının yakıp yıkmış olduğu bu bölgede çok az aşiret reisi Türklere verdiği az çok destekten vazgeçmeyi kabul etti. Bu nedendir ki 1918 baharı ve yazı boyunca sürdürülen ek milis toplama işlemi bir kaç istisna dışında başarısızlığa uğradı (11). Buna karşılık bu tarihten itibaren birçok Kürt ileri geleni İngilizlerle ilişki kurarak kendilerini göstermeye çabaladılar. Bunlardan tartışmasız en önemlisi Osmanlı birliklerinin geçici olarak terkettikleri Süleymaniye'den İngiliz güçlerine 1918 Mayıs'ında alelacele bir heyet yollayan Şeyh Mahmut'tur (12).

Bunun gibi sayısız örnekler verebiliriz. Kürdistan tarihinin bu döneminde büyük siyasi güçlerden herhangi birinin bir lutfu ya da sağlayacağı bir avantaj karşılığında onbinlerce savaşçı yollamaya hazır önemli Kürt ileri gelenlerinin sayısı hayli kabarıktı. En samimi ve saygı değer Kürt milliyetçilerinden kendine bir resmi görev bulma peşindeki Osmanlı paşazadelerine kadar uzanan geniş bir yelpaze oluşturan bu kişilerin aralarından en önemlileri Mondros Mütarekesinden sonra Constantinople'de biraraya gelip bir "Kürt Yönetimi" oluşturmaya çalışmıştır. Bunlar aynı zamanda uluslararası arenada tamamen korunmasız olan bir toplumun dramıdır.

Daha önce de sözü edilen "Osmanlı İmparatorluğu Yönetiminde Kürtler" adlı çalışmasında Kürt tarihçisi Kendal Nezan şöyle demektedir: "Biliyoruz ki Ortadoğu'da devletleri yaratan (Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, v.s) öncü devrimciler ya da burjuvazi değildir. İngiliz ve Fransız emperyalizminin çıkar ve ihtiyaçları bunları yaratmıştır. Eğer bunlar bağımsız bir Kürdistan'a ihtiyaç duymuş olsalardı onu da kurarlardı, çünkü o dönem ki Kürt yönetimi, Arap yönetimlerinin bir çoğunun az gelişmişlik düzeyine yakındı" (13).

Bu değerlendirme fazla kısmi gözükmemektedir. O dönemde Irak ve Suriye'deki İngiliz, Fransız emperyalizmine karşı ortaya çıkan güçlü ayaklanmaları hesaba almamak olmaz (*). Bu ayaklanmalar çeşitli düzeylerde açıklanabilir. Ancak son tahlilde, kentsel ve kırsal kesimler tarafından çelişkili bir biçimde ortaya konulsa da bir ulusal bilincin ifadesi olarak değerlendirilirler. Kürdistan'ın durumunda ise, unutulmamalıdır ki bu bilinç Kemalist dönemden önce sadece yöresel ve kısmi bir biçimde ifade ediliyordu; aşiret yapısında ki bir toplum ile çekirdek halinde bir siyasi sınıf arasında ki onarılmaz kopukluk önemli bir elemandır. Ayrıca eğer İngiliz ve Fransız emperyalizmleri bağımsız bir Kürt devleti oluşturmadıysa bunda, herşeyden önce, Kemalizmin kendini Kürdistan'da tek siyasi güç olarak kabul ettirmesinin rolü büyüktü. Kemalizm'in yerine geçmek ise İngiliz ve Fransızların gücünün çok üzerindeydi.

Bu belirlemeler Constantinople'deki "Kürt Siyasi Sınıfının" faaliyetleri üzerine yapılabilecek her türlü çalışmanın kesin boyutlarını ve önemini saptanmasını sağlar.

(*) 1920'de Irak'ın arap kesimindeki büyük isyanı ve 1925'de Suriye'deki isyanı belirtmek gerekir.

(11) A.J.Wilson, a.g.e.

(12) a.g.e.

(13) Kendal Nezan, a.g.e.

1919 Nisan'ında çektiği telgraflardan birinde Bağdat'taki Fransız Konsolosu, Büyük Britanya ile Kürt siyasi sınıfı arasında ki ilişkileri çok iyi aydınlatması açısından ilginç bir anısını anlatır: "1919 başında Zaho bölgesinde bulunan-ki o sırada bu bölge gevşek de olsa İngiliz kontrolü altındaydı-Celadet Bedir Han Bey, bu kentin siyasi subayına verdiği tüm Bahdinan bölgesinden bir çok aşiret reisinin mührünü taşıyan bir dilekçeyle Kürdistan'ın Bedir Han ailesinin üyelerinden birinin yönetimine verilmesini ve İngiliz korunması altına alınmasını talep etmekteydi. Aynı türde bir çok dilekçenin arasında bunun kendi başına özel bir anlamı olmazdı, eğer şahsi mühürlerinin ortadan yok olduğuna dair şikayetler duyulmaya başlanmasaydı (14). Bu olayın kahramanı Bedir Han gibi son derece önemli ve Kürt davasına derinden bağlı bir kişi (bütün hayatı bunun örnekleriyle doludur) olmasaydı pek de ilginç sayılmayabilirdi. Ama tam da bu yüzden, komik yönü bir tarafa, bir çok sorular uyandırmaktadır.

"Kürt milliyetçisi olarak açıkça tanınandan Kürt asıllı halis Osmanlı yurtseverlerine kadar" giden bu beyliksiz prensler, askersiz komutanlar (15). Osmanlı Devletinde bakan ya da yüksek dereceli memur olan ve ailesel ya da kişisel sürtüşmelerin derin bir şekilde böldüğü Constantinople'deki Kürt kulübünü (*) oluşturan bu insanların en azından bir ortak yanı vardı: Birinci Dünya Savaşı sonrası Kürdistan'yla artık çok uzak ilişkiler içinde olmaları. Çoğunlukla Abdülhamit siyasetinin ürünleri olan bu insanların büyük bir kısmı Osmanlı devlet çarkıyla bütünleşmişlerdi. Siyaset anlayışları sınırlıydı ve gönül alıcı vaatler ile kapalı tehditlerin ustaca karıştırıldığı gizli toplantıların dışında bir siyasi eylem tasavvur edemiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun yenilgisi ve bu dönemi allak bullak eden olaylar onları Osmanlılık bağlarından kurtarıyordu. Bu zevat, Wilson'un milliyetlerin kendi kaderlerini kendi tayin etme ilkelerini çok iyi biliyordu ve onlara büyük bir önem veriyordu. Bu ilkelerin onlar açısından anlamı açıktı: Her halkın kendi ırkından yöneticiler tarafından yönetilme hakkı, yani onların Kürdistan'ı yönetmeye tartışmasız hakları.

Bununla birlikte, onlara kişisel çıkarları peşinde koşan, obur kişiler gözüyle bakmakta da tamamen yanlış olur. Çoğu Kürt ulusunun durumuna derinden üzülmüyor ve bunun düzelmesini samimiyetle temenni ediyordu. Sadece, kafalarında kendi öz çıkarları ile Kürdistan'ın çıkarları arasında ne çelişki hatta ne de fark olabileceği fikri yoktu. Örneğin müttelik devletlerin tüm ileri gelen şahsiyetlerini (16) mektup ve dilekçe yağmuruna tutup önlü atalarının toprak ve mülklerinin iadesi talebinde bulunan Bedir Han ailesi üyeleri, hemen para peşinde koşan sıradan sakit asilzadeler olarak etiketlenilirmemelidirler. Atalarının servetinin iadesiyle hem Bedir Han ailesi mali yönden rahatlamış olur hem de Kürdistan'ın bir parçası yeniden kendisine şan

(*) Kürt siyasi teşkilatlarının daha ayrıntılı bir incelemesi için bkz.Chris Kutschera, **Le Mouvement National Kurde**,Flammarion, Paris 1979, s.25.

(14) **Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü arşivi**, 20 N 167, Deniz Kuvvetleri Haber alma servisi Haftalık Bülteni, Constantinople 9 Ocak 1920.

(15) **Hindistan Dairesi Arşivleri (Indian Office, I.O.)** L/PS/10 781
İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 8 Eylül 1919 tarihli telgrafı.

(16) Örneğin bkz, **I.O.,L/PS/11-151**, Süreyya Bedir Han'ın Lloyd George'a Kahire'den gönderdiği 30 Mart 1919 tarihli mektup ve **L/PS/11 168** Süreyya ve Celâdet Bedir Han'ın Lloyd George'a Kahire'den gönderdikleri 9 Aralık 1919 tarihli mektup.

vermiş bir sülalenin hakimiyetine girip, kurtuluş yolunda ilerlemiş olur, der özetle (müttefiklere gönderilen) mektuplardan biri (17).

Böylece, çok doğal bir şekilde sabahleyin bir safta, akşam başka birinde bulunmanın kolay olduğu, her iki safta (hükümet ve milliyetçi) aynı zamanda bulunmanın daha da kolay olduğu rahatça tasavvur edilebilir. 'Le Mouvement National Kurde' adlı eserinde Chris Kutschera, 1975'de Irak Kürdistan'ı hareketinin çöküş nedenleri konusunda şunları yazıyor: "General Barzani'ye katılan Kürtlerin çoğu Bağdat ile ilişkilerini koparmamışlardı. Bu 'müttefiklerden' biri-ki 1974-75 Kürdistanı'nın en temiz en az oportünist kişilerindendi-, savaş sonrası yapmayı düşündüklerinden bahsederken şöyle konuşuyordu: 'Hükümet bugüne dek ödenmemiş memur aylıklarımı öderse şunları satın alacağım...' Yazar, isabetle, bu bu kişinin '1920 yıllarında bir ayağını Osmanlı kampında bulunduran Constantinople'deki Kürt liderleri' gibi olduğunu ekliyor. Bu, Kürt siyasi hayatının değişmeyen, en iyi saptanmış özelliklerinden biridir (*).

Bu insanların çoğu, 1918 sonlarında İttifak Yüksek Komiserlerinin İstanbul boğazına demir atan zırhlı gemilerden indiklerini gördüklerinde çok doğal olarak onlara Kaderin vasıtaları, bir çeşit 'Deus ex Machina' (**), muzaffer güçlerin sinelerinden silahlı olarak çıkan devlet yapıcılarını gözünü baktılar ve bu bekleyişleri saflıklarından ve cehaletlerinden değil, uluslararası siyaset anlayışlarından kaynaklanıyordu.

Doğrusu zihinlerinde bir tek güç önemliydi, o da İngiltere idi. Bunun nedenleri çeşitli olup anlaşılması kolaydır. Herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğunu Ortadoğu'da tek başına yenen İngiltere'dir, Arap ülkelerini işgal eden ve İran'a hakim olan da İngiliz ordularındır, Constantinople'de dahi bir Fransız generalinin biçimsel komutanlığına rağmen duruma hakim olan yine İngiltere'dir, ayrıca İngilizlerin Arap siyasetleri örneğini Osmanlı İmparatorluğunun diğer müslüman milliyetlerine uygulamalarını ummak da meşru idi. Diğer güçler yani özellikle Fransa, gerektiğinde baskı aracı olarak kullanmaya yarayabilecek tali kuvvetler olarak algılanıyordu.

Constantinople'deki Kürt Kulübü ile İngiliz Yüksek Komiserliği arasındaki ilk temaslar 1918 yılının hemen sonlarında oldu (19). (Aslında bu kurumun

(*) Örnek olarak Constantinople'de kendisine "Kürt Demokrat Partisi" adını veren bir örgütün varlığına işaret edilebilir. Bu "parti" kondisini sadece ittifak devletlerinin çeşitli temsilcilerine gönderdiği Kürdistan'ın bağımsızlığını talep eden beyanlarla göstermektedir. Şurası kayda değer ki, yüksek dereceli bir İngiliz memuru bu örgütü "Kürt ulusal özemlerini savunan fakat derebeylik ve aşiret sistemine çağdışı olduğu için karşı olan demokratik ve sosyalist temellere dayanan bir ulusal örgütlenme taraftarı, ...Ermeni Dağnaklarına benzeyen küçük bir gençlik gurubu" olarak tasvir ediyor ve şunları ekliyordu: "Bu asıl Kürt milliyetçi hareketinin Constantinople'de doğmuş bir alt ürünüdür, ciddiye alınmaya değmez" (18).

(**) Deus ex Machina: (makinayla inen tanrı) Tiyatroda, beklenmeyen müdahalesiyle çok karışık ya da trajik bir duruma umulmayan bir çözüm getiren kişi ya da olay.

(17) Aynı mektup.

(18) I.O., L/PS/ 11 160 Constantinople Yüksek Komiserinin Foreign Office'e gönderdiği 10 Kasım 1919 tarihli mektup.

(19) I.O., L/PS/18-B332, Hindistan Dairesi Siyasi Kısmının 27 Ağustos 1919 tarihli Notası. "Mesopotamia: British Politics with the Kurds".

memurlarının Kürt meselesinde herhangi bir rol oynamaları öngörülmemiştir(*): Londra bu konuda onlara nadiren danışıyordu ve onlar da Kürtlere karşı izlenen siyasetten haberdar edilmemekten sık sık yakınıyorlardı (21); üstelik Foreign Office diplomatları Bağdat'a yerleşmiş Indian Office'in memur ve subaylarına kuşkuyla bakıyorlardı).

Savaş sonrası yılların Constantinople'undaki Kürt kulüplerini incelemiş olan tarihçilerin çoğu karşıt görüşlü iki ana eğilim ayırdederler: biri "özerklikçi" olarak bilinen ve Şeyh Abdülkadir'in temsil ettiği müstakbel Kürdistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında siyasal bağların sürdürülmesini arzu eden akım, diğeri de Bedir Han ailesi üyelerinin temsil ettikleri daha radikal ve "bağımsızlıkçı" telakkî edilen eğilim.

Bu ayrımı yapmak bizce doğrudur ama onu son derece izafileştirmek yerinde olur. Diğer siyasetlerde olduğu gibi, Kürt siyasetinin de ardında çoğu kez kişisel faktörler vardı ve zaten Türk hükûmetiyle ilişkiler sorununda sözkonusu olan stratejiden ziyade taktik seçimi idi. Gerçekten İngiliz arşivlerini incelediğimizde bu iki "eğilim" yöneticilerinin İngiliz temsilcilerine aynı ölçüde güvendiklerini ve onlarla yaptıkları görüşmelerde "bağımsızlık" ya da "özerklik" kavramlarının sınırlarının tespitinin çok zor olduğu kolaylıkla görülebilir (22).

13 Nisan 1919 tarihli telgrafında, o zaman Constantinople'de İngiliz Yüksek Komiseri olan Amiral Calthrope, Şeyh Abdülkadir hakkında şunları yazıyor: "...son görüşmelerde, kendisine İngiliz himayesindeki Hicaz Emirinin konumuna benzer bir konumun tanınmasını arzu ettiğini ısrarla bildirdi" (23).

Foreign Office'e gönderdiği ve yüksek dereceli bir İngiliz memuruyla Kürt yöneticisinin 8 Aralık 1919'da yaptıkları görüşme hakkında bilgi veren bir memorandumda Amiral şöyle yazıyor: "O, Kürdistan'ın kaderinin İngiltere'nin politikasına kopmazcasına bağlı olduğunu düşünüyor ve bizim tam onayımızı almayacak hiçbir şey yapmamaya özen gösteriyor". Yüksek dereceli görevli izlenimini şöyle özetliyor: "Abdülkadir'in Kürdistan'ın bağımsızlığı ve Türklerden ayrılması hedefini gerçekleştirmedeki kesin kararlılığı beni yeniden oldukça etkiledi (24)". Yüksek Komiserliğin 3 Mayıs 1920 tarihli telgrafı Şeyh Abdülkadir'in tavrını daha da aydınlatıyor: "Onun için, Kürdistan Türkiye'den idari olarak ayrılıp İngiliz himayesine girmeye muhtaçtır ve eğer bu temin edilebilirse bağımsızlık zorunlu

(*) Bu kurumun Kürt meselesi hakkındaki yetkileri oldukça sınırlıydı. Çoğu kez iletme Rolüne indirgeniyordu; 1919'un ilk aylarında Bağdat Sivil Komiseri, Mısır Yüksek Askeri Komutanlığı (Filistin, Suriye ve güneybatı Kürdistan'ı işgal eden orduları yöneten) ve Constantinople Yüksek Komiserliği arasındaki görev ve yetki bölümü iyi tanımlanmamıştı. Neticede tam bir koordinasyon eksikliği görüldü. Nihayet 5 Haziran 1919'da en üst düzeyde alınan bir kararla Kürt sorunuyla ilgili tüm yetkiler Bağdat'a verildi, Constantinople'e sürekli bir şekilde danışma kaydıyla (20).

(20) Örneğin bkz. I.O., L/PS/11 154 Foreign Office'in Indian Office'e 23 Haziran 1919 tarihli mektubu ve Bağdat Sivil Komiserliğinin Foreign Office'e 2 Temmuz 1919 tarihli telgrafı.

(21) I.O., L/PS/10 781 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 1919 tarihli telgrafı.

(22) I.O., L/PS/11 154 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 10 Temmuz 1919 tarihli telgrafı.

(23) I.O., L/PS/11 150 Amiral Calthrope'un Foreign Office'e 13 Nisan 1919 tarihli telgrafı.

(24) I.O., L/PS/10 781 Mr. Hohler'in Abdülkadir ile bir görüşme konusunda muhtırası. İstanbul 8 Aralık 1919.

olmayabilir. Eğer İngiliz hükümeti bu istemi yerine getirir ve ona görüşlerine göre kurulmuş bir Kürdistan'da hakim bir konum sağlarsa o da, arzu ettiğimiz anda bağımsızlığı ilan etmeye hazır olacaktır" (25).

Bununla birlikte Şeyh Abdülkadir'in Kürdistan'ın bağımsızlığına hiçbir zaman açıkça taraftar olmadığı ve Halifeye derin bir şekilde bağlı olduğunun da herkesçe bilindiği doğrudur. Öte yandan Bedir Hanların da İngiliz severlikte ondan hiçte geri kalmadıkları ve daha radikal görünüp açıkça bağımsızlık talebinde bulundukları da doğrudur. Bu çelişki, 1920 ilkbaharında Şeyh Abdülkadir'in "İkdam" gazetesine verdiği kendisinin sadece Kürdistan'ın özerkliğine taraftar olduğunu belirten mülakatından sonra Kürt Kulübünün parçalanmasına ve İngilizlerin aydınlar grubu olarak tanımladıkları kesimin öfkesine neden olacaktı (26).

Tüm derinliklerine ve ciddiyetlerine rağmen bu görüş ayrılıkları İngiltere ile ilişkileri asla tartışma konusu yapmıyorlardı. Bu devlet kendisine yönelik olumlu duygulardan her zaman en iyi şekilde yararlanmaya çalıştı. Bu tutumda iki farklı düzey ayırdedilmelidir: Kürdistan'ın siyasal geleceğiyle ilgili uzun vadeli projeler ve mevcut durumun gerektirdiği güncel zorunluluklar.

Bu alanların ilkinde İngilizler büyük bir ihtiyatla davrandılar. Kürt yöneticileriyle yaptıkları konuşmalarda hiçbir zaman bu ihtiyattan uzaklaşmadılar. Bu, İngilizlerin boşuna ve ciddi bir şekilde Türk hükümetini karşılarına almak istemeyişlerinden ve özellikle Londra'nın Kürt politikasındaki derin tereddütlerinden ileri geliyordu (*). Osmanlı Hariciye Nazırına verilen bir memorandumda yüksek dereceli bir İngiliz görevlisi şöyle yazıyor: "Mütarekenin akabinde envayi türlü gruplar ve bu arada Kürt Kulübü de Yüksek Komiserlikle teması geçti. Hükümetimiz bize onları Paris ve Londra'ya herhangi bir delegasyon göndermekten caydırma fakat amaçları ve taleplerine dair yazılı beyanlarını iletme ve gelecekte bekleyebilecekleri hakkında oldukça ihtiyatlı tutumumuzu koruma emrini verdi"(28). Gerçekten de İngilizler bu düzeyde en küçük bir taahhütte bulunmaktan özenle kaçındılar ve sistemli bir şekilde ilgililere Barış Konferansının gelecek kararlarını beklemelerini bildirdiler. Ayrıca Kürt yöneticilerinin güçsüz olduklarının bilincindeydiler ve biliyorlardı ki; "Kürtlerin büyük çoğunluğu bir dış iktidarın hükmü altına girmekten başka birşey beklemiyor, çok azı ağa ve şeyhlerinden daha yukarıya bakıyor, Kürdistan'ın dışında eğitilen ve bölücü fikirler savunan küçük sayıdaki kürt ise nüfuzlarını ve önemlerini abartmaya meyillidirler"(29). Bununla birlikte tüm bu

(*) Özellikle Lord Curzon şiddetle Kürdistan'da herhangi bir taahhütte bulunulmasına karşı koyuyordu. O, uzun süre, İngilizlerin, güney Kürdistan'ı işgalinin amansız bir hasmı olmuştur. Hatta İngiltere'nin Musul vilayetinin Kürt aşiret bölgelerini işgal etmesinde sorumluluğun kime ait olduğunu saptamak için bir tahkikat komisyonu kurulmasını istemeye kadar götürdü işi (27).

(25) I.O., L/PS/11 171 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign office'e 3 Mayıs 1920 tarihli mektubu.

(26) Aynı mektup.

(27) Lord Curzon'un Kürdistan'a bakışı konusunda temel bir kaynak deparmanlar arası konferansının orta-doğu ilişkileri için hazırladığı rapordur, I.O. L/PS/10. 807. 17 Kasım 1919 konferansı ve I.O. L/P.S./2. 160, 23 Şubat 1920 Konferansı.

(28) I.O., L/PS/ 10 781 Mr. Ryan'ın Osmanlı Hariciye Nazırı ile görüşmesi konusunda Muhtırası, İstanbul 27 Kasım 1919.

(29) I.O., L/PS/11 171, Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 29 Mart 1920 tarihli mektubu.

verilere rağmen Barış Konferansının bir Kürt devleti kurmaya karar vermesi halinde bu Kürt liderlerinin yararlı olabilecekleri açıktı. Fransız ve İngilizlerin Sevr Antlaşması ve gelecek Kürdistan üzerine müzakerelerinin epeyce ilerlemiş olduğu bir anda Foreign Office 26 Mart 1920 tarihli telgrafında Constantinople'de görevli diplomatına Kürdistan'ın gelecek statüsü hakkındaki görüşünü soruyordu: "Bağımsızlık ya da özerklik seçeneklerinin mümkün olup olmadıklarından emin olmak için Kürt kamuoyunun önemli liderlerinin görüşlerini almalıyız. İnsanlara istemedikleri ya da yararlanma kabiliyetine haiz olmadıkları birşeyi sunmak hiç de iyi olmaz...Abdülkadir ya da bir Kürt sözcüsüne Londra'ya gelmesi için davetiye göndermemizi tavsiye eder misiniz? İngiltere'nin böylesi bir programın kaynağında bilinmesinde pek büyük avantajlar olabilir" (30).

Constantinople'deki Kürt yöneticilerinin bu muhtemel fayda dışında daha somut ve daha az ihtiyat gerektiren başka bir faydaları da vardı: Az önce, Kürt "siyasal sınıfının" nasıl tümüyle ülkesinden kopuk ve gerçek "temsilcilik" niteliği olmadığını zikretmiştik; bundan bu "sınıf" üyelerinin hiçbirşeyi temsil etmedikleri sonucu çıkarılmamalıdır. Constantinople'deki göçmen Kürt cemaati Şeyh Abdülkadir'i önder olarak kabul ediyor ve bunun dışında da Şeyh bir zamanlar babasının hakim olduğu merkezi Kürdistan'da çok sayıda ve önemli ailesel ilişkiler sürdürüyordu. Aynı şekilde birçok kaynak Botan ve Cizre bölgesinde Bedir Han isminin çoğu aşiret reisi ve köylü tarafından saygıyla anıldığını teyit eder (31).

Sınırlı da olsa, bu nüfuzun arzettiği imkan tabii İngilizlerin gözünden kaçamazdı. Musul vilayetinin Kürt bölümündeki geleneksel şeyhleri otoritelerini (*) yerleştirmek için kullandıkları gibi, Constantinople'deki Kürt yöneticilerini de Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin politikalarını kolaylaştırmada kullanmayı düşündüler.

Hemen Abdülkadir konusunda ciddi bir sorun baş gösterdi, zira onun amcası Seyit Taha Nehri ile ilişkileri çok kötüydü. Oysa Seyit İngiliz siyasetinin Güney Kürdistan'daki, özellikle Rawanduz bölgesindeki temel direklerinden biriydi (32). Bu durum uygulamada Abdülkadir'in bizzat Kürdistan'da 'kullanılmasına' engel oldu; Bağdat Sivil Komiseri, sadakati zaten şüpheli olan Seyit Taha'yı kaybetmemek için, birkaç kez onu kesinlikle veto etti (33). Fakat o daha bakan iken, geleneksel Osmanlı politikacıları gibi, onun da hükümet içindeki konumu sadrazam ile İngiliz temsilcileri arasındaki sıkı müzakerelerde tartışılıyordu (34). Bu arada Türkiye Kürdistan'ının işgal edilmemiş bölgelerinde durum, daha vahim gelişmelere meydan vermemek için müdahalede bulunulması gerektiğini gösteriyordu. Örneğin, 1919 Nisan'ında,

(*) İç siyaset nedenleriyle azami bir kontrolü asgari imkanlarla sağlama zarureti İngilizlerin özellikle Irak'da ve genelde Orta Doğu'daki siyasetlerinin temel unsurlarından biriydi.

(30) I.O., L/PS/11 171, Foreign Office'in Constantinople Yüksek Komiserliğine 26 Mart 1920 tarihli telgrafi.

(31) "Kurdistan and the Kurds".

(32) I.O., L/PS/18 13330 "Kurdistan: note by secretary of Inter Departemental Conference on Middle-eastern Affairs" ve I.O., L/PS/10 151 Bağdat Sivil Komiserinin Seyid Taha'ya 22 Mayıs 1919 tarihli mektubu.

(33) Aynı mektub.

(34) I.O., L/PS/10 781 Mr. Ryan'ın Sadrazamla görüşmesi konusunda 28 Nisan 1919 tarihli notası.

Kuzey Zaho yöresindeki Türkiye'ye bağlı topraklarda meskun Goyan aşireti mensupları bu şehrin (Zaho) İngiliz Siyasi subayını katletmişlerdi. Bu büyük bir sorundu, zira bu bölgeye düzenli orduların gönderilmesi sözkonusu değildi ve Türk hükümetine de çağrıda bulunulamazdı, çünkü o bunu bir zaafiyet işareti olarak yorumlayacaktı. Genel olarak Türkiye Kürdistanı'ndaki her kargaşanın işgal altındaki bölgelerin güvenliğini tehlikeye düşüreceğinin bilincinde olan İngilizler, buyörelerde asayişin korumaya dikkat ediyorlardı, her ne kadar bazı subaylarının mahalli insiyatifleri tam olarak bu amaçın doğrultusunda olmadıysa bile.

1919'un ilk aylarında İngiliz sorumlularında, İngiliz subaylarının yanında Constantinople'deki Kürt teşkilatlarının saflarından seçilen Kürt şahsiyetlerini de içeren bir heyet oluşturma fikri hasıl oldu (35). Bu heyetin görevi "Türklerin pan-islamist propagandalarına karşı mücadele etmek, Hristiyanların mümkün mertebe canlarını ve mallarını korumak, Mezopotamyanın kuzeybatı sınırında yaşayan aşiretlerle ilişkileri düzeltmek" (36) ve tali olarak da bu üçra bölgelere İngilizlerin müjdelerini yaymaktı. Türk hükümeti bu projelerden haberdar edildi ve kendisine amaç, kontrolü altında bulunması gereken Kürdistan'ın bu bölgelerinde asayişin sağlanmasını kolaylaştırmak olarak sunuldu (37). Heyeti yönetme sorumluluğu bizzat Major Noel'e verildi. Bu ateşli subay Kürdistan'da geçirdiği birkaç hafta ve halk ile ilişkiler konusundaki mahareti sayesinde Majestelerinin (*) tüm servislerinin en uzman kürdoloğu olduğuna dair evrensel bir şöhet yapmayı becerebilmişti (38).

Uzun süre bu heyete Abdülkadir'in katılması düşünülmüştü (40), fakat bu aşağıda belirtilen nedenlerden dolayı mümkün olmadı. Neticede, Major Noel'e görevinde Bedir Han kardeşlerden ikisi, Kâmurân ve Celâdet, ve daha küçük çaptaki şahsiyetler refakat ettiler. Gezi daha tam başlamaya vakit bulamadan fena bir şekilde sona erdi. Başlangıçta tüm Kürdistan'ı gezmesi gerekirken heyet son derece anlamlı bir olay nedeniyle Malatya'dan öteye gidemedi: 1919 Eylül'ünde, Mustafa Kemal taraftarı Kuvayı Milliye'nin başlıca liderlerinin Sivas'ta bulunduğu bir anda, Bedir Han ailesinden olan Malatya Mutasarrıfı, Harput (**) valisinin muvafakati ve İngiliz Heyetindeki Kürt üyelerin de faal yardımlarıyla bölgedeki Kürt aşiretlerinden süvari-

(*) 21 Temmuz 1919 tarihli bir telgrafta, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, Major Noel'i "bir fanatik, Kürtlerin peygamberi" olarak tasvir ediyor ve şunları ekliyor: "Korkarım o Kürdistan'ın Albay Lawrence'ine dönüşüyor" (39).

(**) Şimdiki Elâziğ.

(35) I.O., L/PS/10 781 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 2 Mayıs 1919 tarihli telgrafı.

(36) I.O., L/PS/11 135 Binbaşı Noel'in Bağdat Sivil Komiserliğine telgrafı Constantinople 10 Temmuz 1919.

(37) I.O., L/PS/11 135 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 13 Temmuz 1919 tarihli telgrafı.

(38) I.O., L/PS/10 781 Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e gönderdiği 21 Temmuz 1919 tarihli resmî olmayan mektubu

(39) Aynı mektup.

(40) I.O., L/PS/18 13330, "Kurdistan: note by Secretary of Interdepartemental Conference on Middle-eastern Affaires"

ler toplayıp Sivas'a gidip bizzat Mustafa Kemal'i ele geçirmeye teşebbüs etti (*) . Telgrafların Türk milliyetçilerinin eline geçmesi nedeniyle teşebbüs tamamen başarısızlığa uğradı ve Bedir Han kardeşlerle Major Noel tutuklanmaktan kıl payı kurtuldular (41). Bu olay önemlidir, Kemalistleri şiddetle öfkeliendirdi ve onların Constantinople hükümetini ve İngilizlerin Kürdistan'daki entrikalarını şiddetle mahkum etmelerine neden oldu. İngilizlere gelince, onlar artık kesin bir hükme vardılar ve aracı kişilerin kanalı dışında Kürdistanla ilgilenmekten kesinlikle çekindiler.

Buna paralel olarak da, Constantinople'deki İngiliz temsilcileri, hükümeti Kürt vilayetlerinin valilik makamlarına güvindikleri Kürt teşkilatlarının en önemli üyelerini atamaya ikna etmek için büyük çabalar sarf ettiler (42). Bir Bedir Han'ın Malatya Mutasarrıflığına getirilmesi bu teşebbüsün ilk semeresiydi fakat olaylardan ötürü bu doğrultudaki çabalar başarısız kaldı.

Türk Millî Hareketinin faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da yoğun bir şekilde gelişmesi ve 1920 yılı başlarında Constantinople Hükümetiyle bağlarını koparması Kürt hareketinin önemli bir rol oynaması için bir fırsat teşkil edebilirdi.

Gerçekten de, 1920'nin ilk aylarında, ön saflarında Abdülkadir'in bulunduğu İstanbul'daki Kürt şahsiyetlerinden birkaçı İngilizlere Mustafa Kemal'e karşı Kürtleri desteklemelerini önerdi. Fakat İngilizler kabul etmediler, Doğu Anadolu'daki her türlü askeri hareket çıkarlarına ters düşüyordu ve Kemalistlere karşı mücadele de tamamen başka araçlar gerektiriyordu (43). Constantinople hükümeti de ciddi bir şekilde "Kürt kâğıdını" kullanmayı düşündü; Aznavur örneğinde olduğu gibi Kürt silâhlı çeteleri kurup onlardan etkin bir askeri cihaz oluşturmayı tasarladı (44). Fakat zaten Türk hükümeti Kürt teşkilatlarına güvenemiyordu ve Nisan 1920'deki parçalanmayı memnuniyetle karşıladı. Bir İngiliz diplomatının müşahade ettiği gibi: "Abdülkadir'in muhalifleri çok bölünükler.. çoğu Türklere çok yakındır ve sadece Kürtleri bölmeye yarıyorlar" (45).

Constantinople'deki Kürt Kulübünün parçalanmasıyla savaş sonrası Kürdistan tarihinin ilk safhası sona erer. Sevr Antlaşmasının imzalanmasının potansiyel olarak geniş ufuklar açtığı bir anda "Kürt Siyasal Sınıfı" inanılır bir siyasi yönetim kurmaya muktedir olmadığını ispat ediyordu. Bu antlaşmanın Kürdistan'a ilişkin maddelerinin önemini küçümsemek hatalı olur, öngördüğü toprakların ve atfettiği selahiyetlerin sınırlı olmasına rağmen bu antlaşma Kürt siyasal sınıfına ülkesinde hakim olan siyasal boşluğu doldurma imkânı veriyordu. Fakat iş isten geçmişti ve Kürtlerin Kürdistan'ın özgürlüğü adına yapamadıklarını Kuvayi Milliyeciler çeşitli maskeler altında Türkiye'nin özgürlüğü adına yapmış oldular.

(*) Major Noel'in bu olaydaki rolünü öğrenmek oldukça güçtür. Hiç değilse başlangıçtan beri yol arkadaşlarının projelerinden haberi vardı.

(41) **Kara Kuvvetleri Tarih Bölümü Arşivi**, 20 N 167, Deniz Kuvvetleri Haberalma Servisi Haftalık Bülteni No, 1148 Constantinople 4 Ekim 1919 (Malatya olayları ve İngilizler).

(42) I.O., L/PS/11 154, Constantinople Yüksek Komiserliğinin Foreign Office'e 13 Temmuz 1919 tarihli telgrafı.

(43) I.O., L/PS/11 171, Constantinople Yüksek Komiserinin Foreign Office'e 17 Nisan 1920 tarihli telgrafı.

(44) I.O., L/PS/11 172, Constantinople Yüksek Komiserinin yeni Sadrazam Ferid Paşanın ziyareti ile ilgili Foreign Office'e 8 Nisan 1920 tarihli mektubu.

(45) I.O., L/PS/11 171, Constantinople Yüksek Komiserinin Foreign Office'e 3 Mayıs 1920 tarihli telgrafı.

18.ve 19. YÜZYILLARDA KÜRDİSTAN'DA VEBA SALGINLARI

Daniel Panzac*

Eskiden Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olan Kürdistan, 20. yüzyılın bu ikinci yarısında hâlâ bir veba hastalığı yuvası durumundadır. Bir hilâl şeklindeki geniş yüksek toprakları güney batıda Suriye çölü ve yukarı Mezopotamya'ya hakim olan Kürdistan'ın sınırları aşağı yukarı İran'da Hay, Tebriz, Zinjan, Nehavand, Hamadan, Kermanshah, Irak'da Süleymaniye, Musul, Türkiye'de Urfa, Diyarbakır, Bitlis ve Van şehirleri ile belirlenir.

Pastör Enstitüsü'nün araştırmacıları tarafından özellikle İran'da sürdürülen uzun anketler bu bölgede vebanın süreklilik mekanizmalarını göstermiş ve 1947-58 salgınından önceki insan vebası salgınlarının bölgede kalıntıları bulunarak bu hastalık kaynağının eskiliği ispatlanmıştır:

Hastalık 1913'de özellikle Sanandaj, Kermanshah ve Hamadan şehirleriyle sınırlanmış üçgende üremiştir; vaktiyle de 1871'de veba Urmiye gölünün güneyini, Baneh, Miandob ve Sakız bölgelerini kırıp geçirmiştir.

Daha gerilere gidilirse görülecektir ki yüzyıllardan beri sürüp gelen bu hastalık yuvasının hatırı sayılır bir geçmişi vardır. Böylece Kürdistan'ın, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında meydana gelen salgınlardaki rolünü ve önemini tahmin etmek mümkün olabilir. Yayınlanmış ya da yayınlanmamış kaynaklar ve araştırmalar, özellikle de J.D. Tholozan'ın (1829-1897) yazıları, hiçbir zaman entellektüel ve bilimsel nitelikte yeterli şeyler söylemeyecektir ama geriye doğru yaptığımız bu araştırmayı gerçekleştirmemize izin verecektir.

1830'da güney Kürdistan'da yer alan şehirler özellikle Dicle üzerindeki Süleymaniye, Kerkük, Musul ve Cizre hastalığa uğradı. Bunu takip eden yıllarda hastalık güneye doğru ilerlemeye devam etti ve Bağdat'ı yıkıma uğrattı. 1797'den 1800'e kadar, veba salgını önce Kuzey ve Doğu yamaçlarda Hoy'da, Urmiye'de, Tebriz ve Maraga'da ve bunların güneyine doğru; dağ çemberinin merkezinde bilhassa Baneh'de (bu küçük yer 1871'de de veba salgınına uğradı) ve 1800'de

(*) Sorbonne'da agregé d'histoire ve doctorat d'état és lettres yaptı. CNRS'in Ortadoğu araştırmaları grubunda, salgın hastalıklar, demografi (Mısır ve Osmanlı'da) ve Osmanlı İmparatorluğu deniz ilişkileri üzerine çalıştı. Aix en Provence'de öğretim üyesidir. Makale, **La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850** adlı doktora tezinden alınmıştır.

hilâlin iç bükey kısmında özellikle Süleymaniye, Cizre ve Mardin'de kuvvetli bir şekilde kendini gösterdi (1)

Gerilere giderek, 18. yüzyılda araştırmaya devam edersek 1773'de vebanın Kermanşah ve Süleymaniye'yi vurduğunu saptarız. Bu son şehir, Diyarbakır ve Mardinden bir yıl önce, 1757-1758'de yıkıma uğradı (2). Daha önceleri için belirlemeler nadiren oldu, fakat yazıldığına göre 1742'de Halep'de hüküm süren veba Kürtlere geçti (3). Sonunda 1729'da Halep'teki Fransız Konsolosu raporunda vebanın gelişini anlatıyor:...kendisini gösterdi...Kürt dağlarından gelip, Kilis'e kadar ilerledi. Halep'e on fersah uzaklıkta. Burada henüz bir şey yok..." (4)

Zaman içerisinde geriye gidildikçe, Kürdistan'daki vebanın, dağlık bölgeyi taşımaya kadar yani hastalık ülkenin sınırında yer alan şehirleri harap edinceye kadar, ortaya çıkması zor ve öğrenilme imkanı azdır. Bütün bunlar kaynakları yüksek yaylalarda olan olayların kısmi ve sistematik olmayan belirtileri olarak telakki edilebilirler ve bugün biliniyor ki gerçek kaynak yabancı kemirgenleri kırıp geçiren hayvan salgınlarının dolaşımından ileri gelmektedir. Vebanın çıkışının 18. yüzyılın başından günümüze kadar bilinen bu dizisi, bu bölgedeki sürekli olan hastalık kaynağının önemine ve eskiliğine tanıklık ediyor.

Gerçekten de, verilerimize göre Kürdistan Osmanlı İmparatorluğunda görülen birçok veba salgınının kaynağı durumundadır.

1729'da Fransa'nın Halep Konsolosu vebanın uzaklığına işaret ettiğinde; "Kürt dağlarından gelip Kilis'e kadar ilerledi. Halep'e on fersah uzaklıkta" dediği gibi, bunu görmek yerinde olur (5). İki ay sonra konsolos, "Bir ay kadar oluyor ki veba kendisini Halep'te gösterdi. Hastalık üç aydan beri kuvvetli bir şekilde görüldüğü Kilis'ten buraya göçen yahudiler tarafından taşındı..." diye yazıyor (6). 1772-73'de, 1830'da olduğu gibi vebaya yakalanan Kürdistan ve özellikle çevresi 1773-74'de ve 1831'de Bağdat'ı mahveden korkunç salgınların kaynağıdır. Yine 1841'de yaz boyunca Erzurum'u kıran veba", Kürdistan'dan getirilerek ortaya çıktı (7). Bununla birlikte bu çıkış yeri bir çok nedenlerden dolayı, istisnai olabilir:

-Veba aşağı yukarı sürekli olarak 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başında Türkler'in elinde bulunan yerleri kırıp geçirdi. Bu sıklık göz önünde bulundurulduğunda, Kürdistan'ın sürekli olarak vebalı olması gerekir. Oysa ki görüldüğü gibi, insanlardakinin kaynağı olan kemirgenlerdeki veba devrelere tabidir. Bu devrelerin

(1) Dr.Tholozon, *La peste bubonique en Mésopotamie*, Gazette Médicale içinde. S.H.Longrigg, *Four centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925.
F. Akrawi, *La peste en Mésopotamie, étude*, Tıp doktora tezi, Paris, 1928.

(2) Sestini, *Le voyage de Constantinople à Bassorah en 1781*, Paris en l'an VII de la République (1799), s.97 ve s.106.

(3) Alexandre Russel, *National History of Aleppo*, Londres, 1794, iki cilt, c.2, s.340.

(4) Fransa Halep Konsolusunun 1 Mayıs 1729 tarihli Mektubu, Archives du Département des Bouches du Rhône, réf. 200 E/33 H.

(5) a.g.m.

(6) a.g.m.

(7) Fransız Trabzon Konsolusunun 12 Ağustos 1841 tarihli mektubu, Archives du Département des Bouches du Rhône, réf. 200 E/33 C.

bir kısmı süresince hastalık tamamıyla ortadan kalkar ve insan olanlara bulaşmaz, Bir buçuk yüzyılda, Kürdistan'da ve çevresinde sekiz insan vebası salgını sayıldı. Zararsız olan bazıları bölgedeki gözlemcilerin dikkatlerinden kaçmış olabilir ve bunlar daha tehlikelilerini ortaya çıkarmış olabilir, yani saptanabilir olanları daha uzakta, fakat kesinlikle onları geçmez.

-Halep, Bağdat, Erzurum'da ki salgınların bazıları Kürdistan dan gelir, bunlar üç dört yüz kilometre yayılmışlardır, oysaki hastalığın yayılması için uzun bir zaman gerekir, bu mesafeyi kaplaması için bir yıl gereklidir. Osmanlı İmparatorluğunun sonsuz genişliği göz önünde bulundurulursa, İstanbul, Kürt bölgesinden 2000 kilometre ötede yer alır-hastalığın bu denli büyük mesafede taşınması şüpheli bir durum alır. İstanbul'daki çok sayıda salgının her zaman Boğaz'ın Avrupa yakasında ortaya çıktığının saptanması özellikle önemlidir. Hastalığın önce Asya yakasında patlak verdiği yalnız bir kere dahi olsa görülmemiştir. İstanbul ve Galata'yı kasıp kavurmadan önce, Boğaz'ı atlayıp Küçük Asya'nın dar yollarına ulaşmaz. 1778'de uzun yıllar süren sessizlikten sonra veba İstanbul, Edirne ve Bursa'da aynı anda ortaya çıktı. 1812 baharında hastalık İstanbul, İzmir ve arkasında kalan Güzelhisar'da ve Şam'da görüldü. Kürdistan'dan değişik uzaklıklarda ve yönlere yer alan bu şehirlere hastalığın aynı anda nasıl bulaştırılmış olabileceğini düşünmek saçmalıktır.

-Vebanın bir bölgeye taşınması genellikle bir yıl, bazen de iki yıl zaman alır. Bu durum bütün 16.ve 17.yüzyıllarda Avrupa'da gözlenmiştir. Nihayet 1720-22'de Provence'de olduğu gibi 1703'den 1716'ya kadar Orta Avrupa'da veya 1743'de Messine'de olanlar bu durumu çok iyi gösterir. Osmanlı İmparatorluğunu kasıp kavuran salgınların dörtte üçü de aynı modeli izler. Bu durum aynı hastalığın bir müddetden beri hiç zarar görmemiş bir alanda ortaya çıkması halinde olsa bile, ayrıca hiç şaşırtıcı değildir. Fakat hastalığın klasik olarak nitelendirilebilen, kısa dönemli belirlenmelerine kıyasla veba Osmanlı İmparatorluğunun belli bölgelerinde beş, altı, sekiz, on yıl bazan da daha fazla sürer. Bu durumda hastalığın gerçek bir yerleşmesi söz konusudur. Bu hal daha fazla belirgin olduğu oranda, hastalığın kara yoluyla ilerlemesi incelendiğinde deniz yoluyla ilerlemesinde olduğu gibi, olguların (hastalıkların) çoğunluğunda, bu değişik gelişmelerin kesinlikle kökenlerinin vebanın uzun müddet devam ettiği bölgelerde olduğu saptanır. Bunun içindir ki bunlar epidemioloji (salgın hastalık bilimi) tarafından günümüzdeki veba hastalığı yuvaları olarak adlandırılırlar.

KÜRT SORUNU KARŞISINDA SOVYET POLİTİKASI ÜZERİNE BİR ANALİZİN ELEMANLARI

Siyamend Othman*

Herşeyden önce şunu hatırlatmak gerekir ki Rus'ların Kürt'lerle ilgilenmesi ve Kürtler arasındaki kıpırdanmalar Bolşevik Devrimi ile başlamaz. 1917'den önce, bir yüzyıl boyunca, Rus çarları Kürt'lerle ilgili politikalarını pek iyi tanımlanmamış da olsa- ciddiye almışlardır. Kürtlerle ilk temaslarının 19.yüzyılın başlarına kadar uzandığı söylenebilir. Sonraları Rusya'nın Türkiye'ye karşı ardarda giriştiği savaşlarda yürüttüğü stratejisinde daima Kürtlere ek (annexe) bir rol verilmiştir.

Osmanlı Kürtlerinin çoğunluğunun Sultan'ın yanında yer almasına rağmen, Rus Ordusu 1829'da bir Kürt alayı çıkarmış, bundan bir süre sonra, Kırım Savaşı'nda, benzer başka alaylar oluşturmuştur (1). 1877-1878 Rus-Türk savaşı sırasında ise kimi Kürt aşiretlerinin gerek Sultan'a duydukları öfkeden, gerekse de Rus altınlarının cazibesinden Rus çarının hizmetine girdikleri görülmektedir (2).

Asrın sonlarına doğru, Kürtlerin sempatisini kazanma yolundaki çarlık girişimleri giderek daha da yoğunlaşmıştır. Örneğin 1889'da aralarında Cafer Ağa, Şikaklar, Bedirhan sülalesinden Abdül Rezzak ve Hakkari'den Seyit Taha bulunmak üzere birçok Kürt aşiret reisi Rus Çarı 2. Nikola tarafından Rusya'yı ziyaret etmeye davet edildiler. Doğaldır ki Rus çarlarının Kürtlere gösterdiği bu ilginin özgecilikle (altimiste) bir ilgisi yoktu. Çarlar yayılmacı amaçlarına ulaşmada Kürtleri muhtemel bir araç olarak görüyorlardı.

Ancak 20. yüzyıl başlarında Rus çarlarının Kürtlerle ilgili tavırlarında bir değişiklik görüldü. Birinci Dünya Savaşında Ruslarla müttefikleri arasında sürdürülen gizli pazarlıklar, bu dönemde Rusya'nın topraklarını genişletme emeline ulaşmak için uluslararası anlaşmalara güvendiğini ve dolayısıyla da Kürtlerle iyi ilişkiler kurma ar-

(*) Iraklı Kürt. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'da, "Contribution a l'etude de l'histoire de Parti Democratique du Kurdistan d'Irak, 1946-1970" adlı doktora tezini hazırladı. Yayınladığımız makale, daha önce "Critique Socialiste" dergisinde fransızca olarak yayınlanmıştır.

(1) Rus-Türk savaşlarında Kürtlerin rolü üzerine yapılan bütünlüklü bir çalışma için bakınız: G. Avarianov, **Kurdi V. Volnash Rossel**, Tiflis, 1900.

(2) Karşılaştırınız: "Kurdi", **Bolshia Sovietskala Ensiklopedia**, 1937, s. 531-35; ve yine, F.V. Greene, **The Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877-78**, New-York, 1879, s.384-85

zusunda eskisine göre bir azalma olduğunu, ileri süren görüşe belirli bir geçerlilik kazandırmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, rusların kürtlere karşı tutumu da bunu doğrular niteliktedir: 1916 Ağustosunda, rusların Laigon'da türklere karşı kazandıkları zaferden sonra Rus birlikleri (ki azımsanmayacak ölçüde ermenilerden oluşuyordu) Güney Kürdistan'ı zapt ederek Revanduz şehrinde yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin 5000 civarında kürdü katletmişlerdir (3) .

Güney ve Kuzey Kürdistan'dan nihayet geri çekilirken de tüm çekilme hattı boyunca "yakılmış toprak" politikası uygulayarak arkalarında yıkıntı halinde ıssız ve bomboş bir Revanduz kenti bırakmışlardır.

1917'de Rusya'da Çarın devrilmesi ve aynı yılın Ekimin de iktidarın bolşeviklerce ele geçirilmesi sözü geçen politikayı sekteye uğratmış ve bu ülkenin kürtlere karşı tutumunun tarihinde farklı bir dönem başlatmıştır.

Bugün Ortadoğu süper güçlerin aktif olarak çatıştığı bölgelerden biridir. Bölgenin jeopolitik yapısında önemli öğelerden birini oluşturan Kürdistan ve halkı şu ya da bu şekilde stratejik bir ilgi uyandırmaktadır. Dolayısıyla bugün Sovyetler'in kürtlere karşı tutumunu süper güçler arası yumuşama (detant) veya çelişki optiği içinde ve aynı zamanda da Ortadoğu'daki Sovyet politikasının bir yönü (aspect) olarak incelemek gerekir.

Orta doğu'daki Sovyet stratejisini derinliğine tartışmak burada kısaca açıklamak istediğimiz konunun kapsamına girmiyorsa da sorunumuz olan Sovyetler'in Kürdistan'ı paylaşmış çeşitli devletlerle olan ilişkilerini kavrayabilmek için yine de değinmek gerekir.

1963 Şubatından Kasımına kadar, Baas rejimi altındaki Irak kürtlerine karşı girişilen hunharca kıyımları sürekli olarak ifşa ettikten ve hatta Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne Irak devletinin kürt politikasını mahkum eden bir önerge verecek kadar ileri gittikten sonra, Sovyetler Birliği aniden yön değiştirmiş, 1964 Şubatında: Nikita Kruşçev, Başkan Arif'in Barzani ile yaptığı anlaşmaları "Irak Cumhuriyeti'nin dünya önünde itibarını güçlendirecek" (4) cinsten bir ileri adım olarak selamlamıştır (ki bu anlaşmalar kürtlerin haklarının pek azını garanti altına alıyordu) (5) Bu tavır değişikliğini Sovyetlerin bir barış arzusu ya da kan dökülmesine duydukları bir tepki olarak nitelemek, siyasi eğilimi ne olursa olsun bir gözlemci için çok güçtür. Aslında bu olayın arkasında Sovyet-Irak ilişkilerinde o süreç içinde ortaya çıkan yeni gelişmeler yatar: 1963'de (Şubat-Kasım arasında) Baas rejimi Sovyetler Birliği'ne karşı açıkça düşmanca bir tavır içindedir. Aynı yılın özellikle Şubat, Mart ve Nisan ayları boyunca Iraklı komünistlere karşı bir terör kampanyası yürütür (6) Öte yandan 1963 Kasımın da askeri bir darbe ile Irak'da iktidarı ele geçiren, Nasırcılığıyla tanınan Abdülselam Arif ateşli bir anti-komünist olmasına rağmen Sovyetler nezdinde daha iyi bir durumdadır. Arif'in başkanlığı sırasında ve özellikle de Nasır'ın düzenlediği Mısır'daki Arif-Kruşçev karşılaşmasından sonra

(3) Major Kenneth Mason, "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, 4, London. s.331.

(4) Bu anlaşma konusunda, Kürt milli hareketi içerisindeki anlaşmazlıklar, muhalefet eden Talabani eğilimi ile tarihsel bölünmeyi ortaya çıkardı.

(5) **An-Nida** (Lübnan Komünist Partisi yayın organı), 16 Şubat 1964.

(6) Irak komünistlerine karşı bu dönemdeki Baas kıyımının detaylı bir dökümü için, bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionnary Movement of Irak*, New-Jersey, Princeton University Press, 1978, s.974-94

Irak-Sovyet ilişkilerinde düzelme görülür. Bir önceki iktidar döneminde kesilmiş olan, Irak'a Sovyet silahlarının satışı yeniden başlar. Hatta **Sovyetlerce** "anti-kapitalist gelişme" yolunda bir rejim olarak nitelendirilen Arif iktidarı, böylece, Sovyetlerin ideolojik desteğini dahi alır. Sovyetlerin Irak karşısındaki bu tutumu, Irak Komünist Partisi için de Partinin siyasi devlet örgütü içinde erimesini öneren (Mısır ve Cezayir'de olduğu gibi) ve "Ağustos 1964 çizgisi" olarak nitelendirilen çizginin (hizbin) ortaya çıkmasından bağımsız değildir.

Burada yine, 1963 Baas rejimi ve daha sonra 1968'de iktidara gelen rejim sırasında Sovyetlerin Irak karşısındaki değişik tutumları büyük ölçüde bu hükümetlerin her biriyle aralarındaki ilişkiye bağlı olarak açıklanabilir. Birinci Baas hükümeti, Sovyetlere karşı belirli bir düşmanlık sürdürürken, ikincisi özellikle 1970'den sonra, Amerikan copunun gölgesindeki şahın tehdidi karşısında gözünü bir biçimde sovyetlere yöneltmiştir. Örneğin 1971 Nisan'ında bir fosfat madeni, bir kimyevi gübre fabrikası, bir boru hattı, bir petrol rafinerisi ve iki hidro-elektrik santralini finanse etmek üzere Sovyetler Birliği Irak'a %2.5 faizli kredi vermiştir (7). Aynı yılın Haziran ayında, yıllık üretimi 18 milyon ton brüt petrole ulaşan Kuzey Rumeli bölgesindeki petrol çıkarma işlemlerinin geliştirilmesi projesine sovyet yardımını ön gören teknik anlaşma imzalanmıştır (8). İktisadi işbirliğini siyasi anlaşmalar izler: 1972 Nisan'ında Alexi N. Kosigin Başkan El Bekir ile sonra uzatılabilecek nitelikte 15 yıllık dostluk anlaşması imzalar (9). Bunun yanında Sovyet yanlısı Irak Komünist partisinin iki üyesi Ömer Abdullah ve Mükerrrem Talabani Baas kabinesine girerler. Nihayet 1973 Temmuz'unda Sovyetçi Irak Komünist partisi ve Baas partisinin imzasıyla "Ulusal İleri Cephe" oluşur. Kürtlere karşı 1974-75'de girilen ve en ihtiyatlı tahminlere göre binlerce Kürdün öldüğü savaştan, ne Sovyetler Birliğinin ne de Irak Komünist Partisinin parmaklarını dahi kıpırtmadıklarını belirtmek gerekir.

Bugün Irak'ta ki Baas rejimi, Suudi Arabistan ve Ürdün'ü hemen bir adım arayla izlemekte ve onlarla birlikte Amerikan borusunu çalmaktadır. Dolayısıyla bugün Sovyetler Birliğinin yeniden Kürtlere ilgilenmeye başlamasında ve Irak Komünist Partisinin kürt dağlarına "Irak'a Demokrasi ve Kürtlere özerklik" için savaşmaya silahlı müfrezeler göndermesinde şaşılacak bir taraf yoktur (10).

Buraya kadar Sovyetler Birliğinin, Kürt politikasını, genel siyasetinin bütünüyle kesin bir uyum içinde yürüttüğünü ve amacının avantajlarını artırıp dezavantajlarını en aza indirmek olduğunu vurgulamaya çalıştık. Bu siyaset genel olarak iki amaç taşır: Kürdistan'ı paylaşmış ülkelerde batı etkisini azaltmak ya da yok etmek, böylece kendi etkisini kurmak.

Daha ilerlemeden önce önemli bir noktaya parmak basmak gerekir. Sovyetlerin Kürt politikasının tüm diğer politikaları gibi Sovyet yönetiminin kendisinin geçirdiği siyasi ve ideolojik değişikliklerden doğrudan etkilendiği konusunda hiç şüphe yoktur. Sovyetler Birliğinin karmaşık tarihsel sürecinin, geniş yorumunun, bizim ne ilgi alanımız ne de imkanımız içinde olmadığını, söylemeye

(7) **An Nahar**, Beyrut, 9 Nisan 1971.

(8) **A.g.g.** 25 Haziran 1971.

(9) Bu andlaşma konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Hanna Batatu, age. s.1108.

(10) Irak Komünist Partisinin resmi sloganı.

gerek yoktur. Ancak, "Sovyet revizyonizmi", üzerinde halen devam eden tartışmalarda bir taraf tutmaksızın, Sovyetler Birliğinin dış politikasının özellikle 2. dünya savaşı sonrasında açıkça hegemonyacı bir nitelik taşıdığını gözlemek mümkündür. 2. dünya savaşı sırasında ve sonrasında oluşan ve yakın zamanda açığa çıkan kendi gücüne ve itibarına güveni, Ekim devrimini izleyen tarihsel dönemi, son dönemden ayıran, tarihsel ve siyasal uçurumun iyi bir göstergesidir. Herşeyden önce aşağıdaki açıklamaların genel ve varsayımsal olduğunu, Sovyetler Birliğinin Kürt politikası üzerine bir tez geliştirmenin, daha derin araştırmalar ve olaylar ve aralarındaki ilişkilerin daha tam bir analizini öngördüğünü vurgulamak gerekir.

Pratikte Sovyetler Birliği üç seçenekle karşı karşıyaydı (11).

1-Kürtlerle ilgilenmemek ve Kürtlerin özelemlerine ya kayıtsız kalmak ya da Kürtlerin hoşnutsuzluğunu Kürdistan'ı paylaşmış ülkelerin bir iç sorunu olarak kabul etmek.

Öyle görülmektedir ki belirli ölçüde Ekim devrimini izleyen ilk on yılda kabul gören bu ilk seçenektir. Sovyetler Birliği 1920'de Doğuda ulusal sorunu tartışmak için toplanan Bakû konferansında Kürtlere hiç değinmez.

Bu dönemde bağımsız bir kürt devletinin kuruluşunun savaş sonrası anlaşmalarının bir parçası olarak görüldüğü hatırlanırsa (1920 Sevr Andlaşması) bu tavır şaşırtıcı gelir. Üstelik bolşevik hükümetin müslüman halklarla ilgili "Doğunun Müslüman İşçilerine Çağrı" adını taşıyan bildirisi 12 kadar milliyete sesleniyorsa da Kürtlerden hiç söz etmemektedir. Müslüman olmayan fakat kürtlerle eş durumda olan Ermenilere ise bir paragrafta değinilmektedir.

Bolşeviklerin Kürtlerle ilgili izlenmesi gereken çizgi konusunda kararsız oldukları görülmektedir. Kürt hareketinde görülen, birlik yoksunluğu onları endişelendirmektedir. Hemen savaş sonrasında Kürtler arasında **otantik** bir ulusal hareketin gelişmesine şans tanımamaktadırlar. 1940 ların başında Stalin'in "Marksizm ve Milli Mesele" adlı kitabında saptadığı ölçülere göre, Kürtlerin bir millet oluşturup oluşturmadıkları tartışmasının, Irak komünistleri arasında hâlâ devam ettiğini gözlemek ilginçtir.

Bolşeviklerin, Kürtlerin özelemleri karşısındaki kayıtsızlığını 1921'e kadar şüphe ve karışıklıkla açıklamak mümkün ise de Sovyet devletinin ilk on yıllık iktidarının geri kalan altı yılındaki tavrı başka etkenlere bağlıdır.

Azerbeycan ve Ermenistan'ın bir bölümünün ve Gürcistan'ın Sovyetler Birliğine katılması sayesinde güney sınırındaki karşı devrimci tehdidi bertaraf eden bolşevikler, Türkiye ve Batı İran ile sınırlarını yeniden saptadılar.

Trans-kafkasya yönündeki genişlemelerini sürdürerek 1921'in başında Kürdistan'ın kuzey uzantısında denetimlerini sağlamlaştırdılar. Ancak müttefiklerin devam eden müdahaleleri karşısında Sovyet devletinin güvenliği, güney sınırında dönemin en güçlü devleti Büyük Britanya imparatorluğunun nüfuzunu engelleyebilmesine bağlıydı. Bu nedenle Türk ve İran devletleriyle uzlaşma yolları aranarak 1921'de ikisiyle de ayrı ayrı dostluk anlaşmaları imzalandı. 1921'den önce Sovyet devleti Kürtlere desteğini ilan edebilecek durumda iken Türkiye ve İran ile

(11) Sovyetlerin Kürtlerle ilgili tutumları üzerine zengin bilgi veren bir çalışma için bkz. Wilson N. Howell, *The Soviet Union and the Kurds, A study of National Minority Problems in Soviet Policy*, Doktora tezi, Virginia Üniversitesi 1965. Bu makaleninkini çağırıştıran bazı konular tamamıyla değişik bir bakışla Howell tarafından incelenmiştir. Bkz. "Soviet Policy Alternatives in Kurdistan", s.277-85.

imzalanan anlaşmalardan sonra bu seçenek politika dışı kaldı, (ki zaten böyle bir destek görülmedi). Bir başka etkende Bolşeviklerin takındığı tavrı önemli ölçüde belirlemiştir. Öyle görülmektedir ki o dönemde Sovyetler birliğinde, kürt yöneticileri konusunda, bunların sadece karşı devrimci olmayıp, aynı zamanda İngiliz politikasının bilinçli mağaları oldukları konusunda resmi bir inanç vardı. Fischer bu konudaki Sovyet düşüncesini şöyle özetler: " Moskova o dönemde büyük **Britanya'nın siyasetinin bağımsız ya da yarı bağımsız bir kürt devleti kurulmasına** yöneldiğini, ya da İngilizlerin her halükârdaki kürtleri Ortadoğudaki kendi emelleri doğrultusunda ve Türkiye-İran devleti arasına uyumsuzluk tohumları ekmek için kullandıklarını düşünüyordu. Daha genel olarak Moskova, İngiliz ajanlarının tüm ortadoğu ülkelerinde, hükümetleri üzerinde baskı yapabilmek için isyankar aşiretleri kullandıkları ve Londra siyasetinin bu yolla amacına ulaştığına inanmıştı."

(12). Önde gelen Sovyet uzmanlarından M.L.Veltman (M.Palovick) Sovyet Ermenistanının değerlerini açıklarken şu görüşü ileri sürer. "Ermenistan'da bir Sovyet devrimi...İngilizlerin bize karşı kullanmak üzere oluşturmayı planladıkları tampon kürt devleti planlarına son verecektir"(13).

Sovyet yönetimin Kürtlerin özlemlerini desteklemek niyetinde olmadığına inanmak için bir neden daha var. Türkiye'deki Kemalist rejimle ilişkileri süresince Sovyet yönetimi, sürekli diplomatik ilişkilerinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açık seçik tanımlanmış, bir yanda Türkiye, öte yanda İran ve Ermenistan arasında adil olarak belirlenmiş, açık ve net olarak tanımlanmış sınırlar saptanmasını sağlayacağı umudunu ifade etmiştir (14).

Bağımsız bir Kürt devletinin varlığı-o sıradaki karşılıklı durumları nedeniyle-Türkiye, İran ve Ermenistan arasında bir sınır çizgisinin oluşmasını olanaksız kılardı. Her halükârda İran hükümeti gibi Türk hükümeti de Kürt ayrılıkçılığını red ediyordu. Bolşevikler, 1920 anlaşmasını imzalamakla, kürt milliyetçi hareketine her türlü desteği kendilerine yasaklamışlardı. Ancak 1920'lerin sonunda **Sovyet-Türk**, **Sovyet-İran** ilişkilerinde diğer yanda da İngiliz-Kürt ilişkilerinde ortaya çıkan değişiklikler Sovyetleri Kürtlere karşı tavırlarını düzeltmeye iter. İleride bu noktayı daha yakından inceleyeceğiz.

Bolşevik yönetimin ilk on yılında bu birinci seçeneği olanaklı kılan koşulların hiç bir zaman yeniden oluşmayacağı çok şüphelidir.

2-Sovyetler Birliği, Kürtleri yok sayacağına, bağımsız bir kürt devletinin kurulmasına aktif desteği verebilirdi. Kısmi de olsa bu yola başvurduğu bir dönem vardır: 1946'da İran'da kurulan Mahabat Kürt Cumhuriyeti; Bu olaydaki, Sovyet desteğini olanaklı kılan koşulları incelemek yararlıdır.

1941'de, İran'daki İngiliz-Rus savaşı, aşiretlerin yaşadığı bölgelerde, aşiretler üzerindeki fars otoritesini yıkmıştı. Kürt bölgesindeki bu savaşın en ciddi sonuçlarından biri de rus ilerlemesi karşısında geri kaçan İran ordularının bıraktığı silah ve cephaneyi Kürtlerin ele geçirmesi idi (15). Bu durumun hükümetle Kürdistan

(12) Fischer, **The Soviet Union in World affairs; a history of relations between the Soviet Union and the rest of the World**. Cilt 2. London, Ed. J. Cape, 1930, p.612.

(13) N.L.Weltman (M.Pavlovick), "Sovietskaia Rossiia i anglo Frantuskie intigruiia Vostoke", **Kommunistcheskii International**, no.14, 6 Kasım 1920.

(14) Elphiston, "The Kurdish Question", **International Affairs** 22.Ocak 1947, s.97.

(15) Elphiston, **a.g.e.**

aşiretleri arasındaki güç ilişkisini önemli ölçüde değiştirdiğini söylemeye bile gerek yoktur.

Rıza Şaha ciddi kızgınlıkları olan İranlı Kürtlerin birdenbire kendilerini silahlarla donatılmış ve merkezi iktidardan kurtulmuş olarak buluvermeleri bu ülke milliyetçileri için imkânlarla dolu bir durum yaratmıştı. İran'ın müttefikler tarafından işgalinin bir diğer sonucu da Kürt topraklarının üç ayrı bölgeye ayrılması idi. Bir rus bölgesi, bir İngiliz bölgesi bir de Kürtlerin kendilerinin yönettiği iki diğer bölge arasında kalan alan. Her üç, bölgede de Kürtlerin farslarla ilişkilerini koparmaya yöneldikleri görülüyordu. Ruslar, Kuzey-doğu İran'a gelir gelmez, Kürtler onlara yakınlık göstermede hiç zaman kaybetmemişlerdi (16). Büyük Britanya ve Rusya, özellikle İran'da ve (Barzanilerin hükümete karşı isyan halinde olduğu) Irak Kürdistanı'nda var olan Kürt sorununun aynı ölçüde farkındaydılar.

Türkiye'nin Kürt sorunu karşısında duyarlılığı herkesçe malûmdur. Alman ajanlarının İran, Irak ve Suriye'de kürtler arasındaki hoşnutsuz unsurları kışkırttığı anlatılıyordu (17). Dolayısıyla durum çok nazikti. Savaşın başında, çok kritik yıllarda, Almanlar Kuzey Kafkasyayı ele geçirmeyi başardıklarında, İngiltere ve Rusya, Türkiye'nin ve Almanya'nın yanında savaşa girmesine yol açacak hiç bir şey yapmamaya çaba gösteriyorlardı. Bu iki gücün savaşın ilk yıllarında Kürt'lerden uzak kalmalarının nedeni budur. Savaştan sonra, Sovyetlerin Kürt politikası, belki tarihinde en önemlisi olacak anlamlı bir dönüşüm geçirir. Üç etken bu dönüşümü olanaklı kılmıştır:

I-Savaşa girdiğinde ikinci derecede önemli bir güç olan Sovyetler Birliği, savaştan büyük güç statüsüyle ve muzaffer müttefik topluluğunun saygı değer bir üyesi olarak çıkar. Aynı anda İngiltere ise Sovyetlerin şiddetli yükselişine karşı koymak için gerekli kaynak ve nüfuzunu kaybetmiştir.

II-Sovyetler Birliği, Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler açıkça bozulmuştur,(Sovyetler Birliğinin artık Irakla ilişkileri yoktur). Bu durumda, kürtlere karşı izlediği politikada artık özgür görülüyordu.

III- Son olarak, Kürt ulusal hareketi, kendisini Sovyetlere karşı politikasında çok iyi bir duruma getirecek önemli değişimler geçiriyordu. Savaş esnasında Sovyetler Birliği,Kürtler arasında geleneksel seçkinlerin tutuculuğundan kopmuş, yeni bir milliyetçi kuşağın ortaya çıkışını gözden kaçırmadı.

Böylece 22 Haziran 1946 da genç Kürt Demokrat Partisi'nin başkanı Qazi Muhammed, Mahabad'ın merkezindeki Çarçıra meydanında hatırı sayılır kalabalık bir topluluk önünde, özerk Kürt Cumhuriyetinin kurulduğunu ilan ettiğinde, Sovyetler Birliği bunu desteklemekte tereddüt etmedi. Sovyetler daha da ileri gittiler 1945 baharında Sovyet birliklerinin, İran'daki hareketleri Sovyet hükümetinin yeni alanları ele geçirmeğe hazırlandığı yönündeki varsayımları güçlendirir. 19 Mayıs 1945'te Sovyet hükümeti, Türkiye ile 1925'de yapılan anlaşmadan artık memnun olmadığını bildirdi. Aynı ay içerisinde, bir müddet sonra Türkiye'nin kuzey ve doğu sınırları boyunca birliklerini yerleştirerek diğerlerine oranla Kürdistan'ın en büyük porsiyonunu almış, Türkiye'ye bir dizi notalar verdi. Sovyetlerin kendi hesaplarında Kürtleri etkilemek istedikleri açıktır. Sovyetler daha da ileri gittiler: İran kürtlerine, Türkiye ve Irak kürtlerinin de onlara katılmakta geçikmeyecekleri konusunda

(16) Wadie Jawadeli, *The Kurdish National Movement, its origin and development*, Doktora tezi. Syracuse Üniversitesi, 1960, s.714.

(17) "Axis Propaganda in Turkey... Incitement of Kurds" *The Times*, London,29 Nisan 1942, s.3

verdikleri müteaddit güvenceleri boş vaad olarak telakki edemeyiz. Bunların sık sık tekrarlanması, en azından Sovyet siyasetini saptayanların büyük bir Kürdistan kurma olanağını gözönünde bulundurdıklarını gösterir. İkinci Dünya Savaşını izleyen ilk yıllarda, Sovyetlerin Ortadoğudaki toprak iddiaları da bu yeni tutumunu açıklamaya katkıda bulunabilir. Yine Sovyet ordularının 1945 ilkbaharında İran'daki hareketlerini de Sovyet hükümetinin yeni topraklar zaptetmeye hazırlandığı hipotezini güçlendirmektedir. 19 Mart 1945'te Sovyet hükümeti Türkiye'yle 1925'te imzaladığı anlaşmayla yetinmeyeceğini ilan etti. Aynı ayın ortalarında Sovyetler Birliği ordularını Türkiye'nin kuzey ve doğu sınırlarına yığıp Türk hükümetine bir dizi nota verdi, özellikle Türkiye Kürdistan'ının önemli bir bölümünü talep etti. Sovyetlerin kürtleri hesaplarına kattıkları aşikardır.

Fakat olaylar Sovyet tasarılarının seyrini değiştirmekte gecikmedi. Bu bölgede Büyük Britanya'nın yerini almakta olan ABD'nin aktif olarak desteklediği Türkiye, Sovyet baskılarına direndi ve batılı güçlerin koalisyonunun İran üzerindeki baskıları da giderek arttı. Tamamen açıktır ki Sovyetler Birliği, Batı ile bir silahlı çatışmaya kadar gitmeyi arzu etmiyordu. Bu nedenle Sovyet yardımıyla kurulmuş olan Kürt ve Azerbeycan Cumhuriyetlerini bir "baskı aracı olarak kullanıp İran hükümetlerini petrol alanında bazı çözümleri kabul etmeye mecbur etmek" (18) alternatifine sarıldı. Sovyet hükümetleri uzun bir zamandan beri Kuzey İran petrollerini işletmeye ilgi duyduğunu ifade ediyordu. Ama savaş yılları boyunca bu umutlarından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Fakat 1946'da Sovyet nüfuzuna dayalı bir İran hükümeti bu tasarıları tekrar gündeme getirdi. 4 Nisan 1946'da imzalanan bir anlaşmayla Kuzey İran petrol kaynaklarını işletmek için bir İran-Sovyet karma şirketi kuruldu. Aynı yılın Mayıs ayında Sovyet orduları İran'dan çekildiler, bir kaç ay sonra, Mahabad Cumhuriyeti yıkılıyordu ve yöneticisi Qazi Muhammed fars otoriteleri tarafından idam ediliyordu. Bugün Ortadoğu hükümetlerinin onayıyla bir Kürt devletin kurulmasını beklemek imkansızdır ve Kürtler Batılı güçlerin sempatisinden de yararlanamaz, çünkü bu güçlerin müttefikleri Türkiye'yi zayıflatıp, NATO'nun savunma sisteminde bir gedik açacak ayrılıkçı bir harekete iyi bir gözle bakmaları beklenemez. Sovyetlerde, Kürtler lehinde bir kararı ancak "böylesi bir siyasetin SSCB'nin bölgedeki hedeflerinin gerçekleşmesine katkısının, alternatif diğer çözümlere göre avantaj ve mahzurlarının derin bir tahlilinden sonra" (19) alabilirler.

"Yeni bir Yalta", yani ortadoğunun jeopolitik haritasının yeniden düzenleneceği şayiaları her ne kadar Kürt milliyetçilerinin umutlarını teşvik edip "onların Sovyetler Birliğine yaklaşmasına" (20) neden olduysa da mevcut şartlarda ve öngörülme durumların baş göstermesi dışında Sovyetler Birliğinin böylesi bir siyasetin doğuracağı risklere katılması çok az muhtemeldir.

3-En çok muhtemel görünen seçenek 1927'den günümüze kadar (işaret ettiğimiz kısa dönemin dışında) izlenen siyasettir. Bu aslında daha önceki iki seçenek arasında bir uzlaşmadır. Uygulanmasına 1927'de başlanmıştır.

O yıl SSCB'nin Kürt hareketi karşısında hangi tavrı almasının daha uygun olabileceği konusunda önemli bir tartışma oldu. Üç yıl sonra önemli bir Sovyet görev-

(18) George Lenkowsky, "Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East", *Journal of Politics*, XX, Şubat 1958, s.172.

(19) Wilson N. Howell, age, s.238.

(20) Adının açıklanmasını istemeyen bir Kürt politik şahsiyetiyle yapılan özel görüşmeden.

lisinin, Batıya geçişi bu yeni Sovyet siyasetinin perde arkasında neler olduğunu dışardan gözlemeyi sağladı. SSCB'nin doğu stratejisine ilişkin raporunda Gepeu (sonradan KGB adını alıyor) Doğu işleri bölümü'nün eski şefi **George Agabekov** şunları yazıyor: "Kürt aşiretleri, Irak ile Kafkasya arasındaki bölgelerde yaygındırlar. Büyük Britanya-Rusya arasında olması muhtemel savaş halinde bu aşiretlerin tavrı başlıca taraflar için hayati önem arzeder... Bu bakımdan Sovyetler Birliği daha 1927'de Kürdistan'ın Sovyetlerde bulunan küçük bir parçasında özgür bir devlet oluşturmayı önerdi. Fakat Dış işleri komiserliği İran ve Türkiye ile gerilim **yaratma niteliği** olan bu önerilere muhalif olduğunu bildirdi. Bu durumda şu plan kabul edildi: Önce çok dikkatli bir şekilde aşiret adamlarını inceleyecek ve reislerinin sempatisini kazanacaktık. Sonra yöreye bir ajan şebekesi yerleştirecektik. Bu hazırlayıcı çalışma beceriyle, özenle yapılacaktı ve kürtleri bizimle **düşmanlarımıza karşı bize yardım edeceklerini taahhüt eden gizli bir anlaşma imzalamaya ikna etmek mümkün olabilecekti**" (21)

O zamana kadar gerek Azerbeycan gerekse de Ermenistan'da devlet otoritelerince ihmal edilen Sovyetler Birliği Kürtler'i yeni bir önem kazandılar. Bir Sovyet kaynağı geçmişte işlenen hataları kabul edip **Kafkasya Cumhuriyetlerinin** Kürtlere uygun bir maddi ve kültürel refah sağlamayı başaramadıkları gibi, işin düğüm noktası "Kürtlerin Sovyetlerin Ortadoğudaki uzun vadeli siyasetleri çerçevesindeki önemini de kavrayamadıklarını" (22) bildirdi. Sovyetler Birliği'nde Kürtler arasında güçlü bir edebi ve kültürel hareket yaratmak için alınan tedbirler bu yeni tavrı ifade etmektedirler. Yeni bir modern latince alfabe oluşturuldu, (sonradan onun yerine Kirilik alfabe kullanılacak) ve 1934 Temmuz'unda Erivan'da ilk Kürdoloji kongresi toplandı.

Bu yeni politika çoğu kez oldukça incedir. Sovyetlerin Ortadoğu'daki çıkarlarını ilerletmeye olanak sağlamakta ve bunun Kürt halkını yöneten hükümetlerle ilişkilerini zedelemekten, Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri ile de ciddi bir çatışma riskini göze almadan yapabilmektedir. Bu siyasetin pahası son **derece düşük, potansiyel kârları da önemlidir. Resmîyette Sovyet hükümeti her ne kadar bazen kürtlerin uğradıkları adaletsizlikleri "tasvip etmediğini"** ve hâklarına, Kürdistanı aralarında bölüşen devletlerce saygı gösterilmesi "umudunu" ifade ediyorsa da, bağımsız bir Kürt devletine taraftar değildir. SSCB'nin Kürtlerle ilgili resmi bildirileri "insanlık" adına yapılmakta, siyasal sorunlara değinmekten kaçınmaktadırlar. **Gerektiğinde** böylesi beyanlarda bulunup Kürt milliyetçilerine davalarında güçlü bir koruyucu bulmuş oldukları umudunu vermek mümkündür. Bu arada, Sovyet hükümetin, Ortadoğu hükümetleriyle dostluk ilişkilerini de sürdürebilmesi mümkündür.

Şimdiye dek, bu siyaset iyi işlemiş görünüyor. Sovyetler Birliği'nin bu seçenekte devam edecekleri görünüyor. Bu şekilde, o, bir kenara ittiği seçeneklerin başlıca yararlarını koruyacağını ummaktadır: İran, Irak, Türkiye ve Suriye hükümetlerinin düşmanlıklarına meydan vermekten kaçınmak ve aynı zamanda en ucuz bir pahalyla Kürt sorununu istismar etmenin verebileceği avantajları dermek.

(21) George Agabekov, **OGPU: The Russian Secret Terror**, Translated into English by Henry W. Bunn Brantano's 1931, s.101-102.

(22) Karşılaştırınız: Wadie Jawaidh, age.

KÜRTÇE DİLBİLİM VE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

Joyce Blau*

Aralarında ki benzerliğin çok açık olduğu çok sayıdaki Kürt lehçeleri, Hint Avrupa dillerinin İran-Aryan ailesine mensupturlar. Aynı zamanda farsça, afgan dili(paštu), osset, beluci, pamirya dilleri ve İran, Afganistan, Ortaasya, Pakistan, Türkiye ve Irak'da konuşulan birçok diğer dil ve lehçeler bu dil ailesine girer.

Kürtçe genel olarak üç lehçe gurubuna ayrılır:

1- Kuzey gurubundan; Türkiye, SSCB, Musul ve Dohuk (Irak'ta) çevreleri, Horasan, Hazar Denizi'nin güneyi ve Urmiye Gölü'nün batısına dek uzanan ovada (İran'da) konuşulan kürtçe anlaşılır, Kürtlerin çoğunluğu tarafından konuşulan bu lehçe kirmanci/kurmanci ve konuşanlar da kırmanç/kurmanç (köylü) diye adlandırılıyorlar. Bu gurup kendi içerisinde doğu kurmanci ve batı kurmanci olarak ikiye ayrılabilir ve bu gurupların herbirinden bir edebiyat dili doğmuştur.

2- Merkezi grupta (1) Erbil, Süleymaniye, Kerkük, Hanaqin çevresinde ve Irak'ın diğer bölgelerinde konuşulan lehçeler; sorani diye adlandırılır. Bu ad; sınırları aşağı yukarı şimdiki Erbil'in çevrelerine tekabül eden eski Soran prensliğinden gelir. (2) İran Kürdistanı'nda, Urmiye gölünün güneyinde, konuşanların ve çevre komşuları tarafından **Kurdi** olarak adlandırılan lehçe; (3) daha güneyde, Kordestan Eyaletinde **Sinei** konuşulur. **Sorani** ve **Sinei** lehçeleri edebiyat dili olarak tanınırlar.

3-Güney gurubu değişik lehçelerden oluşur, **Kermanşahi, Lakki, Lori**'nin bir kısmı, **Sancabi, Kalhori** gibi.... bunlar İran'ın, Kermanşah, Loristan ve İlam eyaletlerinde konuşulur. Lori ve diğer lehçeler Bağdat'da, Hanaqin'de, Mandali'de küçük guruplar tarafından da konuşulur. Bu diyalektlerin hiçbiri, edebi bir dile dönüşmemiştir.

Kürtçe, homojen bir biçimde, Fransa büyüklüğünde tek bir parça toprak üzerinde yaşayan, 15-20 milyon kişinin (kesin istatistikler yoktur) iletişim dilidir. Ne diplomatik, ne de yasal bir statüsü olmayan bu "ülke", coğrafyacılar, bilim adamları ve kürt milliyetçileri tarafından Kürdistan olarak adlandırılır.

(*) Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Kürtçe bölümünde maître asistandır.

Bir haç şeklinde Ortadoğunun kuzey sınırından itibaren uzanan bu ülke Birinci Dünya Savaşından sonra Türkiye, İran, Irak, Suriye arasında paylaşılmıştır. Kürtler ayrıca bir gurup halinde de SSCB'de kalmışlardır. Ortadoğunun bütün büyük şehirlerinde önemli Kürt diasporaları vardır; Tahran, İstanbul, Bağdat, Şam, Beyrut'ta (onbinin üstünde kürt yaşayan yerler) ve 70'li yıllardan bu yana Batı ülkelerinde de yüksek sayıda kürt yaşamaktadır (sadece Fransa'da 30 binin üzerinde oldukları tahmin edilmektedir).

...

İranî diller üzerine olan çalışmaların uzun bir bilimsel geçmişi vardır. Kürtçe'ye komşu olan ama kesinlikle ayrılan batı İranî dili, farsça sözlük için ilk çalışmalar ortaçağın başlangıcına kadar uzanır. İran dilinin en eski edebi abidesi olan Avesta (1)'nin ve eski persçe yazıtların(2) keşfedilmesi çözülmesi 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başına rastlar. Bu tarih aynı zamanda dilbilim tarihi ve karşılaştırılmalı tarihin de geliştirilmesine denk düşer. Bu çağdan itibaren, eski ve çağdaş İran dilleri ve lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar Avrupa'da hızla gelişti. Sözcük çalışmaları, monografiler, gramerler ortaya çıktı. Bu araştırmaların sentezi 1895-1905'de, Strasburg'da, yayınlanan **Grundriss der Iranischen Philologie**, (İran Filolojisine giriş) ile doruğuna çıktı. Bu çalışma İran dillerini konuşan halkların kültür tarihinin ve dilbiliminin tanınmasının bir doruğu olarak kabul edilir. Kürtçe çalışmaları da bu genel çerçevede yer aldı.

...

Kürt bölgesinde sürüp giden sürekli çarpışmaların karışıklığından çok az el yazması kurtulmuştur. Bize ulaşan ilk "lugatçe,, (vocabulaire) daha çok **Nubuhar** adıyla tanınan **nobar/nowebar** (ilk ürünlerdir). Bu "lugatçe,, manzum ve kafiyeli olup, kürtçe/arapçadır. Genç kürtlere, arapça öğretmek için hazırlanmıştır. Sekiz bölümden oluşur, bütün yazmalar değişik vezinlidir. Yazarı kürt edebiyatının ustası olarak kabul edilen, milli şair Ahmede Xani (1650-1706)'dır. Bu bilgin Beyazıt'ta doğdu. Farsça, arapça ve türkçe bilirdi. Klasik Kürt Şiir Okulu'nu kurdu. Kürtlerin milli bilincinin uyandırılmasına kesin biçimde katkıda bulundu. Ahmede Xani'nin "lugatçe,, sı 1892'de İstanbul'da basılan Yusuf Ziyaeddin Paşa el **Halidi el Muqqadisi**'nin kürtçe/arapça sözlüğüne temel oldu.(3). Filistin asıllı (Kudüste doğdu) olan bu Osmanlı yöneticisi, kürt bölgesi olan Mutki'de (Bitlisin bir bölgesi) Kumandan olarak adlandırıldı. Kurt mollaların (aydınların)'da yardımıyla, sözlüğünü hazırladı ve baskısı esnasında da Ahmede Xani'nin manzum ve kafiyeli parçasını sözlüğe ilave etti. (s. 279-293)

(1) Avesta: Zerdüşť dininin kutsal metinlerini derleyen kitap.

(2) Eski persçe: Aşemenid çağının çivi yazısı ile yazılan dili (M.Ö.6- 4. yüzyıl arası).

(3) **Al- hadiyya al-Hamiddiyya fi al-lugha al-Kurdiyya**, İstanbul, 1892, 319 sayfa.

Yusuf Ziyaettin'in sözlüğü, sonradan M.Mokri tarafından tıpkı-basım yayınlandı.(4), ayrıca Mehmet Emin Bozarslan sözlüğün kürtçe kısmını latin harfleriyle yazıp arapça kısmını da türkçeye çevirerek yayınladı (5).

Güçlü Baban beyliğinde, Kadiri tarikatının şefi Şeyh Meref Nodeyi Barzenci (1752-1838), oğlu için 1795'de, arapça-kürtçe(merkezi lehçede) ve 1500 kelime civarında bir "lugatçe,, hazırladı. Bu "lugatçe,, aynı zamanda manzum ve kafiyeli olup (368 mısra), ilk defa 1936'da, Süleymaniyede basıldı. Diğer baskıları bunu izledi.

Kürt milliyetçilerinin kültürlerine ve dillerine sahip çıkmaları için Birinci Dünya Savaşının sonunu ve onun olumsuz sonuçlarını beklemek gerekir. 18. ve 19. yüzyıllardaki önemli çalışmalar önce avrupalıların, sonra da amerikalıların sayesinde.

Avrupadaki kürtçe çalışmaların öncüsü Dominiken vaiz kardeşler dini tarikatından olan Maurizio Garzoni'dir. Garzoni 1762'de Musul bölgesinde papalık misyoneri olarak çalışmaya başladı. İki yıl sonra da, yirmi yıla yakın ikamet edeceği, Musul'un kuzey-doğusunda bulunan ve eski Bahdinan beyliğinin başkenti olan Amadiya'ya yerleşti.

Orada, eseri **Gramatica e Vocabolario della lingua kurda**'nın (6) öğelerini derledi. Kendi alanında ilk olan bu eser, Avrupa Kürdolojisinin temellerinin ortaya çıkmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Eseri, bir sonraki yüzyılın ortalarına kadar kürtçe dili üzerine tek kaynak olarak kaldı. 19. yüzyılın sonuna kadar bir başvuru kitabı oldu (7).

Avrupalı bilim adamlarının, İran dilleri araştırmaları için dilbilim tarihinin ve karşılaştırmalı tarihin yeni yöntemlerini uyguladıkları dönem olan 19. yüzyılın birinci yarısında, kürtçe lehçeleri de belirli bir ilgi konusu olmaya devam edecektir.

Baselli misyoner, G.Hörnle, Kürdistan'daki havariliği esnasında kürt diliyle ilgilendi ve 1836-1837'de etnografi ve dilbilim çalışmalarını yayınladı(8). St. Jean İncili'nin **mokri** lehçesine ilk çeviri girişimini ona borçluyuz. Kürt lehçelerini iki guruba ayırır : Kirmanşah'ın kuzeyinden başlayıp, Van gölü ile Urmiye gölü arasına çekilen bir çizgiye kadar bütün şivelerin dahil olduğu Kuzey lehçeleri(9) ve **Zagros**, Kirmanşah bölgesi ve Loristan'daki göçebe aşiretlerin konuştukları Güney lehçeleri(10).

(4) Ziya ud-din Paşa al-Halidi, **Al-Hadiyatu'l-Hamidiyah, A Kurdish-Arabic Dictionary**, basan ve sunan M.Mokri, Librairie du Liban, 1975.

(5) Yusuf Ziya Paşa, **Kürtçe-Türkçe Sözlük**, Hazırlayan:M.E.Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978.

(6) Roma, Nella stamperia della Sacra Congregazione Fide, 1787.

(7) Kürtçeden söz eden diğer bir kitap **Linguarum totius orbis -vocabularia comparativa** - Petropolis, 1786-1789. P.S. Pallas bu kitapta Göldestädt tarafından derlenen 273 kelime yayınlamıştır.

(8) Hörnle G., Schneider E.. "Über ihre Reise nach Urmia und einigen andern Kurdendistrikten im Westen dieser Stadt" in: **Baseler Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen. Missions und Bibelgesellschaften**, 1836, s. 481-510

(9) Şikak' ve Beyazıd, **Mokri, Hakkarî** lehçelerini kapsar.

(10) **Kermanci, lakki, kalhori, gorani, lorî** lehçelerini kapsar.

Alman bilginleri E.Rödiger ve A.F.Pott. İran dilleri ailesi içerisinde kürtçenin bağımsız bir yer işgal ettiğini yazarlar (11). Kürtçe ve farsçanın ortak bir kökeni olsa bile, bu iki dilin farklı gelişmeleri esnasında bir değişme sürecinden geçerek, iki değişik dil şekline ulaştıklarını belirttiler.

Ermeni pedagog ve yazarı Haçatur Abovyan(1809-1848) ölümünden az önce **Kürtlerin medeniyeti üzerine bir dizi makale yazarak, öne çıktı (12). Çalışmaları 19. yüzyılın ikinci yarısının Rus İranologları üzerinde önemli bir etki yarattı. Rus Kürdolojisinin babası olan Abovyan'a göre kürtçe lehçeleri kurmanci ve zaza lehçeleri (İran dillerinin kürtçe olmayan kuzey- batı gurubu lehçelerinden) olarak ikiye ayrılmaktadır.**

19. yüzyılın ikinci yarısı, Kürdolojide bir dönüm noktası oldu. Çarlık Rusyası, Osmanlı ve İran imparatorluklarının zayıflamasından ve gerilemesinden Kafkasya'daki sömürgelerini genişletmek için yararlandı. Rus süvarileri, imparatorlukların sınır boylarının geleneksel muhafızları, başeğmez kürtlerle karşılaştılar. Onların yarattığı ilgidir ki, Kırım savaşı (1853-1856) ertesi St. Petersburg imparatorluk bilimler akademisi Kürdolojinin dünyadaki birinci merkezi haline geldi.

Kazan üniversitesi türkçe profesörü E. Berésine farsça üzerine yaptığı çalışmaları çerçevesinde kürtçe ile de ilgilendi ve doğu ve batı kürtçe lehçeleri üzerine birçok betimlemeler, Horasan ve Musul kürtçesi üzerine monografiler yayınladı (13). Rus İranologu A. Chodzko, Paris'de görevli iken, Baban beyleri ailesinden aydın bir aristokrat olan Ahmed-i Han'dan kürtçe öğrendi ve **Journal Asiatique** 'de Süleymaniye şivesi ile ilgili betimlemeleri yayınladı(14).

Piotr J. A. Lerch (1828-1884), rus ve sovyet Kürdolojisinin genel olarak kurucusu telakki edilir, kendisinden sonraki araştırmacılar kuşağı üzerindeki etkisi sınırsızdır (15). Bilgi kaynakları, Kırım savaşında esir düşüp Smolensk bölgesindeki Rotislav'da tutuklu, Osmanlı Kürdistanının çeşitli bölgelerinden olan kürtlerdir. 1858'de akademisyen B.Dorn'un (16) yönetiminde, **Forchungen über die Kurden und die Iranischen Nord Chaldaer** (17) kitabı St. Petersburg'da çıktı. Kitapta, kurmanci ve zazaça metin derlemeleri, almanca çevirileri ve sonunda küçük bir sözlükle birlikte yayınlandı. Kitabın girişinde kürt dilinde daha önce yapılmış

(11) **Kurdischen Studien**, Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes, 1840, 1842, 1844, 1850.

(12) No: 46, 47, 49, 50, 51, Tiflis, 1848.

(13) E.Beresine, **Recherches sur les dialectes Musulmans II, Recherches sur les dialectes persans**, Imprimerie de l'Universite de Casan, 1853.

(14) A.Chodzko, "Etudes philologiques de la langue kurde (dialecte de Suleimanie)", **Journal Asiatique**, Avril-Mai, 1857, s.297-356. 1.kısım: **dialecte kurde Oriental**, s.118-138; **Dialecte Kurde occidental**, s.138-158; 2.Kısım, **Kurde de Khorasan**, s.26-31; **Kurde de Mossoul**, s.32-38.

(15) Qanatê kurdo, "P.Lerch'in Kürtçe Alanındaki Çalışmaları" (kürtçe), **Kürt Bilimler Akademisi Bülteni** içinde, Bağdat, cilt: 2, 1974 s.624-651.

(16) Bernhard Dorn (1805-1881), Alman oryantalisti, St. Petersburg'da çalıştı ve öğretim üyeliği yaptı.

(17) P.Lerch, **Forchungen über die Kurden und die Iranischen Nördchaldäer**, St.Petersburg, 1857-1858.

çalışmaların tümünün eksiksiz bir taramasını ve yorumunu yapar. Ertesi yıl kurtçe /rusça ve zazaca /rusça bir sözlük yayınladı (18). Bitirilememiş uç el yazması Leningrad ve Moskova üniversitelerinin kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Yazara göre, kurtçe, ıranî diller ailesi içinde bağımsız lehçeler bütünüdür. Lerch ayrıca kurt medeniyetinin değişik yönleri üzerine çalışmalarını yayınladı.

Viyanalı oryantalist Friedrich Müller, E. Bérésine ve P. Lerch'in çalışmalarından doğrudan etkilenerek, kurmancı ve zazaca ile ilgilenmeye başladı (19). Rusyanın Erzurum Konsolosu Auguste Jaba, Molla Mahmud Beyazıdî'den kurtçe öğrendi ve yine akademisyen B.Dorn'un desteğiyle **Recueil de Notices et Récits**'i yayınladı(20). Topladığı ve fransızcaya çevirdiği Hakkari kökenli sekiz şairle, ilk defa kurt şairlerinin varlığını tanıtarak, Kürdistan'daki aşiretlerin dil ve edebiyatının bilinmesine hizmet etti. Ozamandan beri bir çok eski yazarın çalışmaları ortaya çıkarıldı ve mümkündür ki başka keşifler de yapılacaktır (21). 15000 kelime civarında olan ve Ferdinand Justi'nin özenli çabalarıyla yayınlanan ilk kurtçe /fransızca sözlüğü de Jaba'ya borçluyuz (22). Bu başvuru kaynağı hala kuzey kurtçesi üzerine çalışan dilbilimcilerin vazgeçemediği bir çalışma aracıdır.

Yine bu dönemde anglo-amerikan misyoner gurupları Kürdistan'daki faaliyetlerini arttırdılar. 1851'de rahip Samuel A. Rhea, Hakkari ve Gawar ovasındaki Memikan köyüne yerleşerek Kurtçe öğrendi. Gawar ve Urmiye şivelerini de dayanak yaparak Hakkari lehçesinin gramatikal taslaklarını Urmiye'de kaleme aldı. Eseri ancak 1865'de ansızın gelen ölümden sonra basılacaktır (23). Değişik inciller kurtçeye çevrilip, 1856'da İstanbul'da, ermeni harfleriyle basıldı. Harput protestan Misyonerliği, 1868'de ermeni harfleriyle bir kurtçe alfabe yayınladı(24).

Garzoni, Chodko, Lerch, Rhea ve Jaba'nın çalışmalarına dayanarak, Ferdinand Justi bir kurtçe gramatikal betimleme yayınladı (25). A.Houtoum-Schindler'in **amarlu** (Horasan'a sürgün edilen Kurtler tarafından konuşulan lehçe),

(18) **Issledovaniya ob iranskix Kurday i ix predkax severnix Xaldejax**, St.Petersburg, Bilimler Akademisi, 1858, 113 sayfa **Kurmancı/Rusça Sözlük**, s.1-84; **Zazaca/Rusça Sözlük**, s. 85-108.

(19) Fr.Müller, **Kurmangi-Dialekt der Kurdensprache**, Viyana, 1864
Fr.Müller, **Zaza-Dialekt der Kurdensprache**, Viyana, 1865

(20) A.Jaba, **Recueil de Notices et Récits Kourdes**, St. Petersburg 1860.

(21) 1950'li yılların başında Alaaddin Sicadi, Bağdat'da Kurtçe bir **Kurt Edebiyatı Tarihi** (634 s.) yayınladı. Genişletilmiş yeni baskısı (706 s.) 1971'de Bağdat'da çıktı. Yazar, 24 şair üzerine önemli ve titizce hazırlanmış biyografiler ve hayatta olmayan 212 şairin bir listesini verir. Andığı şairler yalnızca Merkezi Kürdistan kökenlidirler.

(22) A.Jaba, **Dictionnaire Kurde/Français**, Ferdinand Justi tarafından İmparatorluk Bilimler Akademisinin istemi üzerine yayınlanmıştır. St.Petersburg, 1879, 18-463 s.

(23) S.A.Rhea, "Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari Disctrict, in: **J.A.O.S.** vol. X, No:1, New Haven, 1872, pp. 118-156.

(24) Bible Society of America ve British Bible Society'nin desteğiyle 1919'da New York'da American Bible Society, rumcadan merkezi kurtçeye Yusuf Masih tarafından arap harfleriyle çevrilen **İncil Muqaddei** (Kutsal İncil)'i yayınladı. 1953'de, Beyrut'da St. Luc İncilinin kuzey kurtçe çevirisi arap ve latin harfleriyle çıktı.

(25) F.Justi, **Kurdische Grammatik**, St. Petersburg, 1880, 34, 256 s. "Note sur les mots étrangers en Kurde" in: **Revue de Linguistique de Paris**, Paris, 1873, t. 6, pp. 89-99.

balkor, mokri, so ve zangana, bahtiyari, lori, goran lehçelerini kapsayan **Beitrage zum Kurdischen Wortschatz** (26) adlı çalışmaları Leibzig'de çıktı. 1887'den itibaren, Eugen Prym ve Albert Socin, Tur Abdin ve Botan (Kuzey Kürdistan'da) lehçeleri ile ilgili bir betimleme yayınladılar. Bunu Kürtçe/almanca bir sözlük takip etti (27) ve Socin, ünlü **Grundriss der Iranischen Philologie** (28)'de yayınlanan kürt dili üzerine bir incelemeyi kaleme aldı. S.A.Egiazarov 3000 kelime civarındaki ilk kürtçe/rusça ve 4000 kelime civarında rusça/kürtçe sözlüğü yayınladı (29). Viyanalı oryantalist Hugo Makas 1892'de, St. Petersburg'da kürt folkloru metinlerini, almancaya çevirerek, gramatik açıklamalı ve bir sözcük dizini ile beraber yayınladı (30).

Kaşif Jacques de Morgan arkeolojik çalışmalarını İran Kürdistanında yaptı (1889-1891). Bir gramatik betimlemenin ögelerini ve bütün şive guruplarının dahil olduğu değişik kürt lehçelerinin bütünlüklü bir lugatçesini hazırladı. Bunlar kuzeyde; **yezidi** merkezde; **cafi, mukri, süleymaniye, sihneh**; güneyde; **kirmanşah, gerros, laki** şive guruplarıdır(31). Bu çalışmanın baskısını büyük iranolog Cl.Huart'ın özenli çalışmalarına borçluyuz.

Gerusi lehçesinin(merkezi kürtçe) bir küçük lugatçesi, **Memoires de la Societé Asiatique**'in içinde fransız konsolosu Amédée Querry tarafından 1895'de yayımlandı(32). Bunun için Dr. Tholozan tarafından tutulan iki tane not defterini kullandı. Dr. Tholozan bu notları, Gerusi aşiretinin bir kolu olan ve Hazer Denizi kıyılarında zorla göçettirilmiş olan Hocavendlerin arasında yaşadığı dönemde tutmuştu.

Albert von Le Coq, Nubuhar'ın el yazmalarına uygun olarak kürtçe ve zazaca metinlerini yayınlayarak zengin kürt folklorunun korunmasına katkıda bulundu(33). Ayrıca bu yüzyılın başında, büyük alman bilgini Oscar Mann eski ve çağdaş iran dillerini incelemek üzere İran'a gitti (1901-1903). İran Kürdistan'ı folklorü

(26) A. Houtoum-Schindler, "Beiträge zum Kurdischen Wortschatz", in: **Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, vol. 38, 1884, pp. 43-116.; vol. 42n, 1888, pp. 73-79.

(27) Eprym- A.Socin, **Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder in den dialekten des Tur Abdin und von Bohtan**, St.Petersburg, 1887,1890.

(28) A.Socin, "Die Sprachen der Kurden", in: **Grundriss der Iranischen Philologie**, Strasbourg, 1889-1901.

(29) S.A. Egiazarov, L.P. Zagurskij, "Kurmandzijsko/russkij slovar" in: **ZKORG**, 1891, c.13, s.1-66. "Russko/kurmanzijkij slovar" a.g.d., s.67-122.

(30) H.Makas, **Kurdische texte im kurmanji- dialekte aux der gegend von Mardin**, St. Petersburg. 1897.

H.Makas, **Kurdische studien, eine probe des dialekte von Diarbekir: ein Dedich aus Gäwar; Jezidengebete**, St. Petersburg, 1900. Yeni bir tıpkı basımı 1979'da Hollanda'da yayımlandı. Hollanda'da yayımlandı.

(31) J. de Morgan, **Mission scientifique en Perse**, Tome V, **Etudes linguistiques, dialectes kurdes, langues et dialectes du nord de la Perse**, Paris, Imprimerie Nationale, 1904.

(32) A. Querry, "Le dialecte Guerrouci", **Mémoires de la Société de Linguistique**, Paris, 1895, T.IX, fas. 1, pp. 1-23

(33) A. von Le Coq, **Kurdische texte kurmanji erzählungen und Lieder nebst einer zaza- erzählung, gesammelt und herausgegeben in der urschrift und in transkription mit anhang und wortsammlung deutsch, baba-Kurdisch und zaza**, Berlin, 1903. Bir ciltte iki bölüm olarak hazırlanmıştır.

metinlerinden bir büyük derleme yaptı. 1906'da Mokri lehçesinin fonetik ve morfolojik bir taslağıyla başlayan kürtçe metinlerin (302 sayfası fonetik yazı ve 58 sayfası arap alfabesi) birinci cildi yayınlandı(34). İkinci ciltte (478 sayfa) kürtçe derlemenin almanca çevirisi ve kürt şairinde biçim üzerine yapılan bir inceleme yer aldı(35). Bilginin vakitsiz ölümü, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Bitlis, Cezire ve Dohuk'dan geçerek, Halep'den Musul'a yaptığı gezi sırasında (1906-1907) derlediği materyallerin yayınlanmasını engelledi.

Binbaşı Ely Bannister Soane (1923'de öldü) İran'a 1902'de ulaştı. 1906'da din değiştirip islamiyetin şii mezhebine girdi. Yerli bir müslüman kılığında yıllar boyunca Mezopotamya'yı tebdil dolaştı. Farsça ve kürt lehçelerini öğrenmeyi bu gezileri esnasında başardı (36). Soane, kürtler ve kürtçeyle ilgili yazan (1913'de Londra'da (37), 1919'da Bağdat'da (38),) ilk Britanyalılardan biridir. Majestelerinin hükümetinin bölgeye yerleştirdiği, britanyalı subay ve yöneticiler için, sonunda ingilizce/kürtçe sözlük de olan bir gramer hazırlamıştır(39).

Aynı dönemde, yeni Ahid ve Luteryen Din Kitabı'nı kürtçeyle çeviren, amerikalı misyoner L.O.Fossum, Saudj Bulaq'da (Mahabad) mokri kürtçesini kullanarak iyi bir gramer kaleme aldı(40).

...

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Birinci Dünya Savaşının sonu kürtler için önemli bir dönem oldu. Bu dönemde kürtler ulusal taleplerinin, uluslararası alanda tanınmasına şahit oldular. Bu uluslararasılaşma, kürt halkının milli taleplerini belirten önemli metinlerin yayınlanmasının sonucunda olacaktır (Sevr Antlaşması madde 62 ve 64). Daha sonraki gelişmelerle, Kürt meselesi, Britanya mandası altındaki Irak'a bağlanan Musul vilayetindeki kürtlerin kaderinin belirlenmesine indirgenecektir. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de kürtler kendilerini azınlıkta bulacaklar, dört merkezi devlet arasında bölüşülme, Osmanlı ve Fars İmparatorlukları arasındaki bölüşülmenin yerine geçecektir. Böylece Kürt meselesi, Kürdistan'ı paylaşan her devlet için bölgesel bir probleme dönüşecektir.

(34) O.Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden**, Teil 1, **Grammatische skizze, texte in phonetischer und persischer umschrift**, Berlin, 1906.

(35) O.Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden**, Teil 2, **Deutsche über setzung der texte mit einer einleitung über inhalt und form der oskurdischen volksepiik**, Berlin, 1909.

(36) E.B. Soane, **To Mesopotamia and Kurdistan in disguise**, Londres, 1912, 2ème éd., Londres, 1926.

(37) E.B. Soane, **Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language**, Londres, 1913, 289 s.

(38) E.B. Soane, **Elementary kurmanji grammar**, Bağdat, 1919, 197 s.

(39) Yüzbaşı R.F. Jardine, Dohuk'daki ingiliz danışmanı, Musul'un doğusunda konuşulan **badinani** lehçesinden örneklerle tam bir betimleme yayınlandı. **Bahdinan Kurmanji**, Bağdat, 1922, 114 s.

(40) L.O.Fossum, **A practical Kurdish grammar, with English phonetic pronunciation exercises for translation into Kurdish, short stories illustrating Kurdish composition and syntax**, Minneapolis, 1919, 278 s.

Bir küçük kürt topluluğu (350 000- 400 000 kişi tahmin ediliyor) S.S.C.B.'de yaşar. Bu topluluk bir "milliyet,, olarak tanınmış ve devletin desteğini kazanarak okullara, basına yayına sahip olmuştur. SSCB'de dilbilimi alanında, kürtçe,iranolojinin özerk bir disiplini haline gelmiştir. Bu ülke, bugün, hiçbir ülkede olmayan,uzmanlaşmış bir ekiple, dünyada birinci yeri alır. Leningrad, Moskova, Erivan ve Baku Üniversitelerinde çalışan sovyet kürtologlarının eserleri, bizim tanıtmaya çalıştığımız kadrolarinkini aşmış ve ancak ayrı bir çalışmanın nesnesi olacak duruma gelmiştir. Bundan dolayı, bu yazıda bunlardan bahsetmeyeceğiz. Bu konuda meslektaşlarımız Alexandre Bennigser(41) ve Mohammet Mokri'nin(42), belge bakımından güçlü makalelerine başvurmak yararlı olabilir. Yayınlanmalarının üzerinden yirmi yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, bu makaleler SSCB'deki Kürdolojinin önemi hakkında bir fikir verebilirler.

Türkiye ve İran'da, otoriteler, kürt halkına karşı zorlu bir asimilasyon politikası izlemişler ve bütün kürtçe ifade girişimlerini sert bir şekilde baskı altına almışlardır. Böylece kültürel merkezler, 20'li yıllarda kürtlerin bazı ulusal haklar aldıkları, Britanyanın mandasındaki Irak ve Fransanın mandasındaki Suriye'ye kaymıştır. Bu iki ülkede de kürt bilginleri aynı paralelde ve aşağı yukarı aynı anda, dillerinin kodifikasyonuna ve kullanışlı bir alfabenin hazırlanmasına canla başla girişmişlerdir.

Irak'da, Kürdistan'da okullar açıldı, özellikle de Süleymaniye'de. Böylece Süleymaniye lehçesi, edebî dil düzeyine çıkarıldı. Bir kürt tarafından kürtçe olarak kaleme alınan ilk gramer 1928'de çıktı(43). Said Sıdqi Kaban grameri, Süleymaniye lehçesiyle hazırlandı. Birkaç ay sonra, Irak'ın gelecekteki Milli Eğitim Bakanı Tawfiq Wahbi kendi gramerini yayınladı(44). Yazarlar arab-fars alfabesinden hareketle hazırlanan bir alfabeyi halka benimsettiler. Bilhassa merkezi kürtçedeki, arapça ve farsça kelimelerin varlığı olgusunu da hesaba katarak, daha sonra sürekli olarak geliştirilecek olan bir ayırıcı işaretler sistemini adapte ettiler. 1933'de Hamid Farac bir alfabe yayınladı(45). Erbil'de, 1950'de Giw Mukriyani **Al-Murşid-Raber** ("Rehber,,), (46), adlı arapça/kürtçe bir sözlüğü kendi matbaalarında bastı ve 1955'de, "Gökkuşağı,,(47) adlı kürtçe/farsça/arapça/fransızca/ingilizce öğretici sözlüğü yayınladı.

(41) A. Bennigsen, "Les Kurdes et la kurdologie en Union Soviétique", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, içinde. cilt 1, Paris, Nisan-Haziran, 1960, s.513-530.

(42) M.Mokri, "Kurdologie et enseignement de la langue en URSS", **L'Ethnographie, Revue de la Société d'Ethnographie de Paris**, 1963, s.71-105.

(43) Said Sıdqi Kaban, **Muxtasi-ı sarf u nahw-ı kurdî**, (Kısa kürtçe gramer), Bağdat, 1928,76 s.

(44) Tawfiq Wahbi, **Destûr-ı zıman-ı kurdî**, (Kürtçe Gramer), Bağdat, 1929. Bu eseri, 1933'de **Xöndewarî-y baw**, ("Genel Giriş") takip etti. Bir Latin alfabesi öneren, 44 sayfalık bir derleme olarak, Bağdat'da çıktı. Gramerin arapçası 1956'da Bağdat'da **Qawaîd al-Lughâ al-kurdîyya** adıyla yayımlandı.

(45) Hamid Farac, **Alef u be-y kurdî**, Bağdat, 1933.

(46) Giw Mukriyani, **El Murşid/Raber** ("Rehber"), (Arapça/Kürtçe sözlük) Hewlêr/Arbil, 1950, 404 p.

(47) Giw Mukriyani, **Kolk-e zerîne, Ferheng-ı kurdî-farîsî-erebî-fîrensî-İngîlîzî**, Erbil, 1955. Genişletilmiş ikinci baskısı Erbil, 1966,240 s.

Türkiyedeki kıyımlardan kurtulan kurt bilginleri, parlak animatorler olan Emir Celadet (1893-1951) ve Kamuran (1895-1979) Bedirhan'ın etrafında guruplaştılar. Emir Celadet, 1932'de, latin alfabesinden hareket ederek hazırlanan ve Türkiye'de Kemal Atatürk tarafından kabul edilen yeni alfabeye yakın bir alfabe düzenledi. Aynı zamandakuzey kürtçesinin gramer kurallarını HAWAR (1932-1935 ve 1941-1943) ve RONAHİ (1942-1944) dergilerinde kodifiye etti. "Şam Okulu,, kürt entellektüel hayatında çok başarılı bir sayfadır. Bu okul birçok kurt şairi, hikayecisi, dılcısı yetiştirdi. Aynı zamanda Fransız Kurdolojisinin kurucuları Dominiken Vaiz kardeşler tarikatından Peder Thomas Bois, Roger Lescot, Pierre Rondot gibi birçok fransız bilim adamını eğitti.

Bugün kısıtlı olarak kullanıldığı halde, kullanışlı olduğu özellikle ortaya çıkan **ve genel olarak kuzey kürtçesi için adapte edilmiş olan latin alfabesi de bu "okul"** tarafından hazırlanmıştır. (SSCB'de, 1939 dan beri değişiklik yapılmış bir kırı alfabeti yayınlarda kullanılmaktadır. fakat yazılarında çoğu kez latin alfabesi kullanılır.)

1926'da, Paris de küçük bir incec kitap çıktı(48). Kitabın yazarı, Musul bölgesinin keldani papazı, Rahip Paul Beidar bu kitapta ilk defa kuzey kürtçesinin gramatikal biçimini saptadı. Berlin de tatarın arkalı iranolog Kaj Barr, Arthur Christensen ile, F.C.Andreas in güney kürtçesi üzerine yaptığı çalışmayı yayınladılar (49). Bu çalışma, şimdiye kadar çok az incelenen lehçeleri betimlemesi açısından çok önemlidir.

Irak'da, 1958 darbesiyle (ve Haşimi monarşisinin devrilmesiyle) bir arap-kürt kardeşliği dönemi başladı. Kürt halkının ulusal hakları, anayasayla tanındı. Kürtçe eğitim yapan okullarda öğrenim süresi uzatıldı. Bağdat Edebiyat Fakültesinde bir kürtçe kürsüsü açıldı ve dört yıllık lisans eğitimi başlatıldı. Bir "Kürtçe Çalışmaları Genel İdaresi,, ve bir "Kürt Kültürü Genel İdaresi,, oluşturularak, eğitim kitapları hazırlatıldı. Kürt öğrencileri yurtdışı eğitim bursu aldılar. Muhammed-i Hal nihayet kürtçe/kürtçe olarak hazırladığı mükemmel sözlüğünün birinci cildini yayınlayabildi(50). Nuri Ali Amin hala çok kullanışlı olan iki gramer el-kitabı yayınladı(51). Adını anmadan geçilemeyecek bir diğer yayın da, aynı dönemde yayınlanan İran Kürdistanından Sanandajlı Şeyh Marduk Kürdistanî'nin kürtçe-arapça-farsça sözlüğüdür(52). Bunu takiben Giv Mukriyani (53) ve Alaeddin

(48) P.Beidar, **Grammaire kurde** (dialecte de Mossoul), Paris, 1926, 77 s.

(49) Arthur Christensen, **Iranische Dialektaufzeichnungen aus dem Nachlass von F.C. Andreas, zusammen mit Kaj Barr und W.Henning erster teil... Kurdische Dialekte, bearbeitet von Kaj Barr**, Berlin, Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, 1939, s.111-491.

(50) Şeyh Muhammed-i Hal, **Ferheng-i Hal**, 3 cilt, Süleymaniye, 1960-1976

(51) Nuri Ali Emin, **Qewa Id-i ziman-i kurdî le serf u nehw-da**, Bagdat, 1956, 112 s.
Nuri Ali Emin, **Rêzman-i Kurdî**, Süleymaniye, 1960, 128 s.

(52) Ayetullah Ağa û şeyh Muhammed Marduh Kurdistanî, **Farhang-e Mardokh**, 2 cilt, resimli, Tahrân, 1955-1957, 1922 s.

(53) Giw Mukriyani, **Ferheng-ê Mehabad** (Arapça-Kürtçe Sözlük) Erbil, 1961.

Sicadi(54) sözlükcülükle ilgili (lexicographique) çalışmalarını yayınladılar. Yine çok sayıda aydın, birçok gazete, dergi, magazin ve bültenler yayınladılar. İran ve Suriye'den gelen mülteciler, Irak'a sığındılar ve kuzey kürtçesi ozanı Cigerxwin, Bağdat üniversitesine dersler vermek üzere davet edildi. Cigerxwin, burada bir gramer kitabı yayınladı(55).

Türkiye'deki kısa bir serbestlik döneminden istifade ederek, Urfa Milletvekili Kemal Badıllı, Türkiye Cumhuriyetinde ilk olarak bir gramer yayınladı(56). Ayrıca Musa Anter hapishanede iken hazırladığı kürtçe/türkçe sözlük(57) ile Mehmet Emin Bozarslan güzel resimlenmiş bir alfabe yayınladılar(58).

Avrupa'da kürtçe incelemeleri dağınık bir biçim izledi. İkinci Dünya Savaşının ertesinde, **Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes**'de (Yaşayan Doğu Dilleri Milli Okulu), bir kürt dili kürsüsü kurulmuştu. Roger Lescot (1914-1975) buraya ilk asil görevli olarak atandı, hemen arkasından başka bir yüksek göreve çağrılınca, yerini ENLOV'da (bugün Institut National des Langues et Civilisation Orientales) ders veren Emir Kamuran Bedirhan'a devretti. Roger Lescot, 1970'de **Grammaire Kurde (dialecte Kurmandji)** (59) adlı grameri yayınladı. Lescot, kitap "günümüzde bir konuşma dili olarak kullanılan kurmanci lehçesini betimler. 1951'de ölen merhum Emir Celadet Bedirhan'ın yirmi yıldan fazla sürdürdüğü araştırmaların sonucudur., der.

Brüksel ve Londra'da aşağı yukarı aynı dönemde bir kuzey kürtçesi sözlüğü (60) ve mükemmel bir merkezi kürtçe sözlüğü (61) yayımlandı. Yine Londra'da, bilim adamı D.N.Mack Kenzie araştırmalarının sonuçlarını yayınladı. **Kurdish Dialect Studies** (62) adlı kitabı, bugün batıda kürt dil biliminin en önemli çalışmasını oluşturur. Mac Kenzie, **School of Oriental and African Studie**'de (Doğu ve Afrika incelemeleri Okulu) kürtçe öğretmenliği yaptı ve kürt dilbiliminin değişik yönleri üzerine çok sayıda temel incelemeler yayınladı. Süleymaniyeli bir kürt olan Cemal Nebez Berlin'e yerleşti ve Batı Berlin Üniversitesinin İran dilleri bölümünde uzun yıllar boyunca kürtçe öğretti. İsveçli oryantalist Stig Wikander, çoğunluğunu

(54) Alaaddin Sicadi, **Destûr-i ferheng-i zeman-i kurdî** (Öğretici gramer ve sözlük kürtçe-arapça-farsça), Bağdat, 1961.

(55) Cegerxwin, **Awa-w destûr-a zîman-ê kurdî** ("Kürtçenin yapısı ve grameri") merkezi kürtçe Bağdat, 1961.

(56) Kemal Badıllı, **Kürtçe Grameri, Kürmançça Lehçesi**, Ankara, 1965, 160 s.

(57) Musa Anter, **Ferhenga Khurdî-Tirkî, Kürtçe-Türkçe Sözlük**, Ankara, 1965, 169 s.

(58) M.Emin Bozarslan, **Alfabe**, İstanbul, 1968; İkinci Baskı. Boras (Suède), 1980, 64 s. resimli.

(59) Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, **Grammaire kurde (dialecte kurmandji)**, Paris, 1970, 372 s.

(60) J.Blau, **Dictionnaire kurde-français-anglais**, Bruxelles, 1965,

(61) Tawfiq Wahby and C.J. Edmonds, **A Kurdish-English dictionary**, Oxford, 1966.

(62) D.N. Mac Kenzie, **Kurdish Dialect Studies**, London, Oxford University Press, vol. 1, 1961; vol.2, 1962.

"Şam Okulu" tarafından basılan dergilerden seçtiği **Recueil de Textes Kourmandji** (Kurmanci Metin Derlemeleri) (63) adlı derlemeyi yayınladı.

Birleşik Devletler'de, Ernest Mc Camus, Süleymaniye kürtçesini betimleyen bir kitap (64) ve bir kaç yıl sonrada teksir olarak basılan beş ciltlik **Kurdish Basic Course** (65) adlı çalışmayı yayınladı. Margaret Khan doktora tezinin bir kısmını Rezaie (Urmiye) çevresinde konuşulan kürtçenin diğer dillerin fonetiklerinden etkilenmesi incelemelerine ayırdı (66).

Bağdat otoriteleri ve başkaldıran kürtler arasındaki antlaşma (Mart 1970'den mart 1974'e kadar sürmüştür) kürtçe incelemeleri açısından önemli gelişmelere fırsat verdi, özellikle aktif forumlar olan Bağdat'daki Kürt Bilim Akademisi ve Süleymaniye Üniversitesi 1971'de resmen açıldılar. Kazanılan kültürel özgürlükler, yine çok sayıda ve uzman aydınları, çalışmalarını uzmanlaşmış dergilerde yayınlamaya yöneltti. 1973'den beri düzenli olarak çıkan Kürt Bilimler Akademisinin BÜLTEN'i bir enformasyon madeni gibidir. Bu arada dış ülkelere giden genç öğrenciler yüksek öğrenim diplomalarıyla birlikte döndüler : Nasrin Fahri, Abdal-Rahman Maruf, Pakiza Rafiq Hilmi, Muhammed Emin Hawramani, Kemal Fuad, İzzaldin Mustafa Resul... "eskiler,, e başarıyla yardım ettiler. Bu "eskiler,, Mela Şükür, Rauf Ahmed Alani, Mahmud Zamdar, Behzad, Mesud Muhammed, Abdullah Sıraç, Sadık Bahaldin, Fadi Nizamaldin'dir.

Özel sözlüklere olan ihtiyaç kendisini hissettirdi ve Maruf Qaradaği Mardox ve Doktor Abdalrahman Abdallah, 1972'de biri tarım terimleri sözlüğü (67) ve bölgede en fazla görülen hastalıklarla ilgili bir sözlük (68) olmak üzere iki sözlük çıkardılar. Abdal Kadir Barzenci (69) ve Kemal Celal Garip (70), bizlere "ansiklopediler,, hediye ettiler. Yine aynı dönemde Abdalrahman Muhammed Amin Zabihi yirmi yıldan daha fazla bir emeğin meyvesi olan kürt dilinin anıtsal sözlüğünün basımına başladı (71).

...

(63) S.Wikander, **Recueil de textes kurmanji**, Uppsala Universitets Arsskrift, 1959:10, Uppsala/Wiesbaden, 1959, 108 s.

(64) E.N. McCarus, **A kurdish grammar, descriptive analysis of the Kurdish of Sulaimaniya, Iraq**, New York, 1958.

(65) J.J Abdullah & E.N. McCarus, **Kurdish Basic Course, Dialect of Sulaimania, Iraq**, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1967, üç adet **Kurdish Readers** ve bir **Kurdish English dictionary**, ile birlikte.

(66) M.Kahn, **Borrowing and variation in a phonological description of Kurdish**, The University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, 1976, 160 s.

(67) Me rûf Qeredaghi Merdax, **Kisht u Kal** ("Tarım"), kürtçe/kürtçe sözlük, iki cilt, Bağdat, 1972.

(68) Dr. Abdal Rahman Abdallah, **Tendirust-î gisti** (Halk sağlığı), Bağdat, 1972.

(69) Abdal-Qadir-î Berzenci, **Ferheng-î zanîyarî** ("Ansiklopedi"), (A-S), Bağdat, 1972.

(70) Kemal Celâl Garip, **al-gamûs al ilmî** ("Bilimler Sözlüğü"), cilt.1, Arapça-kürtçe sözlük (A-C), Süleymaniye, 1974, 438 s.; cilt. 2, arapça/ingilizce-kürtçe sözlük Bağdat, 1979, 403 s.
Kemal Celâl Garip, **Ferheng-î zanîyarî** ("Bilimler Sözlüğü"), tek cilt, resimli, arapça-ingilizce-kürtçe sözlük Bağdat, 1975, 102 p.

(71) Abdal Rahman Muhammed Amin Zabihi, **Qamûs-î ziman-î Kurdî** ("Kürt dili sözlüğü"), kürtçe-kürtçe sözlük, cilt.I (Bir başlangıç olarak sesli hecelerle), Bağdat, 1977, 246 s.; cilt II (b-beynet), Bağdat, 1979, 230 s.

Kürdistanı paylaşmış bulunan ülkelerde, kürt toplumuna ulusal haklar tanındıkça kürtçe ile ilgili incelemeler de artmış, gelişmiştir. SSCB bir yana bırakılırsa, Kürtlerin en fazla haklar elde ettiği ülke Irak'dır ve yine Irak'daki kürtler diğerlerine nazaran daha fazla dilbilimi ve sözlük sorunlarıyla meşgul olmuşlardır.

Henüz kürtçe lehçelerini birleştirme yönünde incelemeler yoktur. 1978'de Moskova'da Qanatê Kurdo (72) ve 1976'da, Federal Almanya'da Cemal Nebez (73) kürtçeyi birleştirebilecek çareler aramışlardır. Fakat kürtlerin birçok merkezi devlet arasında dağılmış olması ve azınlıkların yerel özerkliklerine karşı olunması, lehçelerin çokluğu, üç ayrı alfabeye yazılması... bütün bunlar olumsuz etkenlerdir. Bununla birlikte, demokrasinin ilerlemesiyle birlikte kürt ulusal özlemlerinin büyük bir bölümünün tanınması muhtemeldir. Ancak bu sonuncusu gerçekleştiği takdirde kürtler kendi kültürel miraslarına sahip çıkabilecekler ve kürtçe büyük dünya dilleri arasında hak ettiği yerini alabilecektir.

Kaynaklar:

J.Blau, *Dictionnaire kurde-français-anglais*, Bruxelles, 1965, bkz. s.12-17

Le kurde de Amadiya et de Djabal Sindjar, Paris, 1975 bkz. s.12-19

Manuel de kurde (dialecte sorani), Paris, 1980, bkz. s. 17-28.

Abdal Rahman Maruf, *Ma kutiba an al-lugha al-kurdiyya*, ("Kürt dili üzerine yazılar"), Bağdat, 1978, 26 s.

Wushe-y ziman-î kurdî ("Kürt Dilinde Kelime"), Bağdat, 1975, bkz. s.69-102.

D.N. MacKenzie, *Kurdish Dialect Studies*, London, Vol.1, 1961, bkz. s.13-21.

"Iranien Languages", Th. A. Seabok, *Current Trends in linguistics*, No:6, 1969, bkz. s.450-477.

"Langue kurde", *Encyclopédie de l' Islam*, nouv. éd. Paris, 1981, s.482-483.

J.S. Musaelian, *Bibliografijo po kurdovednija*, Moskova, 1963, 184 s.

J.Nabaz, "Kurt-e mêjûyek-î kurdnasî le elmanî-da" (Almanya'da Kürdolojinin kısa tarihi) *Kürt Bilimler Akademisi Bülteni*, 2.cilt. 1.Kısım, Bağdat, 1974, s.413-485.

I.M. Oranskij, *Les Langues Iranienes*, rusça'dan çeviren. J.Blau, Paris, 1977.

(72) K.K Kurdoev, *Grammatika kurdskogo jazyka na materiale dialektov kurmandji i sorani*, ("Kurmanci ve Sorani'den başlayarak Kürt dili grameri"), ed. Nauka, Moskova, 1978, 294 s.

(73) Jemal Nebez, *ziman-î yekgirtu-wî kurdî*, ("Birleştirilmiş Kürt Dili"), Avrupa Kürt Öğrencileri Birliği, dizi:kurdoloji, No 1, Amberg, Federal Almanya, 1976,125 s.

ONDOKUZUNCU YÜZYILDA KIRD (ZAZA) (1) AŞİRETLERİ ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR

Malmîsanij*

Kürdistan'da işgalci devletlerin askeri ve idari güçlerinin yaptığı tahribat, değişik dönemlerde şu veya bu biçimde süregelmiştir. Günümüzde bu yağma, talan ve katliam devam etmektedir.

Dış kaynaklı bu tahrip mekanizmasının yanı sıra, içte aşiretler arasındaki çekişme ve çatışmalar da halkın ağır kayıplar vermesine neden olmuştur. Yazımızın konusu, ağaların ya da aşiret reisleri ile beylerin yönlendirdiği aşiretler arasındaki bu çatışmaların birkaçı ile ilgilidir. 19. yüzyılda meydana gelen söz konusu çatışmalar, 1858'de St. Petersburg (bugünkü Leningrad)'da basılmış olan P. Lerch'in **Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chalder** adlı kitabındaki metinlerde anlatılmaktadır (Lerch, i.p., Issledovanie ob iranskix Kurdax i ix predkax severnix xaldex, KN 3, SPB, 1858). Yazımız için esas aldığımız bu metinlerin orijinalleri Kird (Zaza) lehçesinde yazılmış ve daha sonra Almanca'ya da çevrilip basılmıştır. Söz konusu kitaptan aldığımız alıntılar zazaca metinlerden çevirdik (2).

Daha çok dil malzemesi sayılabilen bu metinler, o döneme ait bazı olayları yansıtmaları yönünden de önem arzederler. Ancak bu metinlerin, söz konusu yöre köylülerinin aktardığı bilgilerden ibaret olduğu göz önüne alınıp bu köylülerin mensup oldukları aşiretlerin gözüyle olayları aktarma ve abartma payını unutmamak gerekir.

Burada çatışmalarına değinilen aşiretler, bugün Elazığ'a bağlı bulunan Palı (Palu), Bingöl'e bağlı bulunan Darahêni (Genç) ve Diyarbakır'a bağlı bulunan Hêni (Hani) ilçelerinin köylerinde yaşayan aşiretlerdir. Bu aşiretlerin herbiri bir çok köyü

(*)Türkiyeli Kürt, Paris (Sorbonne) Üniversitesi'nde Kürt dili üzerine çalışmaktadır.

(1) Kuzeybatı Kürdistan'da yaşayan ve daha çok Zaza diye bilinen Kürtler, değişik adlarla adlandırılırlar. Zazaların kendileri, Piran, Palu, Bingöl yörelerinde kendilerine Kird; Dersim yöresinde kendilerine Kurmanc diyorlar. Kurmanclar ise genellikle Zazalara Dımış derler. Görüleceği gibi, bu yazıda değerlendirdiğimiz metinlerde sık sık Kird adı kullanılmaktadır.

(2) P. Lerch, Osmanlı-Rus Kırım Savaşında esir düşen Osmanlı askerleri arasında bulunan kürtlerin ağzından birçok kürtçe metin derlemiştir.

kapsamaktadır. Örneğin metinde de belirtildiği gibi Sêwan (Sivan) ve Qerbegan (3) aşiretlerinin her biri 34 köyü kapsamaktadır. Metinleri derleyen P.Lerch, bir yerde Sêwan Aşiretinin kapsadığı köylerden 33'ünün adını da (bir köylünün ağzından) yazmıştır. Bu köyler şunlardır (4):

1-Fatrakom, 2-Xopsor, 3-Tenik, 4-Rezuan, 5-Zımağ, 6-Xoersig, 7-Xemek, 8-Bılıke, 9-Melekan, 10-Mark, 11-Aldun, 12-Gêwel, 13-Kasan, 14-Xoena, 15-Sama, 16-Emera, 17-Sekera, 18-Xeilan, 19-Baziyan, 20-Mala İbrahiman, 21-Avdelan, 22-Mıstan, 23-Sayere, 24-Abasa, 25-Wışın, 26-Xaspeg, 27- Sêreçur, 28-Akeregi, 29-Letan, 30-Gahar, 31-Goeman, 32-Kavare, 33-Talek (Bak sayfa 59)

Kırd (Zaza, Dımili) aşiretleri arasında zaman zaman bir kaç köyü kapsayan çetin çatışmaların meydana geldiğini kendimiz de defalarca yaşlı kişilerden dinlemişizdir. Bugün Diyarbakır'a bağlı bulunan Piran (Dicle ilçe merkezi), Bazbend (Yeşil sırt), Kuferbi (Baltacı), Kormig, Dizdeyni, Culbeyni, köylerini kapsayan Piraney ile Qelbin (Bozoba) Dêrey (Kocaalan), Zeydan (Uğrak) köylerini kapsayan Qelbîney ya da aynı köylerde yaşayan Seferan ile Melekanlılar arasındaki çatışmalar da buna örnek olarak gösterilebilir. Piran (Dicle) ile Gêl (Eğil) yörelerindeki bu aşiretlerin yapısı, temelde akrabalığa dayalıdır. Gene bu yörede halk arasındaki bir diğer saflaşma, Sîlêmanbegi ve İsmailbegiler arasındaki saflaşmadır. Bu saflaşmanın ise daha çok eski Gêl bey (mire) lerinden Sîlêman Beg ile İsmail Beg taraftarlarına göre olduğu söylenebilir. Bu saflaşmalar yıllar boyunca yaygın ve etkin olmuş, ancak yirminci yüzyıl ortalarına doğru etkisi azalmış, giderek hemen hemen kaybolmuştur. 19. yüzyılda aşiretler arasındaki çatışmaların çok daha yoğun olduğu anlaşıyor. Örneğin P.Lerch'in metinlerinde bir kişi şu çatışmalara katıldığını belirtiyor:

- 1- Nêrip ile Hêni çatışması
- 2- Ahmed Beg ile Sêwanlıların çatışması
- 3- Sêwanlılar ile Avdula Beg çatışması
- 4- Qerbegan ile Sêwan çatışması
- 5- Weşin (5) ile Sêwan çatışması

Yukarıda da belirttiğimiz gibi P.Lerch'in metinlerinden, aşiret çatışmalarının yanı sıra bir takım yan bilgiler edinmek mümkündür. Örneğin bir yerde, Kasan köyünün o zaman 60 hanelik olduğu, köylülerden kimisinin 4-5 gözlü evlerde, kimisinin tek gözlü evlerde oturduğu, Temmuz'da yayla (Zozan)'ya çıkılıp, sonbaharın ilk ayında döndüğü ve yaylada karaçadır ya da dağevinde kalındığı belirtiliyor.

Aşiretlerden veya köylerden söz edilirken bunların o zamanki aşiret reislerinin, ağa veya beylerinin adları da verilmiştir. Örneğin:

(3) Qerbegan (Qerebegan): Bugünkü Elazığ ili Palu ilçesine bağlı bulunan Karabegan Nahiyesi (Türkçeleştirilen bugünkü adı: Arıcak) Sêwan: Bugünkü Genç (Darahênî) ilçesine bağlı bir nahiye merkezidir. (Türkçeleştirilen adı: Servi).

(4) Bilindiği gibi son dönemlerde, özellikle 1969'tan sonra Türk Hükümetlerince Kürdistan'daki adlar değiştirilip Türkçeleştirilmiştir.

(5) Wêşin: Elazığ ili Palu ilçesi yöresinde 2400 m. yüksekliğindeki Wêşin (Wêşin Dağı) eteklerindeki Wêşin Köyü (Türkçeleştirilen bugünkü adı: Erimli).

Köy veya kasaba adı

Aşiret reisi, bey veya ağa

Nerbêş köyü (Qerbegan nahiyesine bağlı)	Eli Axay Kelhani
Qerbegan	Qasım axa
Weşîn (Wîşîn)	Hesen axa
Geyte	Mehmet axa
Merzêl	Remezen axa
Nêrîbo Pil (6)	Xelef axa
Nêrîbo Qıc (6)	Wesmen axa
Sewan	Avdula Axay Kelan
Henî	Daqma Beg
Deştey Henzî	Mehmet axa

Bir yerde de aşiret reisi ya da ağa yerine iki köyün "spîyerdiş"inden bahsedilmektedir. Spîyerdiş, zazaca "aksakallı", "yaşlı" anlamına gelir (spî: beyaz, erdiş: sakal). Aynı yerde (sayfa 59) Aldun köyünün "Spîyerdiş"inin Ali Beg, Gewêl köyününkinin ise Mîstefa Aliya olduğu belirtiliyor.

Ancak bu bilgilerden "spîyerdiş" (aksakallı) ile aşiret reisi arasındaki ayrımın ne olduğu yeterince anlaşılmıyor.

Aynı şekilde bu metinlerde adı geçen ağaların toprak ağası mı, yoksa aşiret reisi anlamında mı "ağa" olduğu da yeterince anlaşılamamaktadır.

Bir başka yerde ise ağa diye anılan birisinin aynı zamanda nahiye beyi (mire) olduğu belirtiliyor. (Qerbegan Nahiyesi Beyi: Kelhan oğlu Eli Axa).

"Beg" veya "mire" diye anılan beylerin nahiye ya da şehir (Şahrestan) de oturdukları dikkati çekiyor. Öyle anlaşıyor ki bunların yetkileri aynı zamanda merkezi devlet (Osmanlılar) tarafından da onaylanmıştı. Nitekim bunun etkisi ile mire'nin taraftarlarının "Türk" oldukları söyleniyor. Bizce söz konusu beylerin Türk kökenli olması zayıf bir ihtimaldir. Ancak beyler Türk olsalar bile, onların çatışmalara sürükledikleri taraftarları olan ahali Kürt (Zaza) tür. Eğer ahali Türk olsaydı, o zamandan günümüze kadar, birkaç nesil içinde Türklüklerinin belirtisi olan dil v.b. özelliklerini böylesine yitiremezlerdi. Ya da böyle birşey olsaydı, bugün 80-90 yaşlarındaki yaşlıların bunu hatırlamaları, duymaları gerekirdi. Kaldı ki, metinde de beyin ve halktan kişilerin konuşmaları zazaca olarak aktarılmıştır.

Metinde bir beyin (Hênî'li Daqma Beg) kölesinden söz ediliyor. Başka yerlerde sözü edilen hizmetkar (xızmetkar) lar ile bu köle (kole) ler arasında ne gibi farklar olduğu da ne yazık ki açık değildir.

Değerlendirmemize esas aldığımız metinler, aşiretler arasındaki üç çatışmayı anlatmaktadır. Bu çatışmalar sırayla şunlardır:

(6) Nêrîb: Bugün Diyarbakır'a bağlı bulunan Hani ilçesi (Hênî)'nin Nêrîb adıyla anılan yedi köyü vardır:

- 1-Nêrbê Axan (Kuyular)
- 2-Nêrbê Melikan (Bozok)
- 3-Nêrbê Çulagan (Abacılar)
- 4-Nêrbê Eliyan (Atıcı)
- 5-Nêrbê Wîsîfan (Çukur)
- 6-Nêrbê Topalan (Topçular)
- 7-Nêrb-Cımsat.

Bazı kaynaklarda Nêrbîlilerin Asurlular döneminde yaşamış olan Nirbo'luların kalıntıları olabileceği belirtilir. (Bak. Şevket Beysanoğlu, *Bütün cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul, 1963, s.72, İshak Sunguroğlu, *Harput yollarında*, cilt:1, İstanbul, 1958, s.66.)

1- Qerbegan nahiyesi beyi Nerbêşli Eli Axay Kelhani ve dört oğlunun, Qerbeganlı Qasım Axa ve Weşinli Hesên Axa ile adamları tarafından öldürülmeleri. (Sayfa:61-65)

2-Nêrip ile Sewan çatışması (s.65-71)

3-Nêrip ile Hênî (Hani) çatışması (s.71-80)

Belirtmemiz gerekir ki zazaca metinden " çatışma" diye çevirdiğimiz qewxe sözcüğü, arapça ve farsçada da kullanılan, xowxa (ğevğa) sözcüğünün değişik bir telaffuzu olup kavga, dövüşme, çarpışma, çatışma anlamlarına gelir. Anlaşılabileceği gibi bu metinlerde anlatılan "qewxe" ler sıradan köy kavgalarını aşan büyük çatışmalar, hatta bazen birer savaş boyutundadırlar. Çünkü, Nêripliler ile Hênîlilerin çatışmasında olduğu gibi taraflardan birinin 4000, diğerinin 2000 kişiyi bulan " asker" inin olduğu belirtiliyor. (Metinde çatışmalara katılanlar için ağanın "asker"i deniyor).

ÇATIŞMALARIN NEDENLERİ VE ÇATIŞMALARI YÖNETENLER

Yüzlerce insanın öldürülmesine, ocakların sönmesine, korkunç tahribata neden olan çatışmalar, görünürde çok basit bazı olaylarla başlıyor. Kuşkusuz bunlar çatışmaların doğması için birer bahane niteliğindedir.

Metinlerde anlatılan çatışmalardan biri bir hırsızlık olayından, bir diğeri bir intikam alma (adam öldürme) olayından dolayı başlar. Bu intikam olayında karşı tarafın hizmetkârı öldürülür ve bunun daha önce öldürülen bir hizmetkârı karşılık öldürüldüğü belirtilir. Bunun üzerine, taraflar arasında binlerce kişinin katıldığı çatışmalar olur. İnsan bunları okurken, Fransız yazarlarının anlattığı Ortaçağ Fransa'sının feodal çekişmelerini hatırlıyor. Aşîret reisleri ağa ve beyler kendi maddî varlıklarını ve manevî otoritelerini sürdürebilmek için kitleler arasındaki çatışmaları yönlendirmek durumundaydılar. Bunun için ağa veya beylerin, kendilerine bir çok bağla bağlı bulunan köylüleri ve şehirli halkı etkileyip çatışmalara sokmak için değişik yöntemler kullandıkları görülmektedir. Bunların belli başlıları şunlardır:

1-Ağa veya Bey, çarpışmaya katılanları etkilemek için bazen onlara övgüler dizmekte. Onların duygularına hitap etmektedir. Aşağıdaki alıntılarda görüleceği gibi, Nêrip Ağası Xelef Axa (Helef Ağa) askerlerine Kîrd ve aşîret yiğitleri olduklarını söylüyor. "Bakın ağalar, döğüşmeye gidiyoruz, korkmayınız. Daqma Beg'in askerleri (Hênîlileri) kastediyor-M) çoktur ama hepsi Türkîrler, bizimle döğüşmezler, biz hepimiz Kîrd yiğitleriyiz, aşîret erkeğiyiz." (s.78)

Yine Xelef axa, Avdula Axa'ya:

"Bu, Türklerin kavgası değil (Ona benzemez.) Bu aşîretlerin kavgasıdır" der.(s.67)

2-Karşı tarafı yendikleri takdirde kazanılan mal- mülkün kendilerine verileceği vaadinde bulunulmakta, böylece çatışmaya teşvik edilmektedirler. Bu tema sık sık kullanılmaktadır.

Sêwan Ağası Avdula Axa, köylülere: "Nêribiler ile kavgamız var, geliniz!" diye haber saldıığında köylülerin cevabı şu olur: "Durma, Nêribîlilerin tüm malını bize ver, (o zaman) tüm Nêrib köylerini yakarız". (s.67) Avdula Axa ise: Çekinmeyin, kafaları bana malları size" der.(s.67)

3-Korkutup zorlamak suretiyle çatışmalara sürüklemek: Bu yola daha çok beyin başvurduğu görülür. Örneğin Hênîli Daqma Beg'in tellalı (delal), Hênîlilere şöyle sesleniyor:

" Kimse silâhsız gezmesin , silâhsız gördüğüm kişilerin başını vurdururum. Nêrib'den, Xelef Axa'dan haber geldi, yarın kavga günüdür. Eli değnektutan kimse evde durmasın!" (s.73).

Böylece sonuç olarak yüzlerce, binlerce insanın çatışmalara sürüklendiği görülmektedir.

ÇATIŞMALARIN BAŞLATILMASI

Bu çatışmalar başlamadan önce ağa veya beyler genellikle birbirlerine elçiler yollayıp karşılıklı olarak özünür, birbirlerine tehditler savurur, hakarete bulunurlar. Nihayet taraflardan biri, diğerine haber yollayarak kendileriyle filan gün filan yerde hesaplaşacaklarını bildirir, çatışmaya çağrı yapılır.

Ani baskın yapma veya gafil avlama türünden yollara baş vurulmaz. Anlaşılan o ki taraflar birbirlerinin gücünü bildiklerinden ve klâsik yöntemlerle çarpıştıklarından diğer yollara baş vurma gereği duyulmayıp töreye uygun davranılmaktadır. Aşağıdaki anlatılanlardan bu durum daha iyi anlaşılmalıdır:

Xelef Axa, Daqma Beg'e haber yollayıp:

"Vaktinde hazır bulun, yarın şafak vakti Hemiyara Düzlüğü'ne geleceğim. Sen de askerlerini topla, bağların arkasına gel, çarpışalım." (s.77)

"Bir ay sonra Heni'li Daqma beg, Neribo pil (Büyük Nêrip) e Xalef Axa'ya haber yolladı:

-Neden bu adamımı öldürdünüz, vaktinde hazır olun, beşinci gün kavgamız olacak.

Xelef Axa (ise), Hên'li Daqma Beg'e şu haberi yolladı,

-Beşinci gün değil, yarın gel döğüşelim. (s.73)

Bir başka yerde şöyle deniyor:

"Xelef Axa, askerlerinin önüne düştü, Hên'nin yukarısına çıktı, Daqma Beg'in bütün askerlerinin oturmuş olduğunu gördü. Atlılar oynuyorlardı, bazıları atından inmiş, bazıları yemek yiyor, bazıları gövend oynuyordu. Xelef Axa, Daqma Beg'e: -Hazırlan geldim! deyince, Daqma Beg kalkıp atına bindi, askerlerine seslendi" (s.75)

Daqma beg:

-Aman efendim, ben dövüşmüyorum. Askerim yok dedi. Xelef Axa (ise) Daqma Beg'e şu haberi yolladı:

-Şehirden çık, (Hani kastediliyor-M) şehri ateşe vereceğim!

Daqma Beg o zaman Xelef Axa'ya bir köle (kole) yolladı:

-Aman efendim, kimsem yok dövüşmüyorum. Benimle nasıl döğüşürsün, ben yalnızım.

Xelef Axa:

-Sen bana karşı döğüşmeye gel, sana ben asker vereceğim. Kavgamız üç gün sürecek. Senin askerlerinden ve şehriden kimseyi bırakmayacağım, hepsini öldüreceğim, karını alıp götürreceğim. dedi" (s.76)

Çatışmalar öncesi birbirini haberdar etme v.b konularda töreye uyulmasına karşılık kallesçe davranışlar da eksik olmuyor. Örneğin Nerbêş'li Eli Axay Kelhani ile dört oğlu, Qerbegan'lı Qasım Axa ve Weşinli Hesên Axa tarafından kandırılarak eve götürülür, silahları da alınıp savunmasız bir durumda bırakıldıktan sonra yüzlerce kişinin saldırısına uğrayarak katledilirler..

Çatışmalar sırasında ağa veya bey bizzat atlı olarak "asker" lerinin başında bulunur. Metinde ağa veya beyin çatışmayı başlatırken "arş" emrini verdiği belirtiliyor. Yine metinde Daqma beg'in bayraktar (Beyraqdar)ından sözediliyor.

Zaten çatışmalara gidilirken "dumılbaz" denilen çalgıcılar bir çeşit davul çalarak "asker" denilen bu "savaşçı" lara eşlik etmektedirler.

Böylece çatışmalara katılan ağa, bey ve savaşçı "asker" lerin dışında, davul çalan "dumlbaz" lar ile bayraktar (Beyraqdar) da hesaba katılırsa çatışmaların tam bir savaş havası ile yapıldığı daha iyi anlaşılır. Ayrıca atlı ve piyade olarak iki çeşit "savaşçı" dan söz ediliyor:

Daqma beg bütün askerlerini toplayıp Temir Beg Konağının arkasına çekti, onlara barut ve kurşun verdi. Piyadeler (yayalar)'ın hepsini sokakların arkasına, atlıları da bağların arkasına gönderdi." (s.74) Yukarda kısaca anlatılanlar askerlerin bazen rastgele toplandığını, "eli değnek tutan" herkesin çatışmalara katılmaya zorlandığını ifade etmektedir.

KULLANILAN ARAÇLAR

Savaş araçları olarak hançer, kılıç, kalkan, barut ve kurşundan söz edilmektedir. Dolayısıyla ateşli silahların da diğer silahların yanında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

" Wesman Axa, Deyştey Henzi'ye Mehmet Axa'ya haber yollayıp:

-Hazırlığınızı yapınız. Hanililer bizimle döğüşecekler, barut hazırlayınız, dedi." (s.73)

ÇATIŞMALARIN SONUÇLARI

Çatışmalarda öldürülmeler, kafa kesmeler, yaralanmaların yanı sıra birçok köy yakılmakta, yağma ve talana başvurulmaktadır:

Avdula Axa, Awkey Şele (Şele Suyu) önüne vardığında Xelef Axa ve askerlerinin gelmediğini gördü. Arş emrini verdi ve:

-Kafaları bana malları size, köyleri yakın, dedi. Bunun üzerine Nêrib'lilerin altı köyünü yaktılar." (s.68)

Ölü sayısı bazen yüzlere varmaktadır. Nêrib ile Hênı (Hani) çatışmalarında toplam 274 ölü olduğu belirtilmektedir. Bunlardan 60 ı Nerıblı, gerisi Hênılilerdir.

Aşağıdaki alıntılar, tarafların birbirlerine karşı acımasızlığını daha açık bir biçimde dile getirmektedir:

"Xelef axa, Avdula Axa'ya (haber gönderip):

-Sen bunca askerimi öldürdün, altı köyümü yaktın, vaktinde hazır ol, bu defa geleceğim ve nerede köyün varsa yakıp talan edeceğim. Hatta bir gecelik çocuğu dahi sağ bırakmayacağım, tümünü keseceğim der.

Avdula Axa ise Xelef Axa'ya:

-Yerinde uslu dur, şayet bu defa gelirim, sizden kör bir tavuk dahi bırakmam (cevabını verir) (s.68)

Yine Avdula Axa "asker" lerine:

-Çocuklar, kavgaya gidiyoruz, korkmayın, bu kez kimseyi sağ bırakmayın, hepsini öldürün. Kafaları bana, malları size! dedi. Askerler:

-Peki efendim, Allah sana can sağlığı versin. Bizim sonumuz gelmeyinceye kadar sana bir şey olmaz, dediler." (s.69)

Öldürmeler karşı tarafın çoban ve hizmetçilerine kadar varıyor:

"Xelef Axa'nın askerleri kaçtı. Avdula Axa'nın askerleri peşlerine düştüler. Köyün bütün evlerini talan ettiler. Nêriblilerin bütün çobanlarını öldürdüler, tüm sürülerini alıp getirdiler." (s.69)

"...Henî'nin bir mahallesini yakıldılar, Xelil Efendi'nin kafasını kestiler, getirip Xelef Axa'ya verdiler." (s.75)

ANLAŞMA

Yenilen taraf, çatışmalardan sonra genellikle nisbeten tarafsız olan başka ağa veya aşiret reislerini aracı olarak galip ağaya gönderip ondan af diler.

Af dileme sırasında yenilen, yenenin ayaklarına kapanıp öper, yenen ise yenilenin elinden öper, böylece anlaşma sağlanır.

Anlaşmada taraflar birbirlerine karşılıklı olarak hediyeler verirler:

"Daqma Beg, Zırîki ağalarına haber yollayıp,

-Xelef Axa ile döğüşüm, (gelip) bizi barıştırsın, dedi.

Zırîki ağaları kalkıp Daqma Beg'i alarak Nêrib'e, Xelef Axa'nın evine geldiler. Daqma Beg gitti, Xelef Axa'nın ayağını öptü. Xelef Axa, Daqma Beg'e 200 koyun, Daqma Beg ise Xelef Axa'ya bir üzüm bağı verdi, barıştılar, son verdiler." (s.79)

ONURLU BİR BİLİM ADAMI VE TARİHE SUNULMUŞ BİR SAVUNMA

İhsan Aksoy*

İsmail Beşikçi, Savunma

Dengê Komal yayınları, Stockholm, 1984

Türkiye ve Türkiye Kürdistanı tarihin hiç bir döneminde insanları mutlu yaşayan birer ülke olmadılar. Osmanlıların baskıcı, otoriter yönetiminden sonra kurulan Cumhuriyet Türkiye'si de baskının, korkutmanın, sindirmenin, katliamların ve sürgünlerin yönetimi olageldi. Devlet kendini ayakta tutabilmek, varlığını koruyabilmek için tek araç seçti: Resmi devlet terörü. Türk kurtuluş savaşında çekilen acılar, verilen canlar egemen sömürücü sınıfların egemenlik kurmalarına kullanıldı. Ezilen, sömürülen sınıf ve tabakalar ve köleleştirilmiş halklar gittikçe derinleşen bir baskı ve sömürü içinde tutuldu. Üst yapıdaki değişimler, köklü 'devrimler' olarak sunuldu. Kemalizm ayrı bir ideolojiymiş ve Türk toplumunun kurtuluşu ve mutluluğu için yegane bir yolmuş gibi gösterildi. En küçük demokratik istemler en kaba baskılarla karşılandı. Kürt halkının, Laz, Çerkez ve Arap azınlıklarının varlığı yok sayıldı. Ermeniler kitle katliamına uğratıldı. Ordu her zaman gerçek bir yönetici olarak sivil, asker tüm yönetimlerin arkasında durarak devlet çarkının baskı ve zulüm üretmesini sağladı. Yönetimler değişti ama ufak tefek değişmelerin ve yumuşamaların dışında devletin resmi siyaseti değişmedi. Bu baskı ve zulüm politikası ile, ırkçı ve kan dökücü metodun tüm kuralları ile benimsenmiş olmasıdır. ırkçı, ve somürgeci politika her dönemde varlığını değişik biçimlerde sürdürdü.

Bugün Türkiye ve Türkiye Kürdistanı faşist baskı ve zulüm altında tutuluyor. Bu geçmişin şimdi ulaştığı bir evredir. Atatürk'ün izleyicileri günümüz koşullarında boylesı bir rejimi yeg görerek içte işçi ve emekçi kitleleri diğer ulusal topluluklarla birlikte Kürt halkını baskı ve somuru altında tutmaktadır. Dışta emperyalizmin Orta Doçuda kı jandarmalık görevini üstlenmiştir.

Diğeryönetimler gibi bugünkü de ırkçı, şöven ve eritmeci bir politika gütmektedir. Bir farkla ki artık maskesi düşmüştür. Artık eskisi gibi Türkiye'de Kürt halkı yoktur diyemiyor. İşkence savlarını yalanlayamıyor. Demokratikliğine hiç kimseyi inandıramıyor ve önemlisi "Millet, Vatan, Sakarya" *söylevlerini kimseye dinletemiyor.

(*) Türkiyeli Kürt, yazar ve iktisatçı.

Ceza ve tutuk evlerindeki Kürt yurtseverlerinin askeri mahkemelerdeki yargılanmalarından söz etmek zorunda kalıyor. Onbinlerce ilerici, devrimci, yurtsever ve demokrat Türk ve Kürdün işkencelerden geçirilerek ağır cezalara ve idama mahkum edildiklerini dünyada duymayan yok.

Bütün bunlara karşın resmi devlet politikası değişmemekte direniyor. Askeri şefler ve güdümlemlerindeki sivil hükümet sadece ve sadece "Anarşi, bölücülük, yıkıcılık ve terör"den bahs ederek kendisini aklamaya çalışıyor. Kürt halkının varlığı tümüyle yok sayıldığı ve bunun savunulmasına yasaklar konulduğu gibi diğer devlet sınırları içinde gelişmekte olan Kürt direnişlerinin de bastırılması için açık müdahalelerde bulunuyor. Küçük krediler için emperyalist ülkelerin ilgili kurulları karşısında el pençe duran ve avuç oğuşuran iktidar, ilerici Türk ve Kürt muhalefetine karşı cakalı, fiyakalı bir tavırla meydan okuyor.

Ne var ki tüm bunlara karşın özgür ve eşit bir dünyanın savunucuları, gururlarını yere çalmıyor, başlarını dik tutuyorlar. Ve Türkiye ve Türkiye Kürdistan'ı bu günkü ağır baskılar altında bile aydın geleceğe olan umut ve tutkusunu biliyor. Savaşım işkencehanelerde, tutuk ve cezaevleriyle, askeri mahkemelerde tüm can alıcılığıyla sürüyor.

Bu savaşımında kötü sınav verenler tarihin her döneminde vardır ve olacaktır. Ama, bu olumsuzluk direnen, kişiliğini yücelten, aydın geleceği ısrarla savunan, başını dik tutanların tavrıyla etkisizleşiyor. Ve umutlar daha bir kökleşiyor, geleceğe, aydın geleceğe olan inanç daha bir artıyor. Bu da gelecekteki savaşımın güç ve coşku kaynağı oluyor.

Bugün Türkiye ve Türkiye Kürdistan'ında işkence ve baskı altında ceza evlerinde on binlerce ilerici, devrimci ve yurtsever Türk ve Kürt bulunuyor.

Bunlardan biri de kendini bilimsel gerçeğe, doğruya ve aydınlık geleceğe adan, onurlu, yürekli ve bilimin aydın ufuklarında dolaşan bir yiğit kişi:

İsmail Beşikçi...

İsmail Beşikçi'nin Çorum'un İskilip kasabasının yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğup büyümesi ve gözlerini toplum gerçeklerine açması çok oldu. O, bir çok genç öğrencinin okuyup kariyer kazanarak kurulu düzen içinde yer edip geçici ünler sağlamanın, makam ve servet peşinde koşmanın tutsağı olmayı daha baştanı ve kesinlikle redetti. Bilim adamı olmanın kendisine resmi kurumların vereceği sıfatlarla bir anlam taşımayacağını öğrendi. Bir yaşamı, geçici zevkler, sahte ünler, makam ve servetlerle tüketerek kurulu düzenin sürmesine katkıda bulunmanın aydın bir kişilikle bağdaşmayacağını ilke edindi. Bir aydın, gerçek bir bilim adamı olarak yalnız ve yalnızca toplumsal gerçekleri öğrenmenin, bunu bir sonuca ulaştırmanın ve vardığı sonuçları ifade etme yürekliliğini göstermenin bir görev olduğunu kesinlikle kabul etti.

Bunun için baş eğmez bir kişiliğe, sağlam bir yüreğe ve yüksek bir bilinç düzeyine gerek vardı. Kavrama yeteneği, gerçeğe olan bağlılığıyla Beşikçi zamanına zaman katarak çalıştı. Kürdistan kent ve köylerini dolaşarak kürt toplumu hakkında bilgi ve izlenimlerini zenginleştirdi. Kürt aydınlarıyla ilişkiler kurarak görüşlerini aldı. Dogmalardan kendisini kurtararak çalışmaya başladı. Bilimden ve doğru bildiği bilimsel gerçeklerden hiçbir zaman ve hiçbir yerde ödün vermeden yazdı. İlk kitabı **Göçebe Alikan Aşireti** üzerine doktora teziydi. Daha sonra- bu konudaki görüşlerini genelleştirerek Kürt ulusu ve Kürdistan üzerine eğilmeye başladı. Bu çalışmaları yaparken karşılaşacağı saldırıları hiçe saydı. Bu güne kadar bilim adına Türkiyede yapılanların bilimle ilgisinin olmadığını kavradı. Sosyolojik

araştırmaların hiç biri tam ve doğru değildi. Çünkü hepsi Türkiye’de yaşayan Kürt ulusunu hesaba katmadan yapıyordu. Bunun için Türkiye’de yankı uyandıran **Türkiyenin Düzeni**, isimli yapıtı basında ağır bir biçimde eleştirerek bunun eksik ve yalan olduğunu söyledi. Çünkü bu yapıt Kürt ulusunu görmezlikten gelerek hazırlanmıştı. Ardından **Doğu Anadolunun Düzeni** isimli özgün yapıtını hazırlayıp yayınlattı. Böylece Türkiye tarihinde ilk kez bir bilim adamı korkusuzca ve bilimsel kategoriler aracılığı ve bilimsel gözlemlerle Kürt ulusunun varlığını ve onun demokratik hak ve özgürlüklerini dile getiriyordu.

İsmail Beşikçinin bu davranışı yönetimin sert tepkisini getirdi. Önce çalıştığı üniversitede kovuşturulmaya uğradı. Ardından 1971/Mart askeri müdahalesinden sonra tutuklanarak Diyarbakır sıkıyönetim komutanlığı “nezdindeki” cezaevine kondu..

Diyarbakır askeri tutukevinde Beşikçi hepimizin kardeşi ve saygı duyduğumuz bir bilim adamıydı. Tutukluk köylülerinden, genç öğrencilere ve yetişkinlere kadar herkes ona saygı ve sevgi besliyordu. Tutukluluğunda da Beşikçi çalışmalarını sürdürdü. İlk olarak savunması için gerekli notları hazırlamaya başladı. Bunun yanında ilgi alanı olan Kürt ulusunun dilini öğrenmeye başladı. Özel konuşmalar yaptığı çok az görülürdü. Sürekli toplumsal olayları bilimsel yöntemlerle ve öğretici olarak tartışırdı. Bir takım doğmaları garipser, ama sevecenliğinden ayrılmadan bunlara karşı çıkardı. Alçak gönüllülüğü ve militan kişiliği bir çok insanı etkiliyordu. Saygılı, sakin ve mütevazı bir yaşamı onu daha da yüceltiyordu. Onun en büyük sevincinin mutluluğunun kendisini ziyarete gelen Kürt köylülerinin ilgisinden aldığını gözliydük. Gülererek anlatırdı: “Beni görmeye gelen ancak hiç tanımayan bir grup köylü dakikalarca telin diğer yüzünde beklediler. Bende bu yüzünde beni görmeye gelenleri bekledim. Meğer onlar sanmışlar ki İsmail Beşikçi iri kıyım gösterişli bir adamdır. Sonra birileri onlara anlatmış olacak ki daha çok beklemeden konuşabildik...” Tutuk evinde gözlerinden mutluluk ışıltıları akıyordu. Varlığı yok sayılan, ülkesi parçalanıp bölüşülen bir halkın demokratik haklarını savunan, o uğurda içerde bulunan insanlarla yanyanaydı. Bundan güç alıyordu. Gıyabi tutuklamanın vicahiye çevrilmesine aynı zamanda tutuklandığımız için birlikte gittik.

7. Kolordu askeri mahkemesine varmadan kapalı tutukevi arabası durdu. Bizi aşağı indirdiler. Yanda bir arabada oturan daha sonra Korgeneral ve sıkıyönetim komutanı Suat Aktolga olduğunu öğrendiğimiz “Paşa” inip yanımıza geldi. Elindeki aşayı dürtükleyerek, “İsmail Beşikçi hanginiz” diye sordu. Beşikçi “Benim” deyince, “İsmail şı: ünlü kitabı sen mi yazdın? Sen Kürt vardır diyorsun. Var mı öyle birşey?” Beşikçi, “Bu konu ayak üstü konuşulmaz istiyorsanız Kürtlerin var olup olmadığını tartışabiliriz” dedi sakince. Aktolga yanıt duymazlıktan gelerek “İsmail, yazık olmuyormu ülkemize?” Beşikçi yine aynı sakinlikle “Yazık olup olmadığı da ayak üstü tartışılmaz isterseniz bunu da tartışabiliriz.” diye yanıt verdi. Bunun üzerine bizim arabaya bindirilmemizi askerlere emretti... Beşikçi böyledir işte... Bir köylüye Kürt sorunu karşısındaki davranışını nasıl ifade ediyorsa, bir profesöre de öyle ve bir sıkıyönetim generaline de...

Daha sonra otobüs dolusu muhbirler tanıklık için Erzurum üniversitesinden geldi. Mahkemede onların suçlamalarını yine bilinçle ve yüreklice yanıtladı. Savunmasını yığitçe yaptı.. Mahkeme kendisini ödün vermeye zorladı. Oysa o savunmalarını bilim ve düşünce özgürlüğü adına yapıyordu.. Hiçbir tehdit onu ödün vermeye razı edemedi. Mahkemenin davranışı bir öç alma doğrultusuna girdi. Onların kızdıkları, Türk kökenli biri olmasına ve devletin eğitim kurumlarında çok iyi bir yeri bulunmasına karşın böylesi bir adamın nasıl olur da Kürt ulusunun varlığını ve

demokratik ulusal haklarını savunduğuydu. Bunu anlayamıyor bunu yanında Beşikçinin bilim adamlığı yılmaz ve korkusuz kişiliği karşısında küçülerek komplekse düşüyorlardı.. İsmail Beşikçi sıkıyönetim askeri savcısının Kürt halkının olmadığına dair olan savlarını bilimsel olarak çürüttü. Buna karşın onüç yıl ceza yedi. Ceza almadan ve aldıktan sonra tek bir gün tutukluluk koşullarından kendi adına şikayet ettiğini hiç kimse duymamıştır. Sadece ve sadece tüm tutukluların kötü koşullarda tutulduğunu ve tutukevi yönetiminin baskı yaptığını tutukevi yöneticilerine çeşitli vesilelerle ifade ederdi. Zaten tüm zamanı okumak, yazmak ve tartışmakla doluydu. Yemeğe içmeğe zerre kadar önem vermezdi. En acılı anını şimdi anımsıyorum. Tüm tutuklulara toplu dayak attıklarında tutukevi yöneticisi albayın yakasına yapışarak "Alçaklar bu insanları neden dövüyorsunuz?" dedi. Daha sonra yere yıkılarak dövüldü. Olay durulunca yanyanaydık acılı bir ifadeyle "Yalnız ve yalnız Kürt ulusunu ve demokratik haklarını dile getirdiğiniz için size kin besliyor ve hem Kürt, hem başkaldıranlar olarak sizden öç alıyorlar." dedi...

1974'lerde dışardaydık. Beşikçi çalışmalarını daha bir coskuyla ve inancla sürdürüyordu. Soruşturmalar biribirini kovaladı. 1979'da cezası kesinleşince içeri girmenin hazırlıkları içinde olduğu günlerde görüştük. Bir çokları gibi dışarı çıkmasını önerdim. Bunda ısrar ettim. Ama o ısrarla, "Ben bir bilim adamıyım ve gerçekleri söylüyorum. Bunun için beni cezalandırmalarını asla meşru görmüyorum. Bu cezaları çekeceğim. Bu ırkçıların ceza tehditlerini bilimle karşılayacağım. Dışarı çıkmam için hiç bir gerek yok. Bu konuda ısrar etme."

Türk aydını olarak bilinen, bilim adamı, geçinen, yazar çizer olduğunu söyleyenleri eleştiriyordu. Başka yerlerdeki kurtuluş hareketlerini savunan bu adamlar Kürtler karşısında susuyorlar, hatta çoğu zaman resmi devlet ideolojisini destekliyorlar diyordu. Yazarlar sendikası başkanının "hakaretamız" sözlerini anlatarak bilimsel eleştirilerini getiriyordu. Bir profesörün ve üstelik Afrika da ulusal kurtuluş hareketleri üzerine kalın bir kitap yazmış bulunan bir profesörün kendisine kızgınlıkla yazdığı bayağı bir yazıtı yanıtladı. Her fırsatta ve her yerde her tabakadan kimselerle tartıştı. Kürt sorununu dile getirdi. Bunu yılmadan yaptı. Atatürk'ü yüceltenlere gerekli yanıtı verdi. Türk devletinin resmi devlet ideolojisinin yalana dayandığını açıkladı. Bir yığın kitap yazdı. Yürekli ve bilinçli kişiliğini bilimle donatarak korkusuzluğa kavuştu. Yazdığı mektuplardan birinde." Onurlu yaşamak çok güç. Ama bizim bundan başka seçeneğimiz yoktur ve olamaz!." diyordu...

Nisan/1984'te "Dengë Komal" Yayınları Stockholm'de İsmail Beşikçi'nin savunmasını bir kitap haline getirerek yayınladı.

Kitap bir önsözden başka, Beşikçi'nin 26.6.1984 tarihinde yapılan polis sorgusunu, 28.8.1981 de yapılan Askeri savcılık soruşturmasını 11.9.1981 tarihli Askeri savcılık iddianamesini, Beşikçi'nin 14.8.1980'de İsviçre yazarlar Birliği başkanı bayan Boulanger'e yazdığı mektubun Türkçesini, Beşikçi'nin 23.3.1982'de yaptığı savunmanın metnini, Askeri mahkemenin 23.3.1982 tarihli karar ve Gerekçeli karar metinlerini, Beşikçi'nin avukatlarının 8.6.1982 tarihli Askeri yargıtaya itirazlarını, Beşikçi'nin 24.5.1982 tarihli Askeri yargıtaya yolladığı temyiz layihası metinlerini kapsıyor.

Beşikçi polis sorgulamasında öz geçmişini anlatmakta ve çalışmalarını sıralamaktadır. Poliste verdiği ifadesini savcılık soruşturmasında da onayladığını belirtiyor. Dava konusu İsviçre Yazarlar Birliği başkanına Fransızca olarak yazdığı mektupta bir gerçeği, bilimsel bir olguyu belirttiğini, böyle bir davranışın suç olamayacağını söylüyor. Bayan Boulanger'e yazdığı mektupta, Türkiye'de egemen Kemalist ideolojinin ırkçı ve sömürgeci olduğu, Türk aydın ve demokrat ve hatta dev-

rimci olarak bilinen unsurlarının bile iki standartlı (Ölçütlü) düşündüğü, Türkiye'nin dışındaki ulusal kurtuluş hareketlerini destekleyip alkışladıkları halde Kürt ulusunu ve onun ulusal demokratik haklarını yok saydıklarını belirtiyor. Beşikçi mektupta Kürtlerin Türkleşebildikleri oranda kamu haklarından yararlandıklarını belirtiyor. Kürt ulusunun ülkesinin parçalanıp bölüşüldüğünü, ulusal haklarının yasaklandığını, dilinin ve kültürünün üzerine yasaklar konduğunu Kemalist düşüncenin ve Kemal'in ırkçı ve sömürgeci olduğunu, onun "Mazlum" halkların kurtuluş hareketine esin veremeyeceğini. Çünkü Kürt halkına zulüm ve baskı ile gittiğini, ulusal haklarını gaspettiğini ayrıca bunun bir yalan olduğunu, Türkiye'nin her zaman kendisini üçüncü dünya ülkelerinin yanında olarak söylemesine karşın davranışlarında onlara tam karşı çıktığını belirttikten sonra şöyle diyor: "Bütün bunlar bir yazarın özgürlüğü olmaktan çok öte, duran bir sorun olduğunu göstermektedir. Sorun Kürt ulusunun özgürlüğü sorunudur. Ve bugün Kürdistan Orta Doğu'nun ortasında ulusal demokratik bütün hakları gaspedilmiş, bölünmüş ve parçalamış devletlerarası bir sömürgeci. Bu bakımlardan bu tür olaylar karşısında sorunun ağırlık merkezini bir yazarın özgürlüğünden çok, bir ulusun özgürlüğü yönüne koymakta büyük bir yarar vardır". Sonuç olarak İsviçre Yazarlar Birliğinin şahsına gösterdiği ilgiye ve kovuşturulmasını protesto amacıyla zamanın Türk Devlet ve hükümet başkanlarına gönderdikleri mektuptan dolayı teşekkür ediyor.

Bu mektuptan dolayı Gölcük Donanma ve Sıkıyönetim savcılığı Beşikçi hakkında Türk Ceza Yasasının 140. maddesi uyarınca dava açıyor ve Beşikçinin bu mektubuyla, "Türkiye Cumhuriyeti devletinin, harici itibar ve nüfuzunu kırarak şekilde, devletin dahili vaziyeti hakkında yabancı bir memlekete asılsız ve gerçek dışı haberler neşrettiği", bunun için de cezalandırılması talebinde bulunuyor. Tek suç delili olarak da Beşikçi'nin mektup metnini gösteriyor.

Beşikçi, Askeri mahkemeye sunduğu savunmasında, öz geçmişinden, çalışmalarından örnekler veriyor. Bir bilim adamı olarak gerçeklere olan bağlılığını belirtiyor. Bundan sonra bilim yöntemi üzerinde duruyor ve bilimin gerçek olgulara dayalı olması gerektiğini söylüyor. Olguların subjektif görüşlerimize göre değil gerçeğe göre algılanması, bunun senteze vardırılması ve bu sonuçların cesaretle ifade edilerek tartışılması gerektiğini vurguluyor. "İdeolojiler katı sistemlerdir. Düşünceler katılaştırmıştır. İnançlara, kişisel değer yargılarına, ön yargılara dayanırlar. Eleştirilemezler. Tartışılmazlar. Yenilenemezler. İdeolojiler sadece öğrenilir, kabul edilirler. Ve bu ideolojilere göre hareket edilir. Bilim olgulara dayanır. Çok ya da az kişi tarafından savunulması onun bilimselliğini ortadan kaldırmaz."

"Bilimde gözlenen olgular, olduğu gibi algılanmalıdır. Gözlenen bu olgularla, algılama arasında bilinçli bir çarpıtma olmamalıdır. Bilimsel çalışmada elde edilen sonuçların ifade edilmesi de önemlidir. Sonuçlar kamu oyunun tartışmasına sunulmalıdır. Bilim adamı elde ettiği sonuçları ifade edecek kadar dürüst ve cesur olmalıdır. Bilimsel bilgi bilim adamına sorumluluklar yükler. Bu da bilim adamını toplumsal konular karşısında daha duyarlı kılar", diyor ve 17. yüzyılda engizisyon mahkemelerinin bilimsel gerçekleri söyleyenleri sindirmeye çalıştığını, buna karşın yine de bilimin gelişiminin durdurulmadığını söylüyor. Dünyanın döndüğünü ve yuvarak olduğunu belirten Bruno ve Galile'nin cezaya çarptırıldıklarını ama bu gerçeğin değişmediğini söylüyor.

Savunmada Mustafa Kemal'in ideolojisinin ezilen halklara esin konusu olmadığı, bu ideolojinin aksine ırkçı ve sömürgeci bir görüş olduğu belirtiliyor. Kürt halkını yok sayan ona zulüm ve asimilasyon götüren bir görüşün ancak ırkçı ve sömürgeci olacağı belirtiliyor. Buna karşın, Türk aydınlarının demokrat hatta ve

devrimci geçinenlerinin ve bilinenlerinin Atatürk ve ideolojisini yücelttikleri ve buna övgüler düzdükleri bunun yalana dayalı bir temelinin olduğu vurgulanıyor. Bundan sonra özetle savunmada şu görüşlere yer veriliyor:

"Türkiye'de, resmi ideoloji, bazı görüşleri zararlı, bazılarını da yararlı olarak ayırarak bilimsel düşüncüyü engellemektedir. Yasaklar, baskılar ve karakollarla özgür düşünmenin yok edilmesi için baskı yapılmaktadır".

"Türkiye'de Kürt ulusu yok sayılmaktadır. Onun varlığını yok sayanlar yurtsever, var olduğunu söyleyenler de dış düşmanların iç ortakları olan hainler olarak nitelenmektedirler".

"Kitle iletişim araçları, ve bunun kurumları ile eğitim kurumları bu ideolojiye eşlik etmektedir".

"Resmi ideolojinin baskı aracı hapisane, karakol ne kadar sık kullanılırsa kullanılsın bilimin üretilmesini ve gelişip, zenginleşmesini önleyemez. Söylenecek sözü olanlar bunu her koşulda söylerler. Çünkü burdaki temel yaklaşım değer yargılarına, inançlara, düşmanlıklara, sempatilere bağlı değildir. Objektiftir. Yani olgulara bağlıdır. Bilim yararlı, zararlı, sakıncalı, sakıncasız olaylar, konular diye bir şey kabul etmez. Her türlü konuyu ele alıp inceler."

"Türkiye'nin siyasal durumunda çok önemli olan Kürt ulus sorunu da kuşkusuz ele alınır incelenir. Toplumsal yaşam olgusu da her hangi bir sorun varlığını his ettirdiği ölçüde araştırmalara konu olur. Sorunun ortaya çıkışıyla birlikte onu anlamak, bilmek isteyenler de ortaya çıkar. Bu sorunlar yoğunlaşarak sürdükçe onu anlamak, bilmek isteği de yoğunlaşır. Kürt olgusu da böyle bir olgudur..."

"Türk devletinin resmi ideolojisi yalana dayalı bir ideolojidir. Yalan kavramı burada felsefi bir kavramdır. Türk resmi ideolojisi Kürt olarak bilinen bir ulusun olmadığını vurgulamaktadır."

"Kürt sorunu uluslararası bir sorundur. Toplumsal bilince, tarih bilincine sahip olmayanlar her yeni duruma rahatlıkla uyarlar. Yeni toplumsal ve siyasal düzenlemelere eleştiri yapmazlar. Davranışlarını, tavırlarını, düşüncelerini yeni siyasal gelişmelere göre rahatlıkla yaparlar."

"Bu yargılamanın hukuk bakımından, ceza hukuku bakımından anlamı nedir? Toplumsal gerçekleri ifade etmek neden yargı konusu oluyor? Yalana taviz verilmemesi neden cezalandırılması gereken bir şey oluyor? Yalana neden ödül veriliyor? Bu konudaki delillerin ceza hukuku bakımından anlamı ve değeri nedir?"

"Yargılamanın en önemli amacı gerçeğin ortaya, gün ışığına çıkmasıdır. Yargılamanın amacı kişiyi sindirmek, ona yalana dayalı resmi ideolojiyi dayatmak onu resmi ideolojiyi benimsemeye zorlamak olabilir mi?"

"Toplumsal gerçekler, gerçek somutlar siyasi ve idari düzenlemelerle, yasal önlemlerle yok edilebilir mi? Mahkeme kararları toplumsal gerçekleri, gerçek somutları yok edebilir mi? Toplumsal ve siyasal gelişmeyi dondurabilir mi?" "Hiç kimse benden farklı düşünüyor diye karşındakini hapis ile cezalandıramaz. Fakat hakimler ile mahkeme düşünce ayrılığı içinde olan bir sanığın mahkemesi ceza ile sonuçlanabilir. Bu da adalet adına korkunç bir durumdur. 'Vahimdir' Hakim, ceza almak istemiyorsan benim gibi düşün demektedir. Sanığı kendisi gibi düşünmeye zorlamaktadır. Benim yargılama ve soruşturmalarım güvenilir ve meşru değildir."

"Kürtler Türkleştikleri oranda kamu haklarından yararlanabilirler. Onlara koşullu bir eşitlik tanınmaktadır. Irkçılık, başka uluslar üzerinde üstünlük kurmaktır. Irkçılık, çağımızın, en çirkin, en ayıp süreçlerinden biridir. Irkçı eylemlerin ve

düşüncenin sahibinin Türk devleti olduğu kuşkusuzdur. Türk yöneticileri kendi sıfatlarını bizim gibi devrimcilere ve demokratlara yükleyerek bu ayıplardan ve çirkinliklerden kurtulamaz. Bu ayıpları çirkinlikleri gizliyemez..."

" Milliyetçilikte başka ulusların ulusal özelliklerine saygı vardır. Başka ulusları eşit görmeyen, onların ulusal özelliklerini yok etmeye çalışan, bunun için de o ulusun ulusal varlığını inkâr eden anlayışa milliyetçi bir anlayış denemez. Bu ırkçı bir anlayıştır..."

" Türk basın organları, Sovyetler Birliği, Çin, Irak, İran, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Kıbrıs ve Batı Avrupanın çeşitli ülkelerindeki Türklerin durumuyla ilgilendiği, tepki gösterdiği halde kendi içindeki Kürtlere karşı tam aksi bir tutum içindedir."

" Türk aydınları, sanatkarları ve düşün adamları çeşitli vesileler ile ve bu arada 1961 Anayasasının 20. ve 21. Maddeleri ile ilgili görüşlerini açıklarken, 'Sınırsız bir düşünce özgürlüğünden yana olduklarını' belirttikleri halde Kürt ulusunun varlığının ve ulusal demokratik haklarının ifadesini özgür düşünce olarak kabule yanaşmamaktadırlar. Kürtlerin varlığından söz etmek, Cumhuriyet ilkelerine, kamu yararına, zararlı olarak görülmektedir. Anayasa bir maddesiyle hürriyetleri saymakta, diğer bir maddesiyle onları sınırlamaktadır"

"Türk aydınlarının, demokrat, hatta devrimci olarak bilinenlerinin düşünceleri iki standartlı (ölçütlü) dir. Bunlar örneğin tam bir düşünce özgürlüğü isterken Kürt halkının varlığının ifadesini düşünce özgürlüğünün dışında tutmaktadırlar."

"İrkçılık her zaman okulları ayırmak, lokantaları, konutları ve mahalleleri ayırmak değildir."

"Kürt ulusunun özgür, demokratik ve eşit olması Türk halkının özlemlerine neden aykırı olsun? Buna karşı olma Türk toplumunun çağdaşlaşma ve demokratikleşmesine aykırıdır. Özgürlük olmadan bilim olmaz."

"Türk yönetiminin üniversitelere bakışı ile, siyasi partilere bakışı arasında fark yoktur."

Bu görüşlerden sonra Beşikçi kendisinin değil bilimin yargılandığını ve kendisi ile sıkı yönetim mahkemesi arasında görüş farkı olduğunu, kendisinin Kürt halkının varlığını ve demokratik haklarını savunmasına karşın, Mahkemenin bunu yok saydığını belirtiyor, mahkemenin meşru ve güvenilir olmadığını açıklayarak suçsuz olduğunu vurguluyor.

Buna karşılık Mahkeme verdiği kararda İsmail Beşikçi'nin bir bilim adamı olmadığını ve bir yazar olmadığını söyleyerek bunun kişiliğinin elverişliliği dolayısıyla ülkeyi parçalama çabaları için uygun bir insan seçildiğini belirtiyor. Saniğin müsnet suçu kabullendiğini ve ülkeyi bölme çabalarına devam edeceğini belirttiği ifade edilerek "Takdire ve teştiden" 10 yıl ağır hapse mahkum edildiğini karara bağlıyor. Bunun yanı sıra Türkiye'de ayrı bir Kürt halkının bulunmadığı, bu bölgede yaşayan nüfusun çoğunluğunun kendisini Türk kabul ettiğini ve İsmail Beşikçi'nin bir kelime Kürtçe bilmediği halde Kürt dili ve kültürünü savunduğu anlatılıyor. Bunun tam aksi doğrultusunda İsmail Beşikçi'ye, Kürt alfabesini yazan ve kendi dili üzerinde konferanslar veren M.Emin Bozaslan tarafından para yollandığı ve kendisine talimat verildiği belirtilerek yok saydığı Kürtçe konusunda açık bir çelişkiye düşüyor.

Buna karşılık, Beşikçi'nin Avukatlarının verdiği yargıtaya itiraz dilekçesinde müvekkillerinin suçsuzluğu savunulmakta ve mahkeme kararının çelişmesine dikkat çekilmektedir. Bunun yanında müvekkilleri İsmail Beşikçi'nin mevcut yasalar karşısında fiilinin bir suç teşkil edebileceği kabul edilse bile Beşikçi'nin mahkeme ka-

rarında iddia edildiği gibi dış güçlerin bir ajanı olamayacak kadar onurlu ve saygın bir-
kişiliğe sahip olduğu vurgulanarak mahkeme kararının bozulması istenmektedir.

Beşikçi Askeri Yargıtayayolladığı "Temyiz Layihasında" savunmasındaki tez-
leri bir kez daha savunarak ve ona yeni bilgiler aktararak giriyor ve dışardaki Türk düş-
manlığına ve Türk çocuklarının Batı Avrupadaki asimilasyonuna karşı Türk basınının-
gösterdiği tepkiyi dile getiriyor. Bunun yanında özellikle bir somut olayı vurguluyor.
Federal Almanyanın Türkiye'de görevli bir konsolosluk mensubunun "Bütün Türkler
Domuzdur." Sözü anımsatıyor ve buna karşı Türkiye'nin hiç bir şey yapamadığını
ama Kürtlerden bahseden insanları cezalandırdığını söylüyor. Bu durumu şöyle bağ-
lıyor: "Onuru ve itibarını ancak düşünceye baskı yaparak, yapıp ettikleri ve ayıbını giz-
leyerek korumaya çalışan bir devlet itibarını gerçekten koruyor mu?" Bundan sonra
Kenan Evren'in basında yer alan ve dünyanın bu koşullarında bir yere bağlı olmadan
yaşamının olanaklı olmadığını belirten demecine dikkat çekerek, "Türkiye'nin nüfuz
ve itibarı yanlış yerlerde aranmaktadır" diyor. Beşikçi layihasında daha sonra şu
görüşe yer veriyor:

"Düşünceden korkanlar daima kaba kuvvet kullanırlar."

İsmail Beşikçi, layihasının sonunu şöyle bağlıyor:

"Ben yazılarımı, düşüncelerimi, her yerde, her zaman savunabilirim. Bundan
onur duyuyorum. 1970'lerde nasıl savunuyordumsa, 1980'lerde de öyle savunuyo-
rum. Çünkü ben bilimi savunuyorum. 20. yüzyıla damgasını vuran temel değerleri.
Mahkeme, hükümet ise kararlarını hiç bir yerde savunamaz. Çünkü düşünceyi yargı-
lamıştır. Bilimin doğrularını mahkûmetmeye çalışmıştır. Ve böylece devletin ayıbının
gizlenmesine araç olma rolü oynamıştır. Ayıp Kürt ulusunun yok sayılmasıdır. İnkar
edilmesidir. Bunun eleştirilmez, kuşku duyulmaz bir bilgi olarak sunulmasıdır. Bu
eleştirilmez, tartışılmaz, tabu olarak tutulması gerekli bir şeydir."

Bundan sonra Beşikçi mahkemenin güvenilir ve meşru olmadığını savunarak
eğer kararına güveniyorsa vatandaşlarına Avrupa İnsan Hakları Komisyonuna baş-
vurma hakkı tanımalıdır diyor...

Evet! Beşikçi böyle diyor ve savunmasını Sıkı Yönetim Mahkemesine değil ta-
rihe sunuyor...

"GERÇEK GERÇEK"

Ali Bucak*

**Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde
Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması
(1923-1931), Yurt yayınları, Ankara, 1981, 488 s.**

Türkiye'de son yıllarda özellikle yeni kuşak araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda sevindirici bir artış var. Toplumsal, siyasi ve iktisadi tarih üzerine yapılan araştırmalarda ise yakın tarih çalışmaları birinci sırayı alıyor. Jön Türkler, Kurtuluş savaşı C.H.F-P dönemi en çok ilgi çeken konular. Tunçay'ın çalışmasının bunlar arasında özgün bir yeri var. Bir kere sekiz yıllık çok titiz bir çalışmanın ürünü, kaynak ve belge açısından bu ve benzeri konularda yapılan çalışmaların bir hayli önüne geçmiş bir eser ve daha önemlisi ise resmi ideolojinin dolayısıyla resmi "gerçek" in dışına çıkıp, gerçek gerçeği(**) arayan kendi alanında ilk çalışmalardan birisidir(**).

Yazar, gerçekten de daha önce tek parti dönemi üzerine yapılmış bütün çalışmalardan farklı bir biçimde gerçeği aramaya yöneliyor. Ve daha öncekilerin tartışmasız kabul ettiği bir çok "gerçek" in gerçekliğini sorgulamaya başlıyor ve bunlarla hesaplaşmaya çalışıyor. "Tartışmasız kabul ettiğim gerçekler bu dönemin gerçekleriydi (belki bazı gerçekleri tartışmasız kabul etmenin kendisi de)" (s.3), diyerek, Önsöz'de bu dönemin özlü bir eleştirisini yapıyor.

Giriş bölümünde siyaset biliminin parti kavramlarını gözden geçirerek bir tek parti kuramı bulmaya çalışıyor. Bu nedenle de tanınmış siyaset bilimcilerinin parti kavramları betimleniyor. Sartori, Huntington, La Palombara, Weiner, Rustow,

(*) Türkiyeli Kürt, X. Paris Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilimler Fakültesinde doktora çalışması yapıyor.

(**) Burada Dr. İsmail Beşikçi'nin Donanma ve Sıkıyönetim Komutanlığı Gölcük Askeri Mahkemesi'nde yaptığı savunmada geliştirdiği "resmi gerçek" ve "gerçek gerçek" kavram çiftini kullandım. Beşikçi, gerçek gerçek'i, resmi yani ideolojik ve çarpıtılmış "gerçek" karşısı ve nesnel gerçek anlamında kullanıyor. Bkz: İsmail Beşikçi, **Savunma**, Dengê Komal Yayınları, Stockholm, 1984 ve **Bilim Yöntemi**, Komal Yayınları, Ankara, 1976.

(***) Krş. İsmail Beşikçi, **Kürtlerin Mecburi İskanı**, Komal Yayınları, İstanbul, 1977; a.g.y., **Türk Tarih tezi ve Kürt Sorunu**, Komal Yayınları, İstanbul, 1978; a.g.y., **C.H.F.'nin Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu**, Komal Yayınları, İstanbul, 1978.

Wallerstein, Weiker, Duverger ve Tunaya'nın görüşleri özetlenip, okuyucuya genel bir bilgi veriliyor.(s.10-26)

Konunun kavranışı açısından tarihsel süreci "Takrir-i Sükun Kanununa Gidiş" (s.27-126) ve "Takrir-i Sükun Dönemi" (s.127-183) olarak iki büyük bölüm halinde inceliyor. Daha sonra buna ara verilerek "Yönetimin Temelleri" başlığı altında devletin o dönemdeki yapısal durumu irdeleniyor.(s.175-244). Ekonomik politika, laiklik ve diğer reformlar anlatılıyor. 4. Bölüm tek parti döneminin önemli bir safhasından, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ve başka partilerin kurulduğu dönemi, "Güdümlü Bir Demokrasi Deneyi" başlığı altında inceliyor. Son bölüm ise CHF'nin üçüncü kongresinin yapıldığı ve yazara göre tek parti yönetiminin artık yerleşip devletle de bütünleştiği dönemi, "Tek Parti Yönetiminin Yerleşmesi" (s.283-322) başlığıyla anlatıyor.

Kitabın planından da anlaşılacağı gibi Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması tek partinin yerleşmesi açısından bir dönüm noktası olduğu kadar "Halk Fırkası içindeki lider kadronun partiyi otoriter bir partiye dönüştürmesinin de dönüm noktasıdır. Takrir-i Sükun uygulamasına kadar, HF'ında Mustafa Kemal Paşa'nın isteklerine karşın, parti-içi demokrasi önemli bir ölçüde işleyecekti." (s.72)

Bu döneme kadar, önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin nasıl bir dernek olduğu Kuvâi Milliye ve Idare-i Mülkiye ile ilişkileri, son İstanbul ve ilk Ankara meclislerindeki etkisi,İkinci Grup (*),ARMHC'nin partileşerek Halk Fırkasını oluşturması detaylarıyla anlatılıyor.

"Hilafet ve Muhalefet" başlıklı ara bölüm ise hayli ilginç. Yazar hilafetin kaldırılışının nedenlerini ararken,hilafetin aslında anadili türkçe olmayan Kürt, Arap, Laz, Çerkez, Abzah, Gürcü, Arnavut v.b. müslüman halkı birleştiren bir müessese olduğu, ve bu açıdan önemli olduğu, yalnızca sünni olmayan -Alevi-öğeler tarafından bir baskı unsuru olarak görüldüğünü belirtiyor.(s.70) Ayrıca laik bir devlette, halifeliğin pekâlâ varolabileceğini bunun da zaten o güne kadar denenmiş olduğunu (s.71),bu nedenle de "M.Kemal Paşa,hilafetin kaldırılmasını,kendi gücünü topluma kabul ettirmek, onaylatmak anlamında bir kuvvet gösterisi diye düşünmüş olabilir.Bu da, onun cumhuriyet ve devrimleri kendi kişiliğiyle özdeşleştirme sürecinin bir parçasıdır." (s.71) diyerek olayın bir yanını M.Kemal'in tek adam olarak gücünü ilan etmesine bağlıyor. Herhalde bu olayda, muhalefetin hilafet etrafında birleşip, yeniden güçlenmesinden korkulmuş olmasının da büyük etkisi vardır.

Daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşuna geliyoruz. Fırka kurulduğu günden itibaren karşı-devrimci olarak görülür. Üçüncü gün, Başvekil İsmet Paşa ve M.Kemal dini gericilik artıyor bahanesiyle sıkıyönetim isterler. Öneri mecliste Diyarıbekir mebusu Pirinççizade Fevzi Bey ve diğer kürt asıllı mebusların ön ayak olması ile reddedilir. "Gazi 'Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor İnşallah ben yanılmışımdır',diyerek, yapılacak hükümet değişikliğini açıklamıştır. Nitekim, aynı gün Fethi Bey yeni kabineyi kurmuştur" (s.106).

Birinci bölümün sonundaki **Ara Ek 3: Atatürk'ün "Akim Birakılan Paşalar Komplosu" Savı ve Nasturi Ayaklanması, Ara Ek 5:(sakallı) Nurettin Paşanın Mebusluğu ve Ara Ek 6: 1925 Başında Durum Değerlendirmesi**, çok iyi seçilmiş ve konuyu tamamlayan ekler. Nasturi ayaklanması sırasında Türk Hükümetinin Şeyh Mahmut Berzenci ve İsmail Simko'dan yardım istemesi, isyanı bastırmaya gönderilen aşiret alaylarının bir

(*) Birinci Mecliste 1922 Temmuzunda Mustafa Kemal'in Müdafaa-i Hukuk gurubuna karşı kurulan, amacı M.Kemal'in kişisel egemenliğine karşı çıkmak olan muhalefet gurubu. (bkz. s.42-47)

kısının karşı tarafa katılması,Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Beyin asılması, Türk hükümetinin Kürtlere karşı nasıl ustaca siyasetler izlediğini,gerektiğinde yararlanıp,gerektiğinde de vurduğunu gösteren örnek olaylar.

Ara Ek 6'nın sonunda, M.Kemal'in tuttuğu notlardan alıntılar yapılarak,olaylara yaklaşımı ve anlayışı sergileniyor. Yazarın yorumu M.Kemal'in anlayışını iyi kavradığını gösteriyor:

"Pozitivistçe bir düşünüş biçimini yansıtan bu sözlerde açık bir amaç bilinci ve kendine güven duygusu ile kesin bir kararlılık göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, ayrıca kamuoyu ve genel eğilime uymayı ilke edindiklerini de söylüyor. Fakat bunun 'hakiki ve samimi' olmasını,ülkenin -en iyi kendilerinin bildiği-gereksinmelerinden kaynaklanması koşuluna bağlıyor. Onun gözünde, muhalefeti destekleyen İstanbul basını, ulusun gereksinmelerini anlamadığı ve kötü niyetle hareket ettiği için,yalnızca yapay bir kamuoyu oluşturmaktadır. Böylelikle de, muhalefetin tümü, gerçekleri göremediği ölçüde gafil, görüp de doğru politika çizgisini engellemeye çalıştığı ölçüde ise haindir. İşte bu gaflet ve hiyaneti temizlemek fırsatı Takrir-i Sükun ile doğacaktır."(s.126)

TAKRİR-İ SÜKUN DÖNEMİ

Kitabın bu bölümü, Türkiye'nin "İkinci Takrir-i Sükun" dönemini yaşadığı günümüzde daha da bir önem kazanıyor. Bu nedenle de insan okurken ister istemez karşılaştırmalar yapıyor.

"Türkiye yakın tarihinin 1920'li ve 1930'lu yıllarıyla ilgili çok önemli bir konu, sürekli Kürt ayaklanmalarının yarattığı iç savaş benzeri durumdur. Özellikle iç politikaya yansımaları bakımından,bu ayaklanmalar, denebilir ki Kurtuluş Savaşı kadar etkili olmuşlardır. Büyük askeri harcamalara ve yüksek kayıplara yol açmış, pekçok toplumsal acılar doğurmuşlardır.Bu konunun önemiyle orantılı bir biçimde,bilimsel açıdan incelenememiş olması,herhalde, Kürt sorununun ülkemizde hâlâ kesin bir çözüme ulaştırılmadığı yolunda bir inanıştan ileri gelmektedir... Besbelliki, Ankara hükümetinin Kürt sorunuyla ilgili politikasını burada eleştiriliri bir biçimde inceleyemeyiz; fakat sorunun önemine ve bütün bu yıllar boyunca Türkiye'yi alttan alta etkilediğine hiç değilse şöylece değinmemiz doğru olur. Bu etkilenmelerin ilki (Cumhuriyet döneminde ilki) Takrir-i Sükun Düzenine girilmesinde kendisini göstermiştir" (s.128).

Kitabın 12 Eylül sonrası yayınladığını hesaba katarsak yazar bu kadarını yazabilmekle cesur bir adım atıyor. Çünkü demokratik dönemlerde yazılan bir çok kitaplar vardı ki, bu dönemleri anlatırken Kürt kelimesi bile geçmiyordu. Fakat Tunçay'ın şu sözlerinden bile, Türkiye'de demokrasi sorununun, Kürt sorununa ne kadar bağlı olduğu açıkça görülüyor. Bakalım Türkiyeli "bilim adamları" ne zaman öğrenecek bu gerçekleri?

Tunçay devam ederek; Şeyh Sait İsyanı'na geçiyor ve isyanı "irtica" ve "karşı devrim" olarak nitelendiren resmi görüşe karşı çıkıyor: "Bense, söz konusu ayaklanmanın, daha çok, dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı olduğu kanısındayım. Mustafa Kemal Paşayla, Fethi Bey'in yerine başbakan olan İsmet Paşa'nın ve arkadaşlarının **olayı dinsel gericilik ve karşı devrim diye görmeleri ve göstermeleri,Doğu'daki bastırmaayla sınırlı kalmayacak daha genel bir karşı hareketi haklı kılmak amacıyla açıklanabilir.**(a.b.ç) Özellikle İsyan Mıntıkası İstiklal Mahkemesinin verdiği çeşitli mahkûmiyet kararlarında ise, Bağımsız Kürdistan oluşturmaya kalkışma suçlaması ön planda göze çarpmaktadır".(s.129)

Yazar olaydaki İngiliz etkisine de değiniyor ve "resmi ideolojiyle ileri sürülen (ve sol çevrelerce de benimsenen), bu harekete İngiliz kışkırtmalarının yol açtığı savı bana inanılması güç görünüyor... Kürtlerin İngiliz desteği aramış olmaları da doğaldır. Ama, İngilizlerin tutumuna kanıt değildir. Türkiye'nin ise, bu bağlamda bir ajan-provokatör kullandığı biliniyor (*) (s.130)". İşin asıl acıklı yanı, "gerek Türk, gerekse Rus komünistleri, o sıralar Şeyh Said Ayaklanması feodal nitelikli bir karşı-devrim girişimi diye görerek, Ankara hükümetinin tanılmasını paylaşmışlar ve bastırma eylemlerini desteklemişlerdir (s.131, 7 nolu dipnot)".

Tunçay ileri sürülen, anti-feodallık iddialarına da değiniyor ve bu konuda görüşleri şöyle: "...genç Türkiye Cumhuriyetinin bir burjuva devrimi içinde bulunduğu, ayaklanmanın ise bu ileri hareketin tehdit ettiği feodalizmin bir tepkisi olduğu düşüncesi vardır. Komünistler tarafından da paylaşılan bu tanılama, onları harekete bir ayrılmacılık girişimi diye bakılacak olsa, ulusların kendi geleceklerini idledikleri gibi belirleme hakları dolayısıyla Kürtlerden yana tutum takınma yükümlülüğünden bağışık kılınmıştır. Bence bu ideolojik çerçeveye büsbütün yanlış olmamakla birlikte, genç cumhuriyet Türkiye'sinin anti-feodal niteliği, kavramsal düzeyde, Kurtuluş Savaşı içinde ileri sürülen anti-kapitalistliğinden farklı değildir. Daha açık bir söyleyişle, bu dönemde siyasal erki elinde tutan güçler, büyük şehirlerde ve aydın tabakası içinde etkili olmayı istemekten öte, kırsal alanlarda bir ekonomik-toplumsal-siyasal yapı değişikliği yaratmakla pek ilgilenmemişler, hatta merkezdeki düzeltim girişimlerine karşı çıkmamaları koşuluyla, yerel eşrafın ayrıcalıklarını korumalarına göz yumarak onlarla eski bağlaşımlarını sürdürmüşlerdir (s.132-134)".

Yazar daha sonra Türk ordusunun, Kurtuluş savaşından daha fazla kayıp verdiği isyanın bastırılmasını ve İstiklal Mahkemelerini anlatıyor. İstiklal Mahkemelerinin kanunsuz kararları hükümetten aldıkları direktiflere göre verdikleri kararları belgelerle sergiliyor. Tutuklanarak Diyarbakire getirilen muhalif gazeteciler, Terakkiperver Fırkasına mensup mebuslar ve susturulan bütün bir toplum. Artık tek parti, tek lider devletin sahibi olmuştur. Bundan sonra devlet toplumu adam etmeye (!) girişecektir. Bir taraftan "devrimler" başlayacak, diğer taraftan TPCF'nin kapatılması, İzmir Suikastı davası ve İttihatçılara bir ders verilmesi, Kürtlerin başka bölgelere göçürülmesi, hepsi birbirini izleyecektir. Şark İstiklal Mahkemesi iki yılda 420 idam kararı (207 vicahi, 213 giyabi, asker kaçakları hariç), yine Ankara İstiklal Mahkemesi aynı dönemde 240 idam kararı (150 vicahi, 90 giyabi) vermiştir (s.169). "İki İstiklal Mahkemesinin kararlarına ilişkin bu sayılamalar, Takrir-i Sükun Döneminin devlet terörü hakkında yeterli bir fikir veremezler. Çünkü, İstiklal Mahkemelerinden önce işlemeye başladıkları gibi, onlar kaldırıldıktan sonra da altı ay daha çalışmaya devam eden ve haklarında hiçbir sayısal bilgimiz olmayan Sıkı Yönetim Mahkemeleri yaratılan baskı havasına önemli katkılarda bulunmuşlardır (s.169)".

Bu bölüm büyük "Nutuk" ile bitiyor. İkinci dönem meclis görevini tamamlamış, CHF gurbus son toplantısında yeni seçimde milletvekili adaylarının tesbitini Mustafa Kemal'e bırakmıştır. Seçimlerden sonra CHF ilk büyük kongresini yapar. M.Kemal büyük Nutkunu okumaya başlar. "Nutuk bir hesap verme olmaktan çok bir hesaplama (s.179)". Çünkü artık ortam müsaittir. M.Kemal geçmişi istediği gibi yorumlayabilecek, istediği gibi suçlayabilecektir.

(*) Eski Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı, sâbık şurayı Devlet Reisi Seyit Abdülkadir'e gönderilen Türk ajanı Mustafa Necip Emre. Daha sonra Seyit Abdülkadir, oğlu ve yakınları idam edilmişlerdir.

Yazar M.Kemal'in konuşmalarından Robespierre'nin anlayışına benzeyen, toplumsal istibdatı ortadan kaldırmak için, siyasi istibdatın kullanılması yöntemini benimsediğinin çıkarılabileceğini belirtiyor. Ama "siyasal istibdatın gerçekten toplumsal istibdatı kırıp kıramadığı sorusu açıkta kalmaktadır. Biz şimdiye kadar incelediğimiz olaylar gibi, bundan sonraki yıllara ilişkin olarak üstünde duracağımız gelişmelerin de ışığında bu soruya pek olumlu bir yanıt verilebileceğini sanmıyoruz. Böyle olunca, girilen baskıcı yolun bağışlatıcı gerekçesi ortadan kalkmaktadır (s.183)".

Yazar dönemin Türkiye'sindeki yapısal değişiklikleri incelerken, önce bazı sorular sormakla başlıyor: "Çağdaşlaşma, genel olarak istenirliğine inanılan bir toplumsal değişme sürecidir. Ama bu istenirlik reel midir, normatif midir? Halk kitlelerince gerçekten istenildiği mi, yoksa istenmesinin gerektiği mi söz konusudur? Türkiye'de ikinci seçeneğin geçerli olduğunu, ancak önder-aydın kesimin halk adına çağdaşlaşmayı istediğini teslim etmemiz gerekiyor (s.184)".

Ekonomi politika konusunda devlet "özel girişim" yanlısıdır. İdeoloji anti-kapitalist olmaksızın, anti-emperyalisttir. (s.185). Ayrıca alışılmışın dışında, yazar, devlet eliyle yapay biçimde bir kapitalist burjuvazi yaratıldığı tezine karşı çıkıp, bunun kapitalizmin doğal bir kuralı olduğunu savunmaktadır.

Laiklik ise özgür düşüncüyü getirdiği için katıksız bir devrim mi sayılmalı, yoksa demokrasiye aykırı olduğu ve halk kitlelerini Cumhuriyet yönetimine yabancılaştırdığı için eleştirilmeli midir (s.209)? Tunçay burada "dogmatizm" açısından, Kemalizmin yapıcı bir tür "Yeni İslam" olduğunu savunuyor. Hatta Türkiye'de gözlemlenen çeşitli sosyalizmler de "Yeni Kemalizmler" ve dolayısıyla "İkinci Yeni İslamlar" dır diyor (s.214).

Bu konuda abartmamak kaydıyla, Tunçay'a hak vermemek elde değil. Gerçekten de Türkiye solunda öyle ideolojik saplantılar geliştirildi ki, bu anlayışlara "yeni bir islam" denilebilir. (*)

Yazar sonunda laiklik anlayışının vardığı sonucu M.Kemal'in ağzından vermeği uygun görüyor: "Bugünkü manzara aşağı yukarı bir **dictature** manzarasıdır... (ve) Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir (s.217)" (**).

Eğitimde ise Osmanlı/İslam geçmişiyle bütün bağlar koparılmaya çalışılmış, eğitime, eğitim-dışı bir rejim propagandacılığı işlevi yüklenmiş ve Türk ulusçuluğunun önemli bir ögesi ırkçılık olmuştur (s.237-238).

Bölümün sonundaki **Ara Ek:7 Ağrı Ayaklanması**, yetersiz olmakla birlikte yine de önemli.

Serbest Fırka deneyinin nedenleri arasında, dış dünyanın doğrudan ve dolaylı etkileri ile ekonomik sıkıntı, genel hoşnutsuzluk ve bütün bunların gerisinde ise Kürt ayaklanmalarının etkisi sayılıyor (s.247). Ayrıca bu parti deneyinin nasıl bir danışıklı döğüş olduğu belgelerle açıklanıyor:

"İnönü'nün satranç meraklısı olmasına karşılık, Atatürk'ün bu oyunla ilgisini bilmiyorum. Fakat SCF deneyinde, onun kendi kendisiyle satranç oynar gibi bir durumda olduğu duyusuna kapıldım; Karşı takımın adını koyuyor, taşlarını bir bir

(*) Bu iddia elbette ki çok derin tartışmalar ve araştırmalar isteyen bir konu. Fakat ciddi araştırmalar sonunda İslam-Doğu ideolojisinin birçok öğelerine Türkiye'de Marxist ideoloji adına geliştirilen tezlerde rastlanabileceğini zannediyorum.

(**) Derleyen Cemal Kutay, "Serbest Fırka Olayı", Fethi Okyar'ın Kendi Elyazısı ile Hatıraları, Tercüman, 5 Aralık 1978. Akt. Tunçay.

seçiyor, kimin nerede oynayacağını belirliyor, programını denetliyor, ilgili yazışmaları (kendisine yazılanları bile) dikte ediyor, parasını veriyor, vb. Fakat bütün bunları rastgele yakıştırmalarla yaptığını düşünmek doğru olmaz. Hükümete karşı kimlerin neler düşündüğünü bilmektedir. Yaptığı, onları, kendisinin istediğı bir biçimde örgütlemekten, böylece de bütün ülke çapında ortaya çıkan ya da gizli duran karşıt eğilimleri bu odakta toplayarak denetleyebilmekten ibarettir (s.249)".

Tek parti döneminde önemli ikinci bir parti deneyi olan SCF, kuruluşundan kapanışına kadar ince detaylarıyla inceleniyor. Kuruluşu M.Kemal'in emriyle gerçekleşen ve "şike" bir parti olarak düşünülen Serbest Fırka, yıllardır birikmiş, fakat akacak bir kanalı olmayan toplumsal muhalefetin hızla desteğini kazanıp, bir anda güçlenince, CHF yöneticileri paniğe kapılırlar. SCF'de gerek yapısı gerekse de güncel durum itibarıyla böyle bir muhalefeti çekebilecek bir parti değildir. Terakkiperver Fırkanın akibetini de göz önüne alarak partilerini kendileri kaparlar.

"TEK PARTİ YÖNETİMİNİN YERLEŞMESİ"

Yazar bu bölüme Ahmed Hamdi Başar'ın anılarından alıntılarla başlamış. (*) CHF, SCF'nin kapanışından sonra başarısızlıklarının nedenlerini bulmak, yeni atılımlar yapmak amacıyla, arayışlara girer. Bütün Liderler yurt gezilerine çıkarlar. Aynı zamanda Menemen olayı patlak verir. Aslında önemsiz olan bu saldırı olayı büyütülerek, yine muhalefete gözdağı verilir ve ilgili ilgisiz 34 kişi asılır, 41 kişi ağır cezalara çarptırılır (s.294-295). İlginç bir alıntı var burada infazlar dolayısıyla kendisiyle röportaj yapılan Cellat Kara Ali yalnız kendisinin son 12 yıl içinde 5216 kişi astığını söylemiştir. (**Son Posta**, 3 Mart 1931, Akt. Tunçay s.295, 14 nolu dipnot.)

CHF bu arada kendisine bağlı çalışan fakat ayrı bir kuruluşu olan Türk Ocaklarının dahi varlığına tahammül edemeyip, teşkilatı CHF'ye katar (s.296).

Ara Ek:8'de Türk Tarih Tezi saçmalıkları anlatılıyor. Ziya Gökalp'in yapıtlarında ortaya çıkan daha sonra dönemin aşırı-milliyetçi havası ve İtalya'da faşizm deneyinin Türkiye'deki "olumlu" etkisi ile herkes bu konuda önemli "katkılar" da bulunmaya başlar. Yazar bunları örnekliyor. En ilginç Adliye vekili Mahmut Esat Bozkurt'un 1930 güzünde verdiği demec: "Benim fikrim, kanaatim şudur ki bu memleketin kendisi Türktür, Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır (s.301)".

Yazar bunlara neden olarak, "Nazi ideolojisinin esinlenmesiyle, Hititlerin Cermen kökenli olduklarının ileri sürülmesine tepki, Kürt sorunu, Ermenilerin ve özellikle Yunanlıların Anadolu üstündeki eski sahiplik savlarının önünün alınması; Atatürk'ün Türklük bilincini yükseltmek istemesi, vb". gibi nedenler sayarak, Türk Tarih Görüşünün gerçek mimarının Atatürk olduğunu belirtiyor (s.301).

Son kısımda ise yeni seçimler ve CHF'nin 3.Kongresi var. Yazara göre 3. kongre bir dönüm noktası. Tek parti yönetiminin tam anlamıyla yerleştiğı, parti-devlet-millet bütünlüğü anlayışının kabul edildiğı bir kongre. Özellikle faşist İtalyadan esinleniliyor. Örneğin, yeni tüzükte "Fırka henüz siyasi meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün türk gençlerini fırkanın tabii namzedi sayar" maddesi kabul ediliyor. "Bu maddenin kaynaklandığı anlayış faşizan tek-parti sistemlerinin olağan bir niteliğidir (s.317)".

(*) Ahmet Hamdi son yıllarda yeniden farkedilip bir hayli okunan, hatıralarında anlattıkları, eleştirileri ve yorumlarıyla, dönemin alışılmış uslubunun biraz dışına çıkabilen bir yazar. Son yıllarda kitaplarının yeni baskıları yapıldı.

Bu arada ABD Büyük Elçisi J.C.Grew'den yapılan bir alıntıyı aktarmadan geçemeyeceğim: "Eğer çıkardığım sonuçlarda yanlışlıyorsam, bu yeniden örgütlenme Halk Partisini Faşist ilkelere dayalı bir siyaset eğitim örgütüne dönüştürecek: Faşizmin Türkçesi bir 'Yeni Kemalizm' olacaktır (s.318)".

Recep Peker'in, partinin devlete el koyması için hazırladığı faşist modeller anlatılıyor. "Fakat asıl, 1935 kongresinden bir yıl sonra Peker'in istediği gibi Partinin devlete el koymasının tam tersine,Devlet artık Partinin görece özerk varlığına bile katlanamayarak bu örgütü özümlemiştir (s.322)".

SONUÇ

Yazar, kesin bir sonuca varamadığı görüntüsüyle kitabı bitiriyor. Elbetteki kitapta sonuçsuzluk diye bir durum yok, ama sonuç yerine, bir "sonuç yerine" başlığı altında topladığı bölümü koymuş.

Bir kere yazara göre,Kemalizm, İslamın yerine ikâme edilmeye çalışılan yeni bir aydındır. Laiklik hareketinden etkilenen şehirli kesimlerde meydana gelen manevi boşluk böylece yarı din haline getirilen ulusçulukla doldurulmuştur (s.325). "Atatürk başta olmak üzere önderlerin de bu ideolojinin Olimpos topluluğu diye görülmesi ve gösterilmesi kaçınılmaz olmuştur (s.325)".

Türkiyenin model olarak izlediği Batı bugün artık çağdaş olmayan, Aydınlanma çağına "Aydın Despotizmi"dir. Pozitivist felsefe ise bu tutuma bağlı olarak, bilimin varlığını yükseltmiş, kesin bir metafizik düşmanlığıyla eski gelenekleri yıkmak istemiştir. Pozitivizmin "halkın onayı" diye bir sorunu yoktur. Demokrasiyi bilimin etkinliğini azaltacak ödünler olarak görür (s.326). Yazar böylece ortaya çıkan pozitivist, Kemalist dinle ilgili geniş örnekler veriyor, o dönemin çeşitli yazarlarından alıntılar yapıyor. Kemal'in tanrılaştırılması, Türk milliyetçiliğinin göklere çıkarılması ile ilgili örnekler çok çarpıcı.

Ayrıca bu yeni ideolojinin faşist ideoloji ile olan yakınlığını ve faşistlerin,Kemalizme duydukları yakınlıkları da vurguladıktan sonra bu konudaki görüşünü de belirtiyor: "Yalnız, kısaca belirtiyim ki, faşizmi oluşturan hiçbir **tek** öğe yoktur; bu modelde çeşitli öğelerin belirli ağırlıklardaki bir bileşimi söz konusudur. İki Dünya savaşı arasında yaşanan pek çok başka deney gibi Türkiye için de, tek tek öğelerle yapılacak karşılaştırmalar ilginç sonuçlar verebilir olmakla birlikte, faşizmi tanımlayan özgül bileşimin tek-parti Türkiyesinde bulunma olasılığı olmadığı söylenebilir (s.329)".

Yine yazara göre önder partiyle tanımlanacak yerde, partinin önderin adamları olarak tanımlanması daha doğru olur. Parti içi demokrasi yoktur. İlkece halkçı olmasına karşılık, egemen sınıflara dayanmıştır (s.331).

Tek partinin kuruluş döneminde, Lozanla yetinildiğini ve hiçbir yayılmacılığa heveslenilmediğini de alıntılar yaparak belirtiyor (s.331).

Gerçi yazarın anlattığı dönemde, Kürdistanın elde tutulmasından başka birşey yapılmamıştır. Ama yine de yazar burada fazla "iyi niyetli" diyebiliriz. Çünkü aynı kadro, milyonlarca Rumu toprağından sürmüş (bu da bir ilhaktır) daha sonra yine tek parti döneminde Hatay'ın işgalini gerçekleştirmiştir. Bugün hiç kimse Kemalist ideolojinin yayılmacı olmadığını söyleyemez. Kaldı ki kitapta defalarca vurgulandığı gibi-hatta "yeni bir din" olarak belirtiliyor,-aşırı ulusçu bir anlayış elbetteki yayılmacılığı da içerecektir,Kürdistan'ı ilhak eden, diğer azınlıkların da hiçbir ulusal hakkını tanımayan (Lozan'da sağlanan Hristiyan azınlıkların hakları hariç) bir anlayış

nasıl olur da yayılmacı olmayabilir? Hatay'ın, Kıbrıs'ın işgalini ve eldeki toprakların da nepahasına olursa olsun eldetulmasını öngören, sürekli asimilasyonist bir politika izleyen, jenositten kaçınmayan bir ideolojik yapıya sahip olan TC'nin, yayılmacı olmadığı savunulamaz. Kaldı ki bugünde geçerli olan ideolojinin ve yapının temelleri yazarın incelediği dönemde atılmıştır. Bunu kendisi de bazı yerlerde belirtmiş: "Türkiye'nin son yirmi yıllık deneyimi de, hiç kuşkusuz, 1920'lerde ve 1930'larda yaptıkları ve yapmadıklarıyla sıkı sıkıya ilgilidir (s.334)".

Yazar ayrıca görünüşte-demokratik kurumların niçin yaşatıldığı konusuna da değiniyor. Buna kesin bir cevap bulamamakla birlikte, bu durumun demokrasiye geçişte biçimin içeriği etkilemesi gibi bir yararı da olabileceğini söyleyerek devam ediyor: "Meclisin saymaca (itibari) varlığı o yıllarda otoriter yönetimin nesine engel olmuştur ki, kaldırılması gereksin? Taktir-i Sükun'a kadar, demokratik özlemlerle, halk hakimiyeti sloganlarıyla yüründüğünü unutmamalıyız. Bunlardan resmen dönmek kolay olmazdı (s.332)".

Tunçay sonucunu Toynbee'nin İslam topluluklarını çözümlemek amacıyla kullandığı "Zelotluk-Herotçuluk" kavram çiftiyle açıklamaya çalışıyor. Bunlar, Hellenizmin baskısıyla Yahudilikte doğan iki karşıt eğilimdir. Zelotlar (kızgın bağınazlar) güçlü uygarlıkların karşısında, kendi geleneklerine sarılıp, dışardan gelen herşeye karşı çıkanlardır. Herotçular ise karşısındakinin üstünlüğünü kabul edip, ona hayranlık duyarak, taklit etmeye çalışan eğilimdir.

Toynbee'ye göre,İslamın Zelotları ve Herotçuları (özellikle Osmanlılar) aynı rahatsız edici etken tarafından eş zamanlı olarak uyarıldılar ve 1914-18'i izleyen yıllarda ateşli bir milliyetçilik etrafında yeniden birleştiler. Böylece batının etkisiyle ikiye ayrılan islamin güçleri yine batının etkisiyle yeni bir ortak cephede birleşiyorlardı.

Tunçay'a göre bu ayrım "Kurtuluş Savaşı" yıllarında ki toplumsal güçbirliğini kavramakta önemli bir ip ucu vermektedir. Fakat "Kurtuluş Savaşının ertesinde, özgürlükçü olmayan Herodçuların, Herodçulukta ısrar etmeleri, Zelotların da bağınazlıklarına dönmeleri sonucunu vermiş, ortaklık bozulmuştur (s.337)".

Yine Toynbee'den Türkiye üzerine uzun bir alıntı yapılarak kitap tamamlanıyor. Toynbee burada, taklitçi Herodçuluğun iki zayıflığını anlatıyor. Birincisi yaratıcı olmadığı için taklit ettiği uygarlığın makina yapımı ürünlerinin miktarını çoğaltmaya mahkumdur. İkincisi Herodçuluğun ulaşabileceği en yüksek aşama, bu yolu tutan toplumun ancak küçük bir azınlığına kurtuluşu sağlar. Çoğunluğun kaderi,taklit edilen uygarlığın proleteryasının sıralarını şişirmektir. Herodçular ülkelerini dış görünüşte Batı örneğine uygun egemen ulusal devletler haline getirmeyi başarsalar bile, girmelerinin olası bulunduğu kategori bu olsa gerektir.Tunçay kitabı burada tamamlayarak uzun uzadıya özetlemeye çalıştığım örnekle Türkiyenin batı taklitçisi Herodçulukla ulaşabileceği yeri belirtmeye çalışıyor.

Aslında bu yazı bir kitap tanıtma yazısından çok bir kitap özetine dönüştü, fakat okuyucuya kitap hakkında derli toplu bir fikir verebilmek açısından bu gerekliydi. Kaldı ki dergi bir bakıma (zorunluklar nedeniyle) Avrupadaki okuyucuya hitap ettiğinden, ve burada kitabın temininin zorluğu da gözönüne alınırsa bir bakıma iyi oldu.

Tunçay'a göre CHP ve onu belirleyen Kemalizm, anti-demokratik, elitist, bir din haline dönüşmüş aşırı milliyetçi,pozitivist bir yapı ve ideolojidir. Türkiye'nin ise girdiği batı taklitçisi,yaratıcı olmayan gelişme modeliyle varabileceği yer ancak batının bir çevresi (periferisi) olmaktadır, diye özetlersek her halde yanlış yapmış olmayız.

Elbetteki bu yorumlar ilk defa yapılmıyor.Daha önce gerek bazı bilim adamları, gerekse de düzen dışı politik çevrelerce benzeri yorumlar yapıldı. Fakat Tunçay'ın yaptığı sözkonusu dönemi resmi görüşün dışına çıkararak, objektif olarak titiz bir biçimde ortaya çıkarması ve böyle çalışmalar yapılabilceğini göstermiş olmasıdır.

Beşikçi örneğinde gördüğümüz gibi, bu tür çalışmaları yapan insanların başı her zaman devletle belaya girmiştir. Fakat bilim adamı olmak doğru olanı, nesnel olanı söylemeyi gerektirir.Bilim namusu da budur. Ülkenin kanunlarını bahane ederek gerçekleri değiştirmek ya da görmezlikten gelmek,yokmuş gibi davranmak hiçbir şekilde affedilemez. Çünkü kimse bilim adamı olmak zorunda olmadığı gibi, doğruları söyleyemiyorsa, yanlışları doğru gibi söylemek zorunda da değildir. Nasıl olsa gerçeği söyleyebilenler olacaktır. Resmi ideolojiler ve resmi bilimler var olduğu müddetçe, gezegenimizde daha çok Galileler ortaya çıkacaktır.

Tunçay'ın çalışmasına bu açıdan bakıldığında, elbette ki gerçeği bütün çıplaklığıyla ortaya koyamamıştır.Bunu zaten kendisi de kitabın satır aralarında ima ediyor. Fakat benzeri araştırmalar arasında hem yaklaşımı, hem titizliğiyle öne çıkan bir çalışma olduğu açıktır.Bu nedenle de konu ile ilgilenen herkese tavsiye edilebilecek,gerek yorumları,gerekse de belgeleriyle değerli bir eserdir.

Institut kurde

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

کوردستان

مطالعات کردی

Institut Kurde de Paris

